

אביעד שר-שלום, עירית עמית, אבי ששון, רפי ריש, יובל פלד

נופי תרבות בישראל

המכון הלאומי ל
ארכיטקטורת נוף

נופי תרבות בישראל

B E R A C H A

צוות חשיבה	יובל פלד (יו"ר), פרופ' ריכב רובין, פרופ' מייק טרנר, ד"ר רן אהרונסון, ד"ר טל אלון-מוזס, ד"ר תמי טרופ, ד"ר צביקה צוק, דניאל בר-אלי, יהודה דגן, יהודה זיו, מנחם זלוצקי, אדר' זאב מרגלית, אדר' רז עפרון, אדר' ענת שדה, אדר' לאה שניאור, ספי בארי
כותבים	אביעד שר-שלום, ד"ר עירית עמית-כהן, ד"ר אבי ששון, אדר' רפי רייש, יובל פלד
צילומים	איתמר גרינברג וארכיון רשות הטבע והגנים
סייעו בכתיבה	דורית אילון, שרה ארנסון, ד"ר דורון בר, ד"ר משה הרטל, ד"ר נורית ליסובסקי, אדר' משה לנר, מנחם מרקוס, יוסי סטפנסקי, מוטי קפלן, פרופ' ריכב רובין, אדר' אסנת רוזן-קרמר, יואב שועלי, יעקב שקולניק
מיפוי ומחשוב	מרכז למידע גיאוגרפי-אקולוגי, אגף תקשוב ומערכות מידע, רשות הטבע והגנים. זכויות יוצרים של המרכז למיפוי ישראל
מפות ותרשימים	גילה ציונית – מרכז למידע גיאוגרפי-אקולוגי, אגף תקשוב ומערכות מידע, יחידת ה-GIS, רשות הטבע והגנים
עריכה לשונית	נועה מוטרן, צופי ליבוביץ
עריכה והפקה	עדי גרינבאום
עיצוב גרפי	"יובל טל" בע"מ, ירושלים

"הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל"

© מותרת העתקה של הטקסטים ושימוש בהם לצרכים לא מסחריים, בלי הגבלה, ובתנאי שיצוין מקורם במפורש, על פי כללי הציטוט המקובלים. את שכבות המידע הגיאוגרפי הכלולות בחוברת אפשר לקבל גם במדיה דיגיטלית, בפנייה למרכז מידע גיאוגרפי אקולוגי ברשות הטבע והגנים, רח' עם ועולמו 3, ירושלים 95463; טל' 02-5005441. דוא"ל u.info@npa.org.il

מסמך זה הוכן ביזמת רשות הטבע והגנים, הוועד הישראלי לאונסקו והוועדה הישראלית למורשת עולמית. המשאבים לביצוע העבודה הועמדו על ידי קרן ברכה, הוועד הישראלי לאונסקו ורשות הטבע והגנים.

פתח דבר

נופי תרבות מייצגים את "היצירה המשולבת של אדם וטבע" - כך נקבע באמנה להגנת המורשת העולמית של אונסקו (1972).

מדינת ישראל נתברכה בנופי תרבות שלחלקם איכות וערכיות אוניברסאלית וזכאים משום כך להכרה עולמית. כאן נוצרו היהדות והנצרות והתפתחו שלוש הדתות המונותאיסטיות - היהדות, הנצרות והאסלאם. כאן עברו צבאות העולם העתיק וכאן נמצאים ערש החקלאות הקדומה ואתרי התיישבות מגוונים.

כל אלו שזורים בנוף טבעי או חקלאי בין נקודות התיישבות, במפגש של בתי גידול המשתייכים לאזורים ביוגאוגרפיים שונים והנמצאים בגבול תפוצתם העולמי. אלו הם נכסי טבע ותרבות, ואלה השורשים והמקורות שעליהם נשענת תרבותנו כיום, והם המעצבים את הסביבה ומשפיעים על הזדהות תושבי הארץ איתה.

כדי לנסות ולשמר ערכי תרבות אלו, את הנכסים והנופים המבטאים אותם, מצאנו לנכון ברשות הטבע והגנים, ביחד עם הוועדה הישראלית למורשת עולמית, להכין מסמך ראשוני שיזהה אתרים אלה על מורשתם התרבותית והטבעית ויסייע בשימורם. ניסינו להעלות את ידיעת הארץ על המפה, ובכך להשפיע על התפיסה ועל דרך החשיבה של מערכות התכנון הקובעות כיצד תיראה הארץ. ניסינו לסמן גבולות ל"זירות הסיפורים ההיסטוריים" כדי שאפשר יהיה לשמרן גם לדורות הבאים.

דרך העבודה למדנו שכמעט לכל רגב אדמה יש סיפור משלו, וחשיבותו לעתים אוניברסלית, לעתים לאומית ולעתים אזורית. בעבודה זו אף מיפינו את גבולות הסיפורים.

החזון שאימצנו ברשות הטבע והגנים **"לחוש את העבר בנוף ההווה ולפיכך הארץ תהווה זירה פיזית לסיפורה ההיסטורי העשיר"**, טומן בחובו את הרעיון המרכזי של העבודה וממחיש יותר מכול את הרצון להכיר ולשמר את המורשת העתיקה, החדשה והמורכבת של ישראל.

העבודות הבאות בנושא נופי התרבות יספקו מידע מעמיק בתחום התכנון, השימור והממשק, ויטמיעו את החשיבות של שמירה על נופי התרבות בציבור ובקרב מקבלי ההחלטות. הנתונים שייאספו יהיו בבחינת נדבך נוסף בתהליך ההבניה של נופי התרבות ושילובם במארג התכנון והשימור של השטחים הפתוחים.

אנו מצפים שהדברים ישמשו חומר למחשבה למתכננים ולמקבלי ההחלטות, ושמתוך כך תשתכלל החשיבה העומדת מאחורי השמירה על השטחים הפתוחים ויתווספו לה תכנים חשובים.

אני רוצה להודות לחבריי ברשות הטבע והגנים שסייעו בעיצוב התפיסה ובגיבושה, לוועד הישראלי לאונסקו על התמיכה בביצוע עבודה ראשונית זו, ל"צוות החשיבה לנופי תרבות של הוועדה הישראלית למורשת עולמית" - שליוו את התהליך, ובעיקר לידידי מרטין וויל - מנהל קרן ברכה - שללא תמיכתו, עבודה זו לא הייתה יוצאת לפועל.

יובל פלד

רשות הטבע והגנים

יו"ר צוות החשיבה לנופי תרבות

של הוועד הישראלי לאונסקו.

נופי תרבות

העושר במגוון המינים ובמגוון הנופים הקיים בישראל ראוי לציון מיוחד. האתגר לשמר מגוון זה הוא עצום בעיקר כשמדובר במדינה, שמחציתה הצפונית היא מהצפופות בעולם המערבי. היקף התשתיות והפיתוח העירוני עצום ומחייב לזהות ולעצב כלים רבים לצורך שמירה על הטבע, הנוף ומורשת הארץ.

רשות הטבע והגנים מפקדת על שמירת טבע, נוף ומורשת ועוסקת בכך. המטרות והיעדים בשמירת הטבע מוגדרים יחסית. הנושאים שבהם יש לטפל לצורך שמירת טבע הוגדרו במהלך השנים והדברים ברורים יחסית. אולם כשבאים לעסוק בנושא הנוף והמורשת, הדברים הופכים להיות ברורים פחות ומובנים פחות. לכן, בתחום המורשת והנוף נדרשים הגדרות, כלים ואמצעים על מנת לשמר ולהגן מפני הרס והכחדה.

לכן, בשנים האחרונות, מקדמת הרשות ומפתחת את המושג "מורשת" ומשמעויותיו. העבודה על נופי התרבות של ישראל היא חלק מפעולות אלו והיא מאפשרת את השילוב בין המורשת התרבותית למורשת הטבעית של הארץ.

בארץ שבה האדם מתערב כמעט כל הזמן בטבע ומשפיע עליו באופן ישיר, הגדרת המושג נופי תרבות והכנסתו למסגרות אשר מסבירות אותו וממלאות אותו בתכנים עשויים להקל על מקבלי ההחלטות והציבור להבין את חשיבות השמירה על נכסי התרבות שלנו.

אני מקווה שכתוצאה מהתפיסה החדשה הבאה לידי ביטוי בספר זה יישמרו טוב יותר נופי הארץ ונכסי התרבות שלה, למעננו למען הדורות הבאים.

אלי אמיתי

מנכ"ל רשות הטבע והגנים

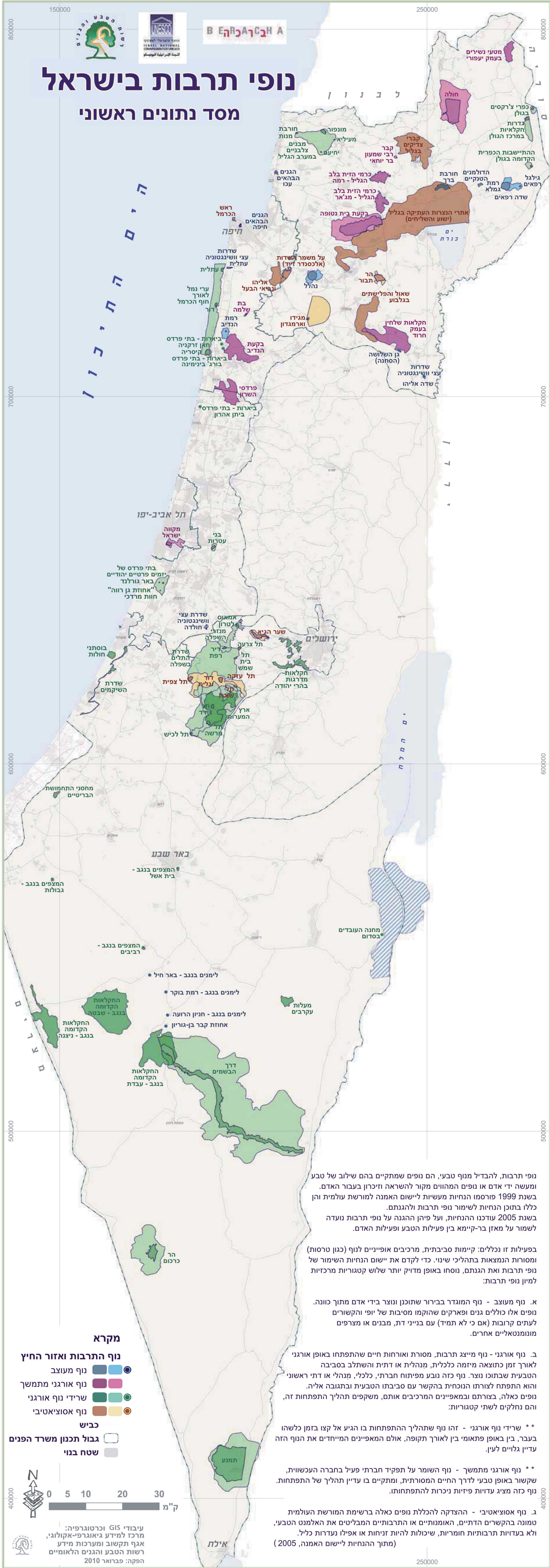
תוכן העניינים

7	מבוא
9	פרק א נופי תרבות בעולם: תאוריה ומעשה
9	1. רקע כללי וסקירת ספרות
14	2. נוף תרבות – המשמעויות השונות והתפתחותן
19	פרק ב נופי תרבות בישראל: מצב קיים והמלצות לדרכי פעולה
19	1. הגדרות ומאפיינים
19	2. קריטריונים לאפיון נופי תרבות בישראל ולמיונם
22	3. ההגדרה המקומית, הייחוד הישראלי
23	4. התכנון הפיזי בישראל ויחסו לנופי תרבות
29	פרק ג נופי תרבות בישראל: מסד נתונים
29	1. הסיפור בנוף
32	2. תהליך הגדרת הפוליוגונים של הסיפורים הנבחרים
35	3. ריכוז נתונים
36	4. טבלת הנתונים הגאוגרפיים של הפוליוגונים
43	פרק ד נופי תרבות נבחרים: מיקומם ותיאורם
254	סיכום והמלצות
	נספחים
255	1. דו"ח צוות החשיבה לנופי תרבות
257	2. נופי תרבות שהוכרזו על ידי אונסקו
273	3. תפיסת נופי תרבות בממד החינוכי
275	מקורות לפרקים א' וב'

נופי תרבות בישראל

מסד נתונים ראשוני

מבוא

"ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה, ויפגע במקום וילן שם..." בראשית כ"ח 10-11. נדמה כי הפרשנות הקדומה שניתנה למילה התנכית "מקום" קרובה מאוד למונח "נוף תרבות". מקום משמעותו "אתר", אך לא רק – המונח מבטא דבר שהוא בעל ערך למתבונן.

במונחי תכנון, עשיית מקום (place making) הנה תהליך הקניית הנשמה היתרה למרחב נייטרלי. מקום מתפתח בדרך כלל לאורך זמן, והוא תוצאה של אינטראקציה בין החברה לסביבתה. מאז שנות השמונים של המאה העשרים זכתה אינטראקציה זו לתובנה חדשה – תכנון ופיתוח בר-קיימא ששואפים לשמר את המשאבים העומדים לרשות הדור הנוכחי למען הדורות הבאים. על פי תפיסת עולם זו דור ההווה מחויב לשמור על "רוח המקום" (sense of place) שהפקידו בידיו הדורות הקודמים. הקושי העיקרי במימוש תפיסה זו הוא ההגדרה שיש לתת לערכים המהווים את המשאב התרבותי, ובה בעת להגיע להסכמה רחבה ככל שניתן כדי לשמרם.

בחינה של החוקים שנחקקו מאז הקמת המדינה ובדיקת ביטויים בתכניות המתאר למיניהן, מצביעות על כך שבחברה הישראלית תפיסת המשאב התרבותי היא תפיסה נקודתית – שימור אתרי מורשת, בעיקר המורשת הבנויה. ואכן, במדינת ישראל קיימים אלפי אתרי עתיקות מוכרזים, ועוד אלפי אתרי עתיקות שטרם הוכרזו. כמו כן המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ורשויות מקומיות הגדירו מאות "אתרים היסטוריים", למעלה ממאה אתרים אחרים הוגדרו "מקומות קדושים", ובודדים זכו להגדרה "אתר הנצחה לאומי".

מערכת החוקים הקיימת (חוק גנים לאומיים, שמורות טבע ואתרי הנצחה; חוק העתיקות; התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה; וחוק המקומות הקדושים) מאפשרת שמירה על אתרי מורשת מוגדרים בעלי גבולות ברורים. רשות הטבע והגנים, רשות העתיקות, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, המרכז למקומות קדושים ועמותות הנצחה רבות הוקמו כדי להגן על אתרים אלה ולהבטיח את המשך קיומם.

ובכל זאת אין בכל אלה כדי לשמור על המשאב התרבותי. שמירה נקודתית של אתר מורשת בלי שימור ההקשר (context) הסביבתי אין בה תועלת.

אפשר להשוות את השלב שבו נמצאת שמירת המשאב התרבותי במדינת ישראל היום לשלב שבו הייתה שמירת הטבע בארץ לפני כמה עשורים: שמורות טבע המנותקות האחת מרעותה, תיחומן ב"חומה" סטטוטורית והזנחה כמעט מוחלטת של ההקשר הסביבתי – מה שמכונה בפי רבים "שמורות עציץ".

בתחום שמירת **מגוון המינים** קיימת כיום מודעות רבה יותר, וניכרת התקדמות במחקר התאורטי. התקדמות זו תורגמה ל"כלי עבודה" תכנוניים על ידי הגדרתם של "מסדרונות אקולוגיים", "מרחבים ביוספריים" וכיו"ב. כלים אלה עומדים לרשות העוסקים בתכנון פיזי, והשמירה על מגוון המינים איננה מוגבלת עוד לתחום שמורות הטבע.

אף על פי שבישראל קיים מסד נתונים מוצק של אתרי מורשת – בזכות היותה מוקד ועניין של המחקר הארכיאולוגי מאז המאה ה-19, ואף על פי ש"דיעת הארץ" היא תחום נחקר ופופולרי מאוד בדורות האחרונים, לא תורגם עדיין הידע שהצטבר ליצירת כלים מעשיים להגנה על **המגוון התרבותי**. שמירת המורשת שבאה לידי ביטוי בנוף הפתוח – "נופי התרבות" כפי שהם מוגדרים באמנה להגנה על מורשת עולמית של אונסקו – כמעט שלא קודמה עד כה בישראל.

רשות הטבע והגנים קבעה בחזונה, שכדי למלא את ייעודה הקבוע בחוק – לשמור על הטבע, על הנוף ועל המורשת – עליה לשאוף למצב שבו אפשר יהיה "לחוש את העבר בנוף ההווה, והארץ תשמש זירה פיזית לסיפורה ההיסטורי העשיר". ב"סיפור" הכוונה למובן הרחב של המילה (narrative), והוא כולל שילוב של אירועים ותהליכים מן העבר שהותירו שרידים בנוף ההווה, וכן אירועים שלא ניתן לקשור אותם לשרידים קיימים, אלא למרחב גאוגרפי מסוים.

מטרת עבודה זו להתחיל להגדיר נופי תרבות הראויים לשימור בישראל, ליצור בסיס נתונים ארצי של נופי תרבות ולהעמידו לרשות מקבלי ההחלטות והמתכננים. יש לראות בה חלק מהמאמץ העולמי לשימור נופי התרבות על ידי יצירת מסד נתונים ארצי ואמצעי להגדרת נופים שיהיו מועמדים להכרזה מטעם אונסקו כ"נוף תרבות בעל חשיבות אוניברסאלית".

מתכונת העבודה

העבודה כוללת שני פנים – הפן הדדוקטיבי והפן האינדוקטיבי.

הפן הדדוקטיבי מבהיר ומסביר את המושג "נופי תרבות" וכן מונחים נוספים חופפים ומשיקים. הוא סוקר את הגישות השונות לנושא בקרב חוקרים ומתכננים מתחומי דעת שונים בעולם ואת שנעשה בתחום המחקר והתכנון בישראל. כמו כן, הוא מנסה להסיק מסקנות בדבר מה שנדרש לעשות בעתיד.

הפן האינדוקטיבי מעלה על מפה, בפעם הראשונה, "סיפורים" שהוגדרו בגבולות ברורים, חלקם תוחמו באזורי חיץ ושובצו בעוגנים בעלי חשיבות להמחשת ה"סיפור".

למסמך שלושה פרקים:

הפרק הראשון הוא רקע תאורטי הסוקר את הידע הקיים בעולם.

הפרק השני מגדיר את נופי התרבות בישראל ובוחן את מאפייניהם, את האמצעים למיונם ואת הדרכים לשימורם.

הפרק השלישי מציג את נופי התרבות הנבחרים בישראל וממפה אותם.

בהכנת המסמך השתתפו שני צוותים. הצוות הראשון, האקדמי, כלל את ד"ר אבי ששון, ד"ר עירית עמית-כהן, אדר' רפי רייש ואביעד שר-שלום; צוות זה כתב את שני הפרקים הראשונים של המסמך. צוות שני, בראשות אביעד שר-שלום, כלל את מומחי רשות הטבע והגנים, חברי ועדת ההיגוי, אנשי ידיעת הארץ וארכיאולוגים, והוא שערך את הסקר בשטח ואחראי לפרק השלישי של המסמך. תהליך העבודה התנהל מתוך שיתוף פעולה בין הצוותים, והפרקים השונים משלימים זה את זה.

אנו מקווים כי המסמך יעורר דיון ציבורי ויעודד את המשך המחקר והעשייה בתחום.

תודות

חוקרים, אנשי מקצוע, ורפרנטים בתחומים שונים סייעו למחברים במהלך הכתיבה. תודתנו מקרב לב לכל מי שתרום את חלקו, וכן לפרופ' ריכב רובין וד"ר נורית ליסובסקי, על שקראו, ביקרו, העירו והעמידו לרשותנו חומרים שונים, שחלקם טרם פורסמו. תודה מיוחדת לפרופ' מייק טרנר, יו"ר הוועדה הישראלית למורשת עולמית, ולדניאל בר-אלי, מרכז הוועדה, על הליווי הצמוד והתמיכה המקצועית בכל שלבי העבודה.

פרק א

נופי תרבות בעולם: תאוריה ומעשה

הקדמה הפיתוח המואץ בארצות המערב, הדאגה הגוברת לאיכות הסביבה וההכרה ביכולתו של האדם לעצב ולשנות את הנוף, כל אלה חידדו את הדיון בנוף – הן הטבעי הן התרבותי. לדיון שותפים חוקרים מתחומי דעת שונים – מתכננים סביבתיים, אדריכלים, גאוגרפים, היסטוריונים, חוקרי תרבות, סוציולוגים, כלכלנים, אנשי מנהל וארגון – כולם נדרשים לנושא, להגדרותיו ולמאפייניו. מטרות הדיון לבחון את הנופים לסוגיהם ולמיינם; לקבוע כללים מוסכמים וברורים מי מבין הנופים ראוי לשימור ואיך להגביל בנופים שכאלו את הפיתוח; מי הם הגופים האחראים על הבחירה וההערכה; מה יחסה של האוכלוסייה, על המגזרים השונים בה, לנופים ולערכים אותם הם מבטאים ועוד. אלא שתפיסת הנוף וההגדרות אינן אחידות, הן משתנות מתקופה לתקופה ומסביבה חברתית אחת לשנייה.

1. רקע כללי וסקירת ספרות

אתרי טבע או אזורי טבע בעלי גבולות מוגדרים היטב, שהם בעלי איכות אוניברסאלית יוצאת מהכלל מבחינה מדעית, השימור או היופי הטבעי" (סעיפים 1 ו-2 של האמנה להגנה על מורשת עולמית 1972).

הגדרתה של מורשת תרבותית: "מונומנטים, שהם עבודות ארכיטקטוניות; עבודות מונומנטאליות של פיסול וציור; רכיבים או מבנים בעלי אופי ארכיאולוגי, כתובות, מגורי מערות וציוריים של מאפיינים בעלי ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל מבחינה היסטורית, אמנותית או מדעית.

קבוצות מבנים, נפרדים או מחוברים, להם ייחוד ארכיטקטוני ובזכות מיקומם או שלמותם הם בעלי ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל מבחינה היסטורית, אמנותית או מדעית.

אתרים המייצגים שילוב של עבודת טבע ואדם ואזורים שבהם אתרים ארכיאולוגיים בעלי ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל מבחינה היסטורית, אסתטית, אתנולוגית או אנתרופולוגית" (שם).

נופי תרבות, להבדיל מנוף טבעי, הם נופים שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם או נופים המהווים מקור להשראה וזיכרון בעבור האדם. מזה כארבעים שנה עוסק אונסקו (סוכנות החינוך, המדע והתרבות של האומות המאוחדות – UNESCO), בשימור אתרי מורשת בעלי חשיבות אוניברסאלית, בניסיון להגן על הנופים והאתרים שנמצאים בסכנה של הרס או נזק, אם בשל תהליכי בליה ואם בשל לחצי פיתוח. בשנת 1972 אומצה האמנה להגנה על מורשת התרבות והטבע העולמית ונקבעו בה שתי קטגוריות: מורשת טבעית ומורשת תרבותית.

הגדרתה של מורשת טבעית: "תצורות פיזיקליות או ביולוגיות או קבוצות של תצורות אלו", שהם בעלי איכות אוניברסאלית יוצאת דופן מבחינה אסתטית ומדעית;

תצורות גיאולוגיות או פיזיוגרפיות ואזורים מוגדרים היטב שהם בית הגידול (הביטאט) לבעלי חיים או לצמחים הנתונים בסכנת הכחדה, בעלי איכות אוניברסאלית יוצאת דופן מבחינה מדעית או מבחינת השימור;

כדי להיכלל ברשימת אתרי המורשת העולמית נדרשו האתרים והנכסים לעמוד בקריטריונים של "ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל". שמשמעותו נוגעת לחשיבות התרבותית ו/או הטבעית היוצאת מהכלל והיא על-לאומית. לפיכך, לקהילה הבינלאומית אחריות לדאוג להגנה קבועה על מורשת זו ולשמר אותה הן לדור הזה הן לדורות הבאים של האנושות כולה. הוועדה למורשת עולמית היא שמגדירה את הקריטריונים להכללת אתר ברשימת המורשת העולמית.

סקירה מפורטת של הקריטריונים לקביעת ערך אוניברסאלי יוצא מן הכלל מובאת להלן בפרק ב'.

האמנה בשנת 1972 לא הבחינה בין נופי תרבות למורשת תרבותית, אלא כללה נופים ייחודיים שהם מעשה ידי אדם או משלבים בין נוף טבעי ואדם תחת קטגוריה אחת.

נוף תרבות - הדגשה וייחוד

ההתייחסות למפגש בין מורשת טבע ופעילות אנושית והאזכור של נופי תרבות באמנות ובוועידות השונות שעסקו ברשימת המורשת העולמית, הגדרותיה ומרכיביה – באו לאחר שבשנת 1992 זכה המונח "נוף תרבות" להגדרה ייחודית (Fowler 2003). ההחלטה להוסיף הגדרה לרשימת האתרים והנכסים הראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית משקפת שינוי בגישה, מהתייחסות לנכסי מורשת תרבות ולתופעות טבע כאל אובייקטים נפרדים, להכרה בחשיבותם של מרחבים אשר מהווים רקע לאובייקט בעל חשיבות, והמכלול מייצג ערכי מורשת, מסורות, התפתחות תרבותית ומארג של יחסים ותפקודים. על פי גישה זו ההגדרה שניתנה לנוף תרבות הדגישה את העובדה שהוא מייצג שילוב של פעילות טבע ועבודת בני אדם. זהו נוף פעיל המשקף את ההתפתחות של התיישבות האנושית על פני זמן, תחת השפעה או אילוצים פיזיים ו/או הזדמנויות המייצגים כוחות חברתיים, כלכליים ותרבותיים פנימיים וחיצוניים של הסביבה הטבעית שלהן (Operational Guidelines para 36; 1999).

בשנת 1999 פורסמו הנחיות מעשיות ליישום האמנה למורשת עולמית והן כללו בתוכן הנחיות לשימור נופי תרבות ולהגנתם. בשנת 2005 עודכנו ההנחיות, ועל פיהן ההגנה על נופי תרבות נועדה לשמור על

מאזן בר-קיימא בין פעילות הטבע ופעילות האדם. בפעילות זו נכללים: קיימות סביבתית, מרכיבים אופייניים לנוף (כגון טרסות) ומסורות הנמצאות בתהליכי שינוי. כדי לקדם את יישום הנחיות השימור של נופי תרבות ואת הגנתם, נוסחו באופן מדויק יותר שלוש קטגוריות מרכזיות למיון נופי תרבות (הנחיות ליישום האמנה, 2005):

1. נוף המוגדר בבירור, שתוכן ונוצר בידי אדם מתוך כוונה. נופים אלו כוללים גנים ופארקים שהוקמו מסיבות של יופי והקשורים לעתים קרובות (אם כי לא תמיד) עם בנייני דת, מבנים או מצרפים מונומנטאליים אחרים (להלן **נוף מעוצב**).

2. נוף מייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתח באופן אורגני לאורך זמן, כתוצאה מיזמה כלכלית, מנהלית או דתית, והשתלב בסביבה הטבעית שבתוכו נוצר. נוף כזה נובע מפיתוח חברתי, כלכלי, מנהלי או דתי ראשוני והוא התפתח לצורתו הנוכחית בהקשר עם סביבתו הטבעית ובתגובה אליה. נופים כאלה, בצורתם ובמאפיינים המרכיבים אותם, משקפים תהליך התפתחות זה, והם נחלקים לשתי קטגוריות:

■ **נוף מתמשך:** הוא נוף השומר על תפקיד חברתי פעיל בחברה העכשווית, שקשור באופן טבעי לדרך החיים המסורתית, ומתקיים בו עדיין תהליך של התפתחות. נוף כזה מציג עדויות פיזיות משמעותיות של התפתחות (להלן **נוף אורגני מתמשך**).

■ **שרידי נוף (או מאובן):** זהו נוף שתהליך ההתפתחות בו הגיע אל קצו בזמן כלשהו בעבר, בין באופן פתאומי בין לאורך תקופה, אולם המאפיינים המייחדים את הנוף הזה, עדיין גלויים לעין (להלן **שרידי נוף אורגני**).

3. נוף תרבות אסוציאטיבי: ההצדקה להכללת נופים כאלה ברשימת המורשת העולמית טמונה בהקשרים הדתיים, האומנותיים או התרבותיים המבליטים את האלמנט הטבעי, ולא בעדויות תרבותיות חומריות, שיכולות להיות לא משמעותיות או אפילו נעדרות כליל (להלן **נוף אסוציאטיבי**).

הנחיות להכללת נופי תרבות ברשימת המורשת העולמית:

למסמך ההנחיות המעודכן של האמנה (2005), שעניינו כלים והכוונה ליישום האמנה למורשת

נוף תרבות אורגני מוכרז באזור Lavaux בשווייץ

- תהייה התייחסות למגוון הערכים (התרבותיים והטבעיים) הקיימים בנוף.

4. הכנת המועמדות של נופ תרבות כראוי להיכלל ברשימת המורשת העולמית תיעשה בשיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות והקהילות ובאישורן המלא.

5. נופי תרבות יוגדרו ויוכללו ברשימת המורשת העולמית רק אם הם מבטאים אתרי מורשת עולמית "מעורבים" (תרבות וטבע). אתר מעורב ייחשב בעל מאפיינים תרבותיים וטבעיים כל עוד הוא עונה על הגדרת מורשת תרבות וטבע (סעיפים 1 ו-2 של האמנה למורשת עולמית 1972); ההגדרה של נופ תרבות מבטאת אינטראקציה בין האנושות לסביבה, אינטראקציה שזכתה להכרה בערכה האוניברסאלי היוצא מהכלל.

נופי תרבות: היבטים מקומיים, הגדרה ומיון

בשנות התשעים הגדירו מדינות שונות את נופי תרבותן, לצד ההגדרה המחודשת של נופי תרבות והכללתם ברשימת המורשת העולמית. הן הכינו רשימות מצאי של נופים אלו תוך התבססות על

תרבות וטבע עולמית (1972), נוסף נספח ובו הגדרת כל הקטגוריות שנקבעו בעבור אתרים ונופים הראויים להיכלל ברשימה העולמית. נספח זה כולל קריטריונים בעבור ערים היסטוריות, דרכי מורשת ונופי תרבות. כמו כן קיימים בו כללים שמטרתם לסייע בתהליך ההכרזה של נופי תרבות:

1. לא ניתן להפריד בין התבנית הפיזית של הנוף שהוכרז כנוף תרבות לבין תפקודו. לכן, המקטע הנבחר חייב להיות גדול דיו כדי לייצג בצורה טובה את המאפיינים שאותם הוא נועד להמחיש. סעיף זה מאפשר לכלול במונח נופ תרבות מכלולים קווים, המשתרעים על שטח ניכר, חוצים אזורים ומדינות, למשל: תשתיות - רשתות תחבורה ימית ויבשתית ומערכות תקשורת בעלות ייחוד תרבותי. דוגמה לנוף שכזה הן דרכים היסטוריות כמו דרך המשי או דרך הבשמים (שקישרה בין האוקיינוס ההודי לים התיכון) ומסילת הרכבת החיג'אזית וסעיפיה, שחוצים שטח של ארבע מדינות ובהן ישראל.

2. הקריטריונים לניהול ולשימור יהיו אחידים ושווים לכל נופי התרבות.

3. בבחירת הנופים, בהכרזתם כראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית, בשימורם ובניהולם

(historic vernacular landscape); נוף אתנוגרפי שכולל הן נוף טבעי הן נוף תרבות שמבטאים אורחות חיים או נקשרים בהם ערכים, ומסורות של עם – דתיות ועממיות. לארבעת הקבוצות העיקריות צירף הגדרות נוספות: נוף שהוא מעשה אדם בעל בולטות ויזואלית הן בעיצובו הן בהשתרעותו; נוף מייצג תרבות; נוף מייצג זהות מקומית; עבודת אמנות שהיא חלק ממורשת לאומית; וסביבה אקולוגית ייחודית.

המסמך משנת 1994 מייצג את הגישה האמריקנית, המדגישה את הממד ההיסטורי והערכי של הנוף. על פי תפיסה זו נכללים במונח נופי תרבות מרקמים בנויים, גנים לאומיים, יערות, מכלולים שבהם שרידים היסטוריים וטבעיים, שדות קרב, נוף גיאולוגי ייחודי, תצורות טבעיות מרשימות, פארקים לסוגיהם, חניונים, גנים, שדרות, דרכים היסטוריות ונתיבי מים, נופים ואתרים בעלי משמעות דתית או סמלית, שדות חקלאיים, יצירות תרבות, ממצאים ארכיאולוגיים ועוד.

צ'רטר בורה האוסטרלי (Burra Charter 1999) בניסיונו להגדיר את נופי התרבות של אוסטרליה הדגיש את "רוח המקום" (sense of place) ואת ביטוייה באתרים לצורותיהם: במרחב נופי טבעי פתוח, במרקמים בנויים ובמרחבים שבהם מתקיים מפגש בין הנוף הטבעי לנוף מעשה ידי אדם. צ'רטר קבע שמונה קריטריונים לנופי תרבות (Coleman 2003; NSW Heritage Office):

1. נוף בעל חשיבות היסטורית – מקומית או לאומית.
2. נוף המייצג תופעה נדירה וייחודית במרחב מוגדר.
3. נוף בעל פוטנציאל חינוכי ומחקרי להכרת מורשת התרבות האוסטרלית.
4. נוף המייצג תופעה טבעית.
5. תופעה אדריכלית או תכנונית שבה באים לידי ביטוי ערכים אסתטיים בולטים.
6. נוף שמבטא הישגים וחדשנות מדעית או טכנולוגית.
7. נוף שמשקף התאגדויות חברתיות או תרבותיות.
8. כל קריטריון אחר שהוועד מוצא לנכון להגדיר באמצעותו יחידת נוף כנוף תרבות ולהבליט את ייחודו התרבותי.

בהסתמך על צ'רטר בורה, ולאחר שנקבע הסיווג הכללי לנופי התרבות, פותחה באוסטרליה שיטה המעריכה כל אחת ואחת מיחידות הנוף על פי

אזור מקדש Haeinsa בדרום קוריאה

ההגדרה הכלל-אוניברסאלית, והוסיפו קטגוריות וקריטריונים מקומיים ייחודיים להן. אחדות מהמדינות לא הסתפקו בהצגת הגדרות, הן פירטו קריטריונים למיון הנופים ואמצעים לרישומם. להלן שתי דוגמאות.

בשנת 1994 התבצע ברשות הפארקים הלאומיים של ארצות הברית (National Parks Authority) פרויקט רחב היקף שביקש להגדיר את נופי התרבות של מדינה זו. במסמך המסכם כתב צ'רלס בירנבאום: "נוף תרבות הוא אזור גאוגרפי הכולל בתחומיו נוף תרבות ונוף טבעי, חיות בר ובעלי חיים מבויתים, שנקשרים בו אירוע היסטורי ודמויות חשובות או שהוא מייצג ערכים תרבותיים ואסתטיים" (Bimbaum 1994, 2). בירנבאום הבחין בארבעה סוגים של נופי תרבות: אתרים היסטוריים שהם בבחינת שריד ועדות לעבר (אתרים שנקשרים בהם אירוע היסטורי, תופעה טכנולוגית או דמות מרכזית שהותירה את חותמה בהיסטוריה של עם); נוף היסטורי המתייחד בעיצובו (designed landscape); נוף היסטורי יום-יומי

5. גן ו/או פארק
(Garden – G)
6. אתר תעשייתי
(Industrial site – I)
7. קבוצה חברתית מגובשת, מתייחדת ברצונותיה,
צרכיה ואורחותיה – לאום, שבט או קהילה מקומית
(Local community – L)
8. הר או רכס הרים
(Mountain – M)
9. פארק לאומי או שמורה
(National park – N)
10. אוכלוסייה בעלת מאפיינים ייחודיים
(Population – P)
11. פריט דתי, מייצג קדושה או רוחניות
(Religiosity – R)
12. תופעה ששרדה: חקלאות קדומה,
קהילה ששרדה
(Survival – S)
13. ערים ו/או כפרים
(Towns – T)
14. מים – מאגרי מים
(Water – W)
- (יחידה זו זכתה לפירוט נוסף במרכיב 15)
15. פריטי נוף אחרים:
ג'ונגל, יער
(Jungle/Forest – JF)
- ציורים ופיסול בסלע
(Rock Art – RA)
- מערכות השקיה
(or Irrigation I – WI)
- אגם והתשתיות הקשורות
(Lake – L or WL)
- נהר והתשתיות הקשורות
(River – RW)
- ים והתשתיות הקשורות
(Sea – WS)

מרכיביה (Landscape Assessment Guidelines 2002).
על פי שיטה זו, המכונה שיטת ABC, נבחן הנוף על פי
מרכיביו, כשכל מרכיב מיוצג באות באופן הזה:

- A. האזור והקונטקסט הסביבתי (Area and environmental context): כולל את הסביבה
הגאוגרפית, הטופוגרפיה, מאפיינים טבעיים
ומעשי ידי אדם כמו: מערכות מים, צמחייה,
מערכות אקולוגיות והסביבה ההיסטורית.
- B. גבולות (Boundaries): האתר המיועד לשימור
כולל גבולות היסטוריים, שטחים שלהם נזקק
המתבונן כדי לספוג את חוויית המקום, שטחים
תת-קרקעיים ומעברים.
- C. צורות תרבות והתפתחות היסטורית (Cultural patterns and historical developments).
- D. בקטריון זה נכללים שרידים היסטוריים כגון
גדרות או חלוקה לשדות ולמגרשים כמו גם
מסורות שהתפתחו לאורך השנים. צורת הפיזור
של המרכיבים הנופיים (Distribution of elements)
מתייחס לצורת הארגון של הפריטים הנופיים
במרחב.
- E. מרכיבים נופיים (Elements) כוללים את הפריטים
המרכיבים את היחידה הנופית: מרקמים בנויים,
גשרים, אנדרטאות, שבילים וגדרות, סלעים,
מרצפות, מערכות מים טבעיות, צמחייה טבעית
וצמחייה שהובאה לאתר, שרידים ארכיאולוגיים
ועוד.
- F. מרכיבים נוספים (Further Factors) מתייחסים
לפריטים נופיים שנקשרים במורשת מקומית.
את הגישה לסיווג נופי תרבות על פי מרכיביהם
וסימון באמצעות אותיות אימץ בשנת 2003 פטר
פאולר. הוא הרכיב רשימה בת חמש עשרה יחידות
נופיות ולכל יחידה העניק אות (האות היא למעשה
האות התחילית של המרכיב הנופי):

 1. אתר בעל איכות אסתטית בולטת
(Aesthetic – A)
 2. מבנים
(Buildings – B)
 3. אתר המייצג רצף של אורחות החיים או
של פעילות כלשהי
(Continuity of way of life way/land use – C)
 4. שדות חקלאיים
(Farming – F)

2. נוף תרבות - המשמעויות השונות והתפתחותו

עד שנות השבעים של המאה העשרים חקרו ובחנו את נופי התרבות בעיקר בהיבטים גאוגרפיים או היסטוריים, והדגש היה בתיאור הנוף, מרכיביו ותולדותיו. מאז שנות השבעים התרחב המחקר, ולגאוגרפים ולהיסטוריונים הצטרפו סוציולוגים וחוקרי תרבות, ואלה גם אלה בוחנים את יחסה של האוכלוסייה לנופי תרבותה. בשנות השבעים והשמונים חיפשו החוקרים בעיקר את טביעת אצבעו של האדם בנוף והדגישו את העובדה שנופי תרבות, שנתפסו ראויים להתייחסות כלשהי – לתיעוד, לשימור ולהגבלות כלשהן בפיתוח – הם בחזקת נופים סמליים; הם שיקוף לעבר, מייצגים ערכים ומעבירים מסרים (Jackson, 1979; Duncan, 1973; Meinig, 1979). בשנים אלה אושרה, כאמור, האמנה להגנה על מורשת התרבות העולמית, שהדגישה את הממד האוניברסאלי ואת מאפייניו היוצאים מהכלל של הנוף הזכאי להיכלל ברשימה העולמית.

בשנים הבאות התבססו מדינות רבות על אמנה זו ופרסמו אמנות מקומיות. באמנות אלה הדגישו בעיקר את חשיבות השימור של נכסי מורשת תרבותית בנויה (בנכסים אלה נכללו מונומנטים היסטוריים שהם עדות מוחשית לאירועים, לדמויות, לטכנולוגיות, לסגנונות בנייה, למסורות ולאורחות חיים שעברו מן העולם; ערים היסטוריות; גנים היסטוריים; גשרים; נתיבי תחבורה וכו'). משנות התשעים, לאחר שזכו נופי התרבות להגדרה וגם מוינו על פי קטגוריות, התמקד המחקר בהשפעות ובהשלכות של המורשת התרבותית, המורשת הטבעית ונופי התרבות על החברה.

לטענת רבים מהחוקרים, ככל שחברה הופכת לחברה "עירונית" יותר – חברה שמתאפיינת בניכור, בחוסר יציבות ונזקקת לתפקד בתוך עולם המשתנה במהירות – כך היא נזקקת לנוף אחר. נוף "אחר" בעבור חברה שכזו הוא נוף מוכר, נוף המשדר אמינות, יציבות והמשכיות. נוף בו האדם חש עצמו בטוח, לא מופתע ולא מנוכר (Carter-Park & Coppack, 1994). נוף הממלא תכונות אלה יכול להיות נוף פתוח, הרים עוצרי נשימה, פארקים, גנים, נוף היסטורי שמייצג אירוע, אישיות או אורחות חיים שעברו מן העולם, נוף פעיל המייצג מסורת והתפתחותה לאורך זמן ועוד.

השינוי שחל במעמדם של נופים והדרישה לקבוע בעבורם הגדרות ברורות כדי להקל על מיונם ושמירתם הם תוצאה של כמה גורמים: הידיעה שאי אפשר להפריד בין נוף טבעי לנוף תרבותי; החשש הגובר להיעלמותם של נופים בעלי חשיבות מקומית ואוניברסאלית; והתמורות ביחסה של אוכלוסייה לנופיה.

ניסיון לבחון את הנוף הטבעי ללא התייחסות לאדם ופועלו נידון לכישלון. מאז ומתמיד עיצב האדם נופים טבעיים והתערב בהתפתחותם. משום כך הנוף הנפרש לפנינו כיום, ברוב חלקי העולם, הוא תוצאה של שילוב תהליכים טבעיים עם תהליכים מעשי ידי אדם. כך למשל בירוא יערות, יצירת קרקע חקלאית, ניקוז ביצות ונחלים, כרייה וחציבה, סלילת דרכים ובניית יישובים, הם כולם תהליכים היוצרים נופי תרבות.

על פי תפיסה זו, המונח "נוף תרבות" הוא צירוף של שני נושאים: הנוף – שהוא הטבע, בעלי החיים, הנחלים, היערות וכו'; והתרבות – שהיא פעילות האדם, והישיגיה הטכניים, החברתיים והתרבותיים של האנושות.

את הניסיונות הראשונים להתמודד עם המשמעות של הצירוף "נוף תרבות" ביטא קרל סאואר בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים (Sauer, 1963). הוא אמנם הדגיש ש"נוף" מציין קודם כל יחידת שטח, וטבעו ותכנו נקבעים, ראשית לכול, על-ידי צורתו החיצונית – התבליט והתכסית (שם, עמ' 324). עם זאת הסביר כי ההתבוננות בנוף, הבחינה והחקר מתבססים על ניתוח של היסודות הפיזיים לצד התרבותיים. על פי סאואר, נוף הוא, למעשה, "סך כל המשאבים הטבעיים העומדים לרשות האדם באותו המקום". האדם, כך טען, אינו יכול להוסיף על המשאבים הללו, אך הוא יכול לפתח אותם ולהתאימם לצרכיו (שם, עמ' 326). את הגישה שלכל נוף מעשה אדם יש בסיס טבעי פיתחו חוקרים אחדים (Ewald, 2001), וארגון אונסקו גם הוא אימץ גישה זו ובחר בשנת 1992 לכלול ברשימת המורשת העולמית "נופי תרבות". ההתייחסות המיוחדת לצירוף "נופי תרבות" הצביעה על השינוי שחל במעמדם בעשורים האחרונים של המאה העשרים. לשינוי זה היה ביטוי רחב במחקר ובגישותיו.

טרסות אורז בהרי ההימאליה בנפאל

א. ההיסטוריה של הנוף המתבססת על תיעודו: הפיזי [הגיאולוגי והגיאומורפולוגי] וההיסטורי, התפתחותו, השתנותו וחקר האירועים או הדמויות הקשורים בו (Everson & Williamson, 1989; Hooke, 1998; Muir, 1999);

ב. המורשת, הזיכרון, המיתוס והסמלים הנקשרים בנופים משתנים מעת לעת ומקהילה אחת לאחרת (Hobsbawm, 1983);

ג. תהליך הבחירה ותהליך ההנצחה, הייצוג והעיצוב (Meinig, 1979; Jackson, 1994; Daniels, 1993; עזריהו, 1995, 2002; שמיר, 1996). את התפקיד הייצוגי של נופי תרבות ניתן לנצל למטרות שונות: ליצור גאווה מקומית ולחזק את ההזדהות של קהילה עם סביבתה – הן ברמה מקומית הן ברמה לאומית (עמית-כהן, 2004; עזריהו, 1997, 2002; Anderson and Gale, 1990; Ashworth, 1994; Azaryahu, 1992). את המאפיין הייצוגי ניתן לנצל גם להעברת ערכים ומסרים וכאמצעי לייצוג אינטרסים של שררה ושלטון (Duncan, 1990; Osborne, 1998);

ד. התפקיד הייצוגי המיוחס לנופי תרבות עודד ניסיונות לפרש אותם על סמך מאפיינים גלויים, סמויים וחוויתיים. לפרשנות זו ביטויים אחדים. כך למשל, טרנקלי (Terkenli, 2001) הציע לבחון נופי תרבות בשלושה ממדים: הממד החזותי

את הגישה המחקרית הרואה בנופי תרבות פיצוי לאספקטים שנלקחו מהאדם בשעה שהפך לייצור עירוני פיתחה וון האארן (Von Haaren, 2002). לטענתה ככל שהחברה הופכת לחברת המונים, חברה שבה מאבד הפרט את ייחודו ואת עצמיותו, נופי התרבות הופכים בעבורה למושא רומנטי. הגעגועים לנופים "אחרים" וההזדקקות לנוף המוכר, האמין והיציב מתחזקים בקרב חברה שעד לא מזמן הייתה בעלת מאפיינים ברורים, ובסביבתה הגאוגרפית חלו שינויים מואצים. השינוי ביחס החברה, הן העירונית הן הכפרית, לנופי התרבות, הבלטת הערכים – העיצוביים, האסוציאטיביים, ההתפתחותיים או הסמליים – וההזדהות הגדלה עם נופים אלה הובילו לריבוי משמעויות שיוחסו לנופי התרבות:

1. נוף כטקסט:

חוקרים אחדים מציינים את תפקידם המסורתי של הנופים לשקף תקופה, תפיסותיה ואורחותיה. אלא שהם לא מסתפקים בכך, ובגלל החשש הגובר להיעלמותם הם מתייחסים לנוף כאל טקסט, טקסט שהוא יקר מציאות או ארכיון המספק מידע שאין לו תחליף (Rowntree & 1980, Conkey, Duncan & Duncan, 1988; Ewald, 2001). קבוצה זו כוללת חוקרים שלצד המידע והתיאור הם מדגישים את תפקידם הייצוגי של הנופים לסוגיהם. חוקרים אלה בוחנים את הנוף בארבעה מעגלי חקר:

תרבותית, שימוש בנוף להעביר מסרים שיווקיים, פעילות חינוכית, מגורים ועוד (עמית-כהן ועמרם, 2002; Featherstone, 1991; Amit-Cohen, 2005; Hewison, 1987). במחקרים אלה משווקים את הנוף בעזרת מאפייניו העיצוביים כמו גם ערכיו ההיסטוריים, ההשראתיים והמסרים שהוא מבטא.

ההתעניינות הגדלה בנופי תרבות ומורשת והתפקידים המיוחסים להם חיזקו את הדעה שיש צורך לפתח כלים למיון ולסינון הנופים הראויים לשימור ולחבר כללים וחוקים לפיתוח הסביבה הנופית מבלי לפגוע בשימור הנופים שנקבעו ראויים לשימור (אם על ידי הסכמה בינלאומית אם על ידי הסכמה מקומית). יעידו על התפתחות זו מספרן הגדול של האמנות הבינלאומיות, הלאומיות והמקומיות המתייחסות לנופים ולנושאים השונים כמו גם החוקים והתקנות שכל מדינה שמכבדת את עצמה מחוקקת (Legal Methods, 2002).

הדיון כפי שהוא מופיע באמנות ובחוקים מדגיש בעיקר שני נושאים:

1. אמצעים למיון ולדירוג הנופים

(מבחינת החשיבות ודחיפות השימור). לאמצעים אלה ארבעה היבטים: **א.** בחינה של מאפיינים – פיזיים, ערכיים וחוויתיים; **ב.** הצגה של קריטריונים – נדירות התופעה, מגוון, רציפות לאורך זמן, שמירה על אותנטיות, שלמות הנוף ועוד; **ג.** דיון במעמדו של הנוף וחשיבותו – עבור הקהילה המקומית, הלאומית או העולמית; **ד.** מוכנות לסיכונים – הכרה בסכנה המאיימת על הנוף (פגיעה במאפייני הנוף, הרס של חלקים ממנו או חשש להיעלמותו).

2. תהליך ההכרזה

בחירת הנופים והכללתם ברשימה טנטטיבית; חקר הנוף ותיעודו; הכרה בחשיבות האוניברסאלית של הנוף, דיון בייחודו בוועדות מקומיות ועולמיות, אופן השימור (תכנית עבודה, תחזוקה ובקרה).

בעוד שביחס לתהליך הכרזה ניתן להגיע להסכמה רחבה בין המדינות, ליצור כללים וחוקים אחידים, נושא הקריטריונים למיון נופי התרבות ולדירוג חשיבותם אינו אחיד. הוא משתנה מעם לעם, מקבוצה חברתית אחת לשנייה. כך למשל קיימות מדינות שנושאים לאומיים זוכים ליחס מיוחד; מדינות אחרות מעדיפות תקופות היסטוריות

מערות מגורים באזור Uchisar, Cappadocia בטורקיה

(visual aspect), הממד התפיסתי והתדמיתי (cognitive and image aspect) והממד הרגשי והחוויתי (experiential aspect).

2. נוף כמוצר צריכה

לצד התפקידים המסורתיים והייצוגיים מתרחבת בשנים האחרונות הגישה המדגישה את החשיבות הכלכלית של הנוף. גישה זו מתייחסת לנופי תרבות כמו לכל מוצר צריכה שמתנהג על פי חוקי השוק, והחוקרים אותה בוחנים את הביקוש לערכים, את נדירות התופעה, את מידת ההתאמה של הנוף לתפקודים ולצרכים עכשוויים, את עלות ההתאמה, את הערך המוסף שמקנה הנוף או הנכס התרבותי וההיסטורי לתפקוד הנבחר, ואת מגבלות הפיתוח והדרכים להתמודד איתן. בנושאים אלה הרבו לחקור בהקשר של אטרקציות תיירותיות וניצול נפחי בנייה היסטוריים, גנים ותשתיות למטרות פנאי, בילוי ונופש (Ashworth & Dehan, 1986; Ashworth & Larkham, 1994). באחרונה התרחבה גישה מחקרית זו גם בהקשר של פעילות כלכלית אחרת, פרטית וציבורית: התכנסות בסמוך לנופים בעלי משיכה דתית או

4. ניצול יעיל ושיפור הנוף

Landscape Improvement – זיהוי הגורמים העלולים לפגוע בנוף ולשנות מאופיו. התכנון והפיתוח יתבצעו בהתאם לחששות אלה. התכנון ידגיש את הדרכים הנדרשות לשימור הנוף ויפקח על הפיתוח המתקיים בו כדי למנוע את הידרדרותו.

ארבע גישות התכנון והפיתוח קיימות גם במאה העשרים ואחת. יחד עם זאת יש העדפה ברורה לגישה המציגה פיתוח מוגבל ושמירה על נוף תרבות וערכיו גם בעבור הדורות הבאים, ובלשון שנות השמונים של המאה העשרים ואילך – פיתוח בר-קיימא. החשש הגובר מפגיעה במשאבי נוף טבעי ותרבותי ומהיעלמותם עודד ארגונים עולמיים ומדינות רבות לזהות נופים טבעיים ותרבותיים בעלי ערכים אוניברסאליים, לאומיים או מקומיים ובה בעת להכיר את צורכי ההווה. היכרות רחבה זו תאפשר תכנון ופיתוח אבל תגדיר גבולות לאופן ניצולו של המרחב ומשאביו. בדרך זו יישמרו משאבים, נופי תרבות המשקפים את החברה, את תפיסותיה, מסורתיה והתפתחותה, ונכסי מורשת, טבעית ותרבותית, בעלי ייחוד יוצא דופן – כל אלה לשימושם ולהנאתם גם של הדורות הבאים (Ewald, 2001).

בשנת 2002 חיברה וון האארן בין הגישות הוותיקות לתפיסה הקוראת לפיתוח בר-קיימא והציגה שלוש גישות של שימור ופיתוח נופי תרבות:

1. נוף כפצינט

גישה שמדגישה את השימור ומתייחסת לנוף כאל "פצינט" שזקוק לטיפול ממושך כדי להשביחו. גישה זו מדגישה את מרכיבי הנוף, קוראת להקפיד על שימורם (preservation) וממעטת להתחשב בסביבה הנדרשת להתחדשות ולשינויים.

2. נוף בעל ערכים גישה שמתמקדת בערכים

ההיסטוריים, האסתטיים, העיצוביים והחוויתיים. גישה זו מדגישה את חשיבות התייעוד הערכי אבל ממעטת לעסוק בנופים עצמם, בסביבתם ובתהליך ההכרזה והשימור.

3. נוף וסביבה

גישה שמדגישה את הסביבה, את השתנותה והתפתחותה. על פי גישה זו שימור הנוף צריך להתחשב בשינוי שחל בחברה וביחסה לסביבה: תמורות בשימושי הקרקע, התפתחות טכנולוגית,

מסוימות ומתעלמות מאחרות (בארצות הברית נופי תרבות שנקשרו במלחמת האזרחים זוכים ליחס מיוחד; בישראל, ישנה העדפה לנופים הנקשרים בתולדות ההתיישבות הציונית).

בשנות השבעים של המאה העשרים, במקביל לפרסומן של האמנות הראשונות הציג פנינג-רוזוול (Penning-Roswell, 1975) ארבע גישות ששילבו בין שני הנושאים – המיון והדירוג ותהליך ההכרזה והשימור – וגם הדגישו את השפעת הנושאים הללו על אפשרויות התכנון והפיתוח:

1. שימור נופי

(ללא שינוי כמעט) – Landscape Preservation – רמה זו נתפסת כמחמירה ביותר והיא כוללת זיהוי ותייעוד נופי כדי לקבוע מה הנוף הראוי להישמר במצבו הנוכחי. נוף ששימורו מחמיר נשאר בסביבה מתפתחת כמשאר (relic) וכמונומנט ואינו מתחשב בשינויים שחלים בה. זיהוי הנוף הראוי לשימור מלא וקפדני, ומתקיים על פי קריטריונים ערכיים שקובעים מומחים. דוגמה לגישה זו הוא הניסיון האנגלי להגדיר נופים בעלי יופי טבעי יוצא דופן (Areas of Outstanding Natural Beauty) שהפיתוח בהם מוגבל מאוד.

2. הגנה על נוף

ואפשרות לערוך בו שינויים – Landscape Protection – רמה זו מחמירה פחות והיא ממיינת את הפיתוח הנופי בהתאם לערכים המתקיימים בו וחשיבותם בעיני החברה המשמרת. הנוף המוכרז לשימור משתלב בסביבה, והפיתוח בו יכול להיות מזער, כך שהמרכיבים הנופיים כמעט שלא נפגעים, אך גם יכול להיות מרבי ואף לפגוע באותנטיות של הנכס ובערכיו.

3. פיתוח מוכתב

על פי מדיניות של פנאי, נופש, בילוי ותיירות – Recreation Policy. גם במקרה כזה קיימים שני קצוות. באחד מצויות רשויות שמעדיפות לשמר אזורים בעלי איכות נופית שמדגישות את החוויה ההיסטורית ואת ההשראה הנופית ומשום כך מונעות פיתוח-יתר, מלבד המינימום הנדרש לצורכי פנאי ובילוי, כמו שבילי הליכה ומרכזי שתייה; בשני – מצויות רשויות המעודדות את הפיכת הנוף למוקד של פעילות פנאי, והפיתוח מתרחש בהתאם. במקרה השני, ההקפדה על שימור הנוף מזערית.

לטענתו הם מתמקדים אך ורק במרכיבי הנוף, במבנה הפיזי ובעיצוב. חשוב לפנות לציבור, שהנכס או האתר הנופי נמצאים בתחומו, ולבדוק את יחסו לארבעה נושאים: לצורה, לתפקוד, לידע (להיסטוריה של הנוף, למורשת ולזיכרון המלווים אותו) ולהיכרות האינטימית, הרגשית והחווייתית (Form, Function, Knowledge and Familiarity).

על מעורבות הציבור בהליך הכרזתו של נוף הראוי לשימור וקביעת מגבלות הפיתוח הרבו לכתוב לינהאן וגרוס (Linehan & Gross, 1998). הם העמידו במבחן שלוש גישות:

1. הגישה האקולוגית, החוששת להיעלמות נופים או לפגיעה בהם כתוצאה מפיתוח-יתר.

2. הגישה הכלכלית, המדגישה את עלויות השימור מול כדאיות הפיתוח.

3. הגישה החברתית-תרבותית, המתייחסת לצורכי החברה, לרצונותיה וליחסה לנופיה.

החוקרים הגיעו למסקנה שהגישה השלישית היא הנכונה. לטענתם, בשלהי המאה העשרים התפתחה ההבנה שתהליך התכנון אמנם חייב להתחשב במגבלות גאוגרפיות (מיקום, איתור ונגישות), במגבלות אקולוגיות (זיהום קרקע, מים ואוויר) ובמגבלות כלכליות (המצב הפיזי של הנכס הנופי, ההשקעה הנדרשת לשימורו, התעניינות יזם ופוטנציאל הפיתוח), אבל אין להסתפק רק באלה. כדי לקדם את שימורם של נופי תרבות גם בעבור הדורות הבאים חשוב ליצור מודעות לתופעה בקרב אותה קהילה שהנופים נמצאים בסביבתה, לבחון את רצונותיה, את העדפותיה ואת תפיסתה היא את נופיה.

מדינת ישראל, כמו רבות ממדינות העולם המערבי, נמצאת בעידן של תמורות; שלא כמו מדינות אחרות קצב השינויים בה מואץ ביותר. לשינויים אלה השפעה על נופי תרבותה, והחשש לפגיעה בהם ואף להיעלמותם מחייב לבחון אותם מחדש, להגדיר ולמדיין אותם, ולשפר את יחסה של האוכלוסייה אליהם.

שדות אגבה במדינת Jalisco במקסיקו

שינוי בתפיסת הנוף ובתפקידיו. את השימור (conservation) יש להתאים לצרכים הטבעיים והעכשוויים של חברה (Von Haarn, 2002).

ההזדקקות הגדלה של חברה עירונית לנופי תרבות, ההתעניינות בתפקידיהם והקריאה המתחזקת למצוא את האיזון בין צורכי הפיתוח לשימור, כל אלה מבטאים גישה אנתרופוצנטרית. על פי גישה זו האדם נמצא במרכז, הוא אמנם משפיע על סביבתו אך בה בעת הוא מושפע ממנה, ומשום כך, אין להסתפק בניתוח הנוף, בבחינת מרכיביו ומאפייניו, בבחירת קריטריונים למינון ואפשרויות ניצולו לתפקודים שונים, אלא יש לזהות את מאפייניה של חברה, את תפיסותיה, את צרכיה ואת רצונותיה, ולשתפה בתהליך בחירת הנופים: מיוגם ודירוגם, ואופן השימור והפיתוח.

התפיסה הקוראת לשתף את הציבור בתהליך קבלת החלטות זה זכתה לחיזוק בשנת 2000 לאחר שהאמנה האירופית לנוף (European Landscape Convention) דרשה מהמדינות החברות בה לשתף מעתה ואילך את הציבור על כל מרכיביו בהכרזה על נופי תרבות (Selman, 2004). השיתוף יבטיח שמירה על האינטרסים של הציבור הרחב כמו גם על שימור הנופים. קוטריר (Coeterier, 2002) בחר את תהליך ההכרזה של נופי תרבות ונכסי מורשת עולמית – טבעית ותרבותית – הראויים לשימור. קוטריר הראה שלא ניתן להסתפק במיון נופים שמבצעים מומחים.

פרק ב

נופי תרבות בישראל: מצב קיים והמלצות לדרכי פעולה

1. הגדרות ומאפיינים

תפיסות אידיאולוגיות וסמליות. יש שהנוף משקף סדר וארגון, ויש שהוא נוף אסוציאטיבי וחוויתי.

אחד המאפיינים של הנוף הישראלי הוא היותו "נוף מחלוקת" (Contested Landscape). את המפגשים בין הנוף הטבעי לפעילות האדם לא ניתן לנתק מהקהילות החברתיות המתגוררות במרחב זה, כשכל אחת מחפשת דרכים לנכס לעצמה את הנוף. יש שבאותו מרחב גאוגרפי יימצאו זה לצד זה נופי תרבות המזוהים עם קהילות שונות. יש שלאותו נוף תרבות תיוחסנה משמעויות שונות מצד קהילות שונות בחברה הישראלית. מורכבות זו אמנם מקשה במקרים רבים על הגדרתם של נופי תרבות בישראל, אך בה בעת מהווה אתגר.

בבואנו להגדיר נוף תרבות ישראלי, מצד אחד עלינו לחפש את המכליל ולאמץ הגדרות חוזרות ונשנות באמנות בינלאומיות ובאמנות של מדינות בעולם ולהתאימן לנוף הישראלי. מצד שני עלינו לחפש את הייחוד המקומי, ובלשונה של אמנת בורה האוסטרלית את "תחושת המקום", המייחדת את ישראל. ייחוד זה הוא שילוב של ערכים טבעיים, חברתיים ותרבותיים, המתקיימים בשטח מצומצם, לעתים תוך קונפליקט, ואשר משקפים תקופות היסטוריות רבות.

על דמותה של ארץ ישראל משפיעים כמה נתוני יסוד: היא נמצאת באזור ים תיכוני; היא משמשת גשר בין יבשות וימים; היא נתונה בגבול המזרע והשימון; היא מקום מפגש של אזורי אקלים; והיא מקום לידתן של תרבויות כמו גם שהייתן של תרבויות זרות במרחביה לאורך זמן. נתונים אלה עיצבו את נופיה, ואכן, ייחודה של ארץ ישראל הוא בעושר הנופים – הן טבעיים הן מעשה אדם: בתי גידול ומיני צומח, תצורות גאולוגיות וגאומורפולוגיות, תבליטים, ופסיפס של משארים, מונומנטים ואתרים שמייצגים תקופות היסטוריות, חברות ודתות.

לנתונים אלה שלושה מרכיבים: משאבי טבע, ערכי תרבות וייחוד מקומי; השילוב ביניהם הוא שמאפשר הגדרתם של נופי תרבות ישראליים. נוף תרבות ישראלי ייחשב נוף המשקף את המפגש בין האדם לטבע לאורך זמן, במרחב גאוגרפי מוגדר. באחדים מהנופים מתקיים רצף של תקופות היסטוריות, באחרים רצף הזמן נקטע. באחדים מהנופים נקשרים אירועים היסטוריים לאומיים, ובאחרים אירועים מקומיים. אלה וגם אלה מייצגים מגוון רחב של "סיפורים", אורחות חיים, טכנולוגיות, אירועים ודמויות. לעתים הנוף מתייחד בערכים ויזואליים, ולעתים הוא מבטא

2. הקריטריונים לאפיון נופי תרבות בישראל ולמיונם

בתוך מרחב גאוגרפי ארץ-ישראלי מתוחם. על פי גישה זו, הגדרת נופי התרבות הישראליים מתבססת על הגדרה אוניברסאלית, כפי שהיא באה לידי ביטוי

פירוט מאפייניו של הנוף הישראלי בסעיף 1 לעיל מייחד את נופי התרבות של ישראל ומציג אותו כמפגש בין משאבי טבע לנופי מורשת היסטורית

באמנה להגנה על מורשת תרבות ומורשת טבע עולמית 1972, באמנה למורשת עולמית של נופי תרבות ולפי הגדרה מקומית. במילים אחרות, נופי תרבות ישראלי יוגדר כנוף שמבטא את המפגש בין פעולות האדם והטבע לאורך זמן, במרחב גאוגרפי-היסטורי-תרבותי ייחודי.

כדי לחדד את ההגדרה הישראלית ואת השילוב המתקיים בה בין הגישה האוניברסאלית לייחוד המקומי, נבחר את המונח "ערך אוניברסאלי", שהוא הבסיס לאמנה להגנת המורשת עולמית.

ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל:

נכס תרבותי או טבעי, כמו גם נופי תרבות, זכאים להכרה שהם ראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית אם הוכח שהם בעלי ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל (Outstanding universal value). ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל מתייחס לאתר שהמשמעות (significance) – התרבותית או הטבעית – שלו ייחודית וחוצה גבולות לאומיים, ומשום כך הוא ראוי להגנה מצד הקהילה הבינלאומית. כדי ליצור הסכמה מצד מדינות העולם להכרה זו נקבעו עשרת הקריטריונים האלה:

קריטריונים vi-i מתייחסים למורשת תרבותית, **קריטריונים x-vii** מתייחסים למורשת טבעית. אתר המועמד להיכלל ברשימת המורשת העולמית ייחשב כבעל ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל, אם יעמוד באחד או יותר מהקריטריונים האלה:

- i. מייצג יצירת מופת של הגאונות היצירתית האנושית;
- ii. מבטא מפגש חשוב של ערכים אנושיים, על פני טווח זמן או בתחום תרבותי של העולם הקשור להתפתחויות בארכיטקטורה או בטכנולוגיה, יצירות אמנות מונומנטאליות, תכנון ערים או עיצוב נוף;
- iii. מבטא עדות ייחודית או לפחות יוצאת דופן למסורת תרבותית או לתרבות חיה או נכחדת;
- iv. מהווה דוגמה יוצאת מן הכלל של סוג בניין, מכלול אדריכלי, טכנולוגי, נוף המייצג שלב(ים) משמעותי(ים) בהיסטוריה האנושית;
- v. מהווה דוגמה יוצאת מן הכלל של יישוב אנושי או שימוש מסורתי בקרקע או בים המייצג תרבות (או תרבויות) או אינטראקציה מעשה

ידי אדם עם הסביבה, ובמיוחד אם מסורת זו פגיעה להשפעה משינוי בלתי הפיך;

vi. בעל קשר ישיר או מוחשי לאירועים או למסורות, לרעיונות או לאמונות, ליצירות אמנותיות וספרותיות בעלות ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל (הוועדה קובעת שקריטריון זה אמור להצדיק הכללה ברשימה רק בנסיבות יוצאות מן הכלל ובשילוב קריטריונים תרבותיים או טבעיים אחרים);

vii. כולל תופעות טבעיות מיוחדות או אזורים בעלי יופי טבעי יוצא דופן וחשיבות אסתטית;

viii. דוגמאות יוצאות דופן המייצגות שלב מרכזי בהיסטוריה של כדור הארץ, ובהן תיעוד תולדות החיים, תהליכים גאולוגיים משמעותיים של תצורות קרקע או מאפיינים גאומורפולוגיים או פיזיוגרפיים משמעותיים;

ix. דוגמאות יוצאות דופן המייצגות תהליכים אקולוגיים וביולוגיים משמעותיים ומתמשכים באבולוציה ובהתפתחות של מערכות אקולוגיות יבשתיות, של מים מתוקים, בחוף ובים, ושל קהילות של צמחים ובעלי חיים;

x. מכיל את בתי הגידול (הביטאט) הטבעיים החשובים והמשמעותיים (in-situ) של מגוון ביולוגי באתר, כולל מינים בסכנה בעלי ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל מנקודת מבט מדעית או של השימור.

תנאים נוספים להכרזה:

כדי שאתר יוגדר נכס מורשת עולמית, בעל ערך אוניברסאלי יוצא מהכלל, עליו לעמוד בשני תנאים: אותנטיות (Authenticity) ויושרה ושלמות (Integrity). תנאים אלה הוגדרו בידי קבוצה של מומחים בכנס בעיר נארה ביפן (1994) ואומצו בידי אונסקו.

תנאי האותנטיות (Authenticity):

האתרים המועמדים על פי קריטריונים של מורשת תרבות עולמית (vi-i) חייבים לעמוד בתנאי האותנטיות. במבחן האותנטיות יש לעמוד בכמה מאפיינים: צורה ועיצוב; חומרים ומהות; שימוש ותפקוד; מסורות; טכניקות ושיטות ניהול; מקום והקשר; שפה או צורה אחרת של מורשת לא-מוחשית; אווירה ותחושה; ומאפיינים פנימיים

ביחס למורשת טבע, הודגש שההליכים הביו-פיזיים ומאפייני הקרקע צריכים להיות שלמים. עם זאת אי אפשר להתעלם מהעובדה שמתרחשת בהם פעילות אנושית. כל עוד מדובר בפעילות בת-קיימא היא לא סותרת את ערכו האוניברסאלי היוצא מהכלל של האתר.

הגדרות להגנה על מורשת נופי תרבות:

כאמור, בשנת 1992 שולב המונח נוף תרבות עם המונחים שקדמו לו והוגדרו הפריטים הזכאים להיכלל ברשימת המורשת העולמית ועל ידי כך – ראויים לשימור ולהגנה. נופי תרבות כוללים נכסי תרבות ונכסים המייצגים שילוב של פעילות הטבע ומעשה אדם (Combined works of nature and of man). הם מייצגים את התפתחות החברה האנושית וההתיישבות לאורך זמן ואת ההשפעות שיש לסביבה הפיזית על התפתחות זו כמו גם על התפתחויות תרבותיות, חברתיות וכלכליות – הן השפעות פנימיות הן חיצוניות (ההנחיות לאמנה למורשת עולמית סעיף 47).

תוצאות המפגש בין טבע ואדם חולקו לשלוש קטגוריות, כפי שהוצג בפרק א':

א. **נוף מעוצב** נוף המוגדר בבירור שתוכנן ונוצר בידי אדם מתוך כוונה (Landscape designed and created intentionally).

ב. **נוף אורגני** נוף מייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתחו באופן אורגני לאורך זמן כתוצאה מיזמה כלכלית, מנהלית או דתית והשתלב בסביבה הטבעית בתוכה נוצר (Organically evolved landscape). בקטגוריה זו נכללות שתי קבוצות:

1. נוף אורגני מתמשך

2. שרידי נוף אורגני

ג. **נוף אסוציאטיבי** נוף המשמש מקור השראה וזיכרון לאור הרקע התרבותי, הדתי והאידיאולוגי שבתוכו נוצר (Associative cultural landscape).

וחיצוניים אחרים. המורשת תיבחן בתוך ההקשר התרבותי המקומי, וכמה שניתן על בסיס תיעוד שלם, מפורט ומהימן, למרות הקשיים הנובעים מכך.

כל ההחלטות בעניין הערכים של אתרי תרבות וכן בעניין אמינות מקורות המידע הקשורים בהם עשויות להשתנות מתרבות לתרבות, ואפילו בתוך אותה תרבות עצמה. לפיכך אי-אפשר לבסס את קביעת הערכים והאותנטיות על קריטריונים קבועים. להפך, הגישה המכבדת את כל התרבויות מדגישה את הצורך שאתרי המורשת יישפטו בתוך ההקשרים התרבותיים שאליהם הם שייכים.

בהתאם לטיבה של מורשת תרבותית, ההקשר התרבותי שלה והערכתה על פני זמן – החלטות בדבר האותנטיות עשויות להיות מושפעות ממגוון רחב של מקורות מידע; מקורות שמייצגים את מגוון ההיבטים שהוזכרו לעיל. השימוש במקורות אלו מאפשר להרחיב את הממדים האמנותיים, ההיסטוריים, החברתיים והמדעיים הספציפיים של המורשת התרבותית הנבחנת.

היושרה והשלמות (Integrity):

כל הנכסים שהוכרו ראויים לשימור ברשימת המורשת העולמית, חייבים לעמוד בתנאי השלמות. זהו מדד הן של המורשת התרבותית הן של המורשת הטבעית ולכן מתייחס לכל עשרת הקריטריונים (x-i). עניינו – בחינה של מאפיינים בהיבט של שלמות וללא דופי. המדד מתייחס לשלושה היבטים: כל האלמנטים שבזכותם הוכרז האתר כבעל חשיבות אוניברסאלית יוצאת מהכלל; גודל האתר, כדי שיבטיח ייצוג שלם של כל המאפיינים והההליכים בעטיים הוכרז אתר בעל חשיבות אוניברסאלית יוצאת מהכלל; מרחב וגודל שיהיו נטולי השפעות מפיתוח העלול לפגוע באתר או יעודדו את הזנחתו.

מדד היושרה והשלמות מבדיל אך במעט בין הקריטריונים של מורשת תרבות (vi-i) והקריטריונים של מורשת טבע (x-vii). במקרה של מורשת תרבות, המארג הפיזי או הייחודי צריך להישמר בצורתו המלאה והטובה ביותר. תנאי זה מחייב שימור ותחזוקה לא רק של האלמנטים שבזכותם הוכר האתר כבעל חשיבות אוניברסאלית, אלא גם שימור של היחסים, הפונקציות והדינאמיות שמתקיימים בערים היסטוריות, במכלולי מגורים וגם בנופי תרבות.

3. ההגדרה המקומית, הייחוד הישראלי

נדגיש – בתכונות אלה ניתן להרחיב, לצמצם, לפרט – הן בסיס לדיון. המתכונת המוצעת היא בבחינת המלצה, ונקווה שיראו בה ראשיתה של דרך.

א. מיקומה (location) של ארץ ישראל בצומת בין יבשות וימים גרם לריבוי **מגעים** תרבותיים, כלכליים, חברתיים ומדיניים. מתקיימות בה **תרבויות אורגניות** שצמחו בסביבתה **ותרבויות מיובאות** אליה שנקלטו בה. משום כך ביחידה גאוגרפית יש שיתקיימו נופים שמייצגים **רצף** של תקופות היסטוריות עוקבות, יש והנופים ייצגו **קיטוע** בזמן. במרחב כזה נמצא שרידים של נוף שמבטאים תקופה, מסורת, סגנון בנייה וטכנולוגיה שעברו מן העולם; מסורות מתמשכות המתאימות עצמן לשינויים שחלו בזמן; ומסורות מתחדשות.

ב. מצבה כארץ **מעבר** – בגבול המזרע והישימון – משפיע על נופים שמבטאים מעבר. המעבר יכול להיות חד ופתאומי, הדרגתי, קבוע או משתנה. כך למשל מתקיים מעבר יישובי חד מתחום של יישוב קבע ליישוב נוודי; משדות מעובדים למרחבי מרעה צחיחים. אלא שגבול זה אינו קבוע, הוא משתנה משנה לשנה ומתקופה לתקופה, בהתאם למשטר אקלימי ופיתוח טכנולוגי. תזוזות אלה מבטאות את המפגש בין פעולות האדם והטבע.

ג. היותה **מרחב תרבותי מגוון (דתי)** בעבור שלוש דתות (להבדיל מאתרים חד-דתיים במקומות אחרים בעולם), בו מבטאים הנופים חפיפה או אי-חפיפה לתרבות או תרבות משנה.

ד. היותה מדינה מרובה בנופי הנצחה; נופים שנועדו לבטא את הזיכרון האינטימי הקהילתי ואת **הזיכרון הלאומי-החברתי**.

כאמור, לצד ההבלטה שזכו לה נופי תרבות ברשימת המורשת העולמית והקריאה להגדירם על פי הקטגוריות והקריטריונים האוניברסאליים, בחרו מדינות שונות לא להסתפק בכללים אלה ולהוסיף מאפיינים מקומיים. ההגדרות המקומיות, משם כך, מתבססות הן על ההגדרה הכללית-האוניברסאלית הן על קטגוריות וקריטריונים מקומיים הייחודיים לכל מדינה ומדינה. בהצעה הנוכחית בחרנו לפעול במתכונת דומה, להציג את הכללים, התנאים, הקטגוריות והקריטריונים האוניברסאליים ולהוסיף לאלה כמה תכונות שמאפיינות את המרחב הגאוגרפי-ההיסטורי-התרבותי הארץ-ישראלי.

4. התכנון הפיזי בישראל ויחסו לנופי תרבות

בחרנו לסקור את מגוון התכניות שפורסמו עד כה ועניין "פניו" של המרחב הגאוגרפי הישראלי. בתכניות אלה קיים בסיס רעיוני לנופי התרבות הישראליים; הן מייצגות בעיקר את החשיבות ואת הקריאה לשמר נכסי מורשת טבע ותרבות כמו גם נופי תרבות, אלא שלכלל אמירה מפורשת לא הגיעו. סקירת התכניות מדגישה את חשיבותו של מסמך זה.

תכנית מתאר ארצית:

תמ"א 3 ■ דרכים, 6791

בשינוי מס' 7 לתכנית משנת 1990 נוספה הגדרה – "דרך נופית" – המוגדרת דרך העוברת בתחום שטח שיועד בתכנית לשמורת טבע, לגן לאומי, לשמורת נוף, או בתחום אזור שהגדיר מוסד תכנון כאזור בעל רגישות נופית. התכנית מעגנת את ערכי הנוף הללו, לא רק בתחומי הדרך עצמה (באמצעות תסקירים מחויבים), אלא גם את הערכים הנופיים שניתן ו/או צריך שיצפו בהם מהדרך.

תמ"א 32 ■ למסילות ברזל

תכנית המתאר הארצית למסילות הברזל בישראל חוצה את כל המרחבים הנופיים בארץ, ולמרות זאת אין בה התייחסות למרכיבים הנופיים המיוחדים. גישה זו היא דוגמה לחוסר המודעות של המתכננים ומאשרי התכנית למושג הכולל של נוף תרבות, שלעיתים רבות יכול להיות קשור בסיפורה של מסילת הברזל (כגון סיפור יער האלונים בשרון) ומכאן חשיבותו.

תמ"א 8 ■ גנים לאומיים ושמורות טבע, 1891

בתכנית זו שתי הגדרות המתייחסות לשטחים פתוחים שאינם בהכרח טבעיים:

גן לאומי שטח שנועד לשמש לצורכי נופש בחיק הטבע או להנצחת ערכים שיש להם חשיבות היסטורית, ארכיאולוגית, אדריכלית או נופית וכיוצא באלה, בין שנשאר בטבעו ובין שיותקן לשמש למטרה זו על ידי נטיעת עצים או בהתקנת מתקנים או הקמת מבנים הדרושים במישרין לשימושים אלה.

שמורת נוף שטח אשר מבחינת ערכי נוף וטבע או חשיבותו לצורכי נופש או מטעמי איכות הסביבה לא יהיה מיועד לבנייה ולשימוש אחר לצורכי מגורים, תעשייה או עסק אחר, למעט בנייה או שימוש המותרים לפי התוספת הראשונה לחוק התכנון והבנייה.

תמ"א 21 ■ לתיירות ונופש תיקון 1 משנת

1999 (נדון במועצה הארצית אך טרם אושר)

"תפיסת התכנון" המונחת בבסיס התכנית רואה בישראל "ארץ תיירות" המבקשת למצות את הפוטנציאל התיירותי הגלום בה, ובעיקר בערכי התרבות, הדת וההיסטוריה הגלומים בה, באזוריה המגוונים, באתריה וביפי נופה. מיצוי הפוטנציאל ייעשה על פי עקרונות של פיתוח בר-קיימא המבליטים את ייחודיות חבלי הארץ השונים מבלי לפגוע באיכויותיהם ובסגולותיהם, המהווים אבן שואבת למבקרים, לנופשים ולתיירים.

הפוטנציאל התיירותי המרכזי של ישראל על פי התכנית הוא מורשתה התרבותית והדתית, ערכיה ההיסטוריים, והחווייה הרוחנית הטמונה בביקור בארץ הקודש. על פי זאת תכנון התיירות למוקדים וצירים מוגדרים היטב וניתנים לבקרה, לשליטה ולאיוון. לא יהיה בכך כדי להעמיס על משאבי הנוף הטבע והמרחב – הנמצאים בחסר ונשמרים בעיקר לטובתה של האוכלוסייה בישראל.

משאבי התיירות בארץ הינם בתחום התרבותי ובתחום האתרים ההיסטוריים-הארכיאולוגיים-הדתיים – שלהם הרקע הנופי המתאים – המשמרים את רוחה ואווירתה של "ארץ הקודש". החבילה התיירותית המשווקת על ידי ישראל מתבססת על ערכי המורשת התרבותית הבנויה, על ערכים רעיוניים מופשטים, ועל הנופים והאווירה הכללית האמורה לאפיין את ארץ ישראל.

כך למשל הירדן, שהינו נהר קטן יחסית, אשר קיימים רבים ומרשימים ממנו בעולם. הנהירה של צליינים לירדן מקורה באמונה דתית ובטקס דתי – הטבילה במימיו – ואין לכך דבר עם עצמתו ויפי נופו של הנהר. לאמור, משאב התיירות כאן טמון בקונספט הדתי שמייצג הירדן, ולא דווקא בהוויתו הפיזית.

פיתוח שקול של אתרי התיירות בישראל צריך להביא בחשבון את טיפוחם במישורים המופשטים, קרי

תמ"א 22 ■ יער ויעור, 5991

היער ועצי היער שזורים בנופיה של ארץ ישראל. ביטוי לתפוצת היער בארץ נמצא באזכוריו הרבים של היער בתנ"ך ובפירוט עשרות מינים של צמחי יער המתוארים בו. גידול האוכלוסייה, ועמו הדרישה לקרקע חקלאית, הביאו כבר בימים קדומים לבירוא היערות. בתקופות שבהן שגשגה החקלאות היה זה על חשבון שטחי היער, וכאשר נסוגו היישוב והחקלאות, חזר היער לשטחים מעובדים.

כבר בימיו הראשונים של שלטון המנדט הבריטי הוחל בפעולות להגנה על היערות ולטיפוחם. מאחורי פעולות אלו עמדה מסורת רבת שנים של נטיעות ושיקום יער באנגליה ובמושבות, וגם יחס מיוחד לנופיה ההיסטוריים של ארץ הקודש ושאפה להשיב לארץ התנ"ך את דמותה.

אחת ממטרותיה העיקריות של התכנית היא ליצור יער או חורש אופייני וייחודי לכל אזור. להדגשת המגוון ניתנת משמעות ויזואלית ואסתטית, בנוסף למשמעות האקולוגית של שמירת מגוון מינים.

בתכנית מוגדרים שטחי יער מסוגים שונים, ונקבע בה שהפעולות ביער תתבצענה תוך שמירה על המגוון הנופי של הארץ והתחשבות בדמותן של יחידות הנוף השונות והמרחב הפתוח.

המושג יער מחולק בתכנית לסוגי ייעור שונים, המבטאים את מידת המעורבות של האדם:

"יער טבעי" יער, חורש, בוסתנים, בתה ותצורות צומח טבעי אחרות המורכבות מצמחי ארץ ישראל – הנמצאים במצב מופר ("יער טבעי לטיפול") או בעלי ערכיות רבה לשימור ("יער טבעי לשימור").

"יער נטע אדם" קיים או מוצע – שטח יער שניטעו בו עצי יער באופן יזום בידי האדם.

"יער פארק חופי" קיים או מוצע – שטח סמוך לים המיועד לטיפול בוסתנים ושיחים תוך שמירת המאפיינים הטבעיים של השטח.

"יער פארק" שטח יער הנטוע בדלילות המאופיין בצומח עשבוני שתכונותיו מאפשרות מרעה.

ההגדרות המופיעות בתכנית זו מערימות קשיים ביחס לנופים בעלי מרכיב תרבותי. דוגמה לקושי זה הוא הדיון בשרידי הבוסתנים. בתכנית נתפסים הבוסתנים כנוף טבעי דווקא; ואכן, תחת ההגדרה "יער טבעי" ניתן למצוא גם "בוסתן". עם זאת מגדירה התכנית בנפרד "בוסתן" – גן עצי פרי מסורתיים בתרבות

השאר גם לחזות בנופיה של ארץ התנ"ך. ישראל מצטיינת ברב גוניות הנוף, האקלים והמורשת הבנויה. דרכי הנוף מהוות בעולם מסלולי סיור מבוקשים וכך גם בישראל. ניתן לראות, מהלך נסיעה קצרה בת כמה שעות, אזורים מושלגים, הרריים וקרירים בצפונה של הארץ ואזורים צחיחים, חמים ויבשים בדרומה.

התכנית קובעת את צירי התיירות הראשיים בארץ, ואת המשמעות התיירותית שלהם. צירים אלה יש לטפח, להבטיח את איכותם הפיזית, לדאוג לכך שמבטי הנוף הנשקפים מהם ישומרו, ושתקנות הניקיון ותחזוקת הסביבה ימנעו פיזור שפכי עפר ושאריות פסולת בניין. יש להימנע משילוט גס ובוטה החוסם מבטי נוף ומכער את הסביבה, ולהקפיד על בינוי הולם מבחינה עיצובית ומבחינת חומרי הבנייה לאורך צירים אלה.

תמ"א 31 ■ חוף הים התיכון

תכנית המתאר הארצית לחופים מאמצת למעשה את תפיסת התכנון של תמ"א 8. גם בתכנית זאת שני ייעודי שטחים שמורים שאינם טבעיים: גנים לאומיים לשם "הנצחת ערכים היסטוריים / ארכיאולוגיים / נופיים / אחרים" ושמורות נוף לשם שמירה על ערכי נוף וטבע, לצורכי נופש או מטעמי סביבה.

התכנית מאמצת גם את גישת תמ"א 29 (ראה להלן) ומייעדת שטחים לאתר לאומי – מבנה או קבוצת מבנים וסביבתם שיש להם חשיבות היסטורית להתפתחות היישוב בארץ או אתרי עתיקות לפי חוק העתיקות.

ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית [...] דמות זו מורכבת מאותם מכלולי נוף אשר בחברתם יוצרים את המכלול הייחודי המשלב טבע, נוף, חקלאות, תרבות, היסטוריה ודת [...] על השטחים הפתוחים להוות את עמוד השדרה התכנוני וליצור רקע פתוח של נוף המורכב מאלמנטים פתוחים שונים ומגוונים [...]."

תמ"א 35 מגדירה 30 פוליוגונים של "מכלול נופי" ש"הוא שטח פתוח ברובו בעל רגישות נופית גבוהה שמקורה בשילוב של ערכי נוף וטבע עם מעשה ידי האדם" ("אנסמבל" בלשונו של האדריכל שלמה אהרונסון שהיה מעורכי התמ"א), בדומה להגדרות של נופי התרבות: חקלאות, מורשת או דת. אלה שטחים המהווים חלק נכבד מ"דמות הארץ", שטחים אשר לא קיבלו עד כה הגנה במסגרת תכניות המתאר הארציות.

שטח מכלולי הנוף בתמ"א 35 הוא כ-1.3 מיליון דונם. שטח הפוליוגונים של נוף תרבות ואזורי החיץ שלהם, כפי שהוגדרו במסמך זה הוא מיליון דונם ו-1.3 מיליון דונם בהתאמה. 21 מתוך 30 הפוליוגונים של מכלולי הנוף בתמ"א 35 חופפים באופן חלקי את הפוליוגונים של נופי תרבות או את אזורי החיץ שלהם. שטח החפיפה בניהם הוא 894,745 דונם.

למרות שלא נכללו במכלולי הנוף שבתכנית אזורים שבהם קיימת הגנה סטטוטורית כמו שמורות טבע, גנים לאומיים ויערות ובכך התעלמה משטחים רבים שבהם משולבים טבע ופעילות אדם, תמ"א 35 היא התכנית המתקדמת ביותר בחשיבה ובמימוש המושג "נוף תרבות", גם אם היא משתמשת במושג "מכלול נוף".

החקלאית של ארץ ישראל, אשר לרוב משולבים עם טרסות וגדרות אבן. התכנית מצמצמת את ההגדרה לנוף מעשה ידי אדם רק לייעור מודרני מסיבי.

תמ"א 92 ■ אתרי מורשת, 5991

מטרת התכנית להסדיר את הטיפול באנדרטאות ובמבני זיכרון קיימים, תוך יצירת תנאים כלכליים לאחזקה באמצעות הרשות המקומית או בידי יזמים.

האתר, על פי התכנית, הוא רק האנדרטה או מבנה הזיכרון והשטח הסובב הקשור אליהם ישירות – כל זאת בלי לקבוע שינוי לשימושי הקרקע הסמוכים, כפי שהיו ערב ההכרזה.

עוד נאמר שם, שבתכנית מפורטת, שתוכן על ידי הרשויות או בידי בעלי עניין באתר, יוכנס לתכנית גם השטח המקיף את האנדרטה ומבנה הזיכרון. לדעת כותבי התכנית, הדבר נחוץ לצורך שמירת אופיו וייחודו של האתר.

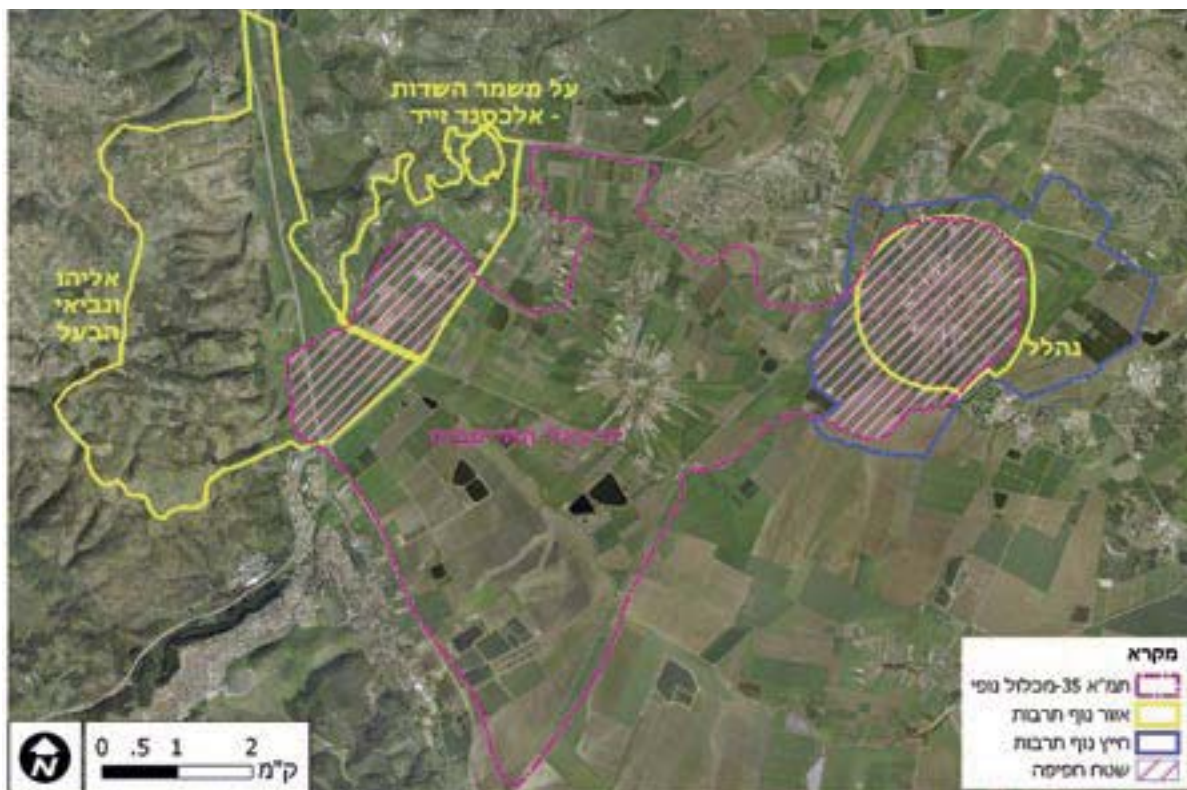
הוספת אתרי הנצחה, על פי קריטריונים אלו, תותר רק אם הם הוקמו לאחר אפריל 1986.

תמ"א 53 ■ תכנית מתאר ארצית כללית

אחת ממטרות התכנית היא "שמירת עתודות קרקע לדורות הבאים תוך כדי שמירה על ערכי טבע, חקלאות, נוף ומורשת". בדברי ההסבר ובמסמכי המדיניות של התכנית מדובר גם בטיפול המגוון הנופי והתרבותי המייחד את הארץ, כערך בפני עצמו, ויצירת דמות ארץ אטרקטיבית לכל תושביה, המתייחסת ושומרת על עברה ההיסטורי, על המרכיבים הפיזיים, המורפולוגיים והטבעיים, ויחד עם זאת מהווה מצע ובסיס לאפשרויות הבטחת עתודות קרקע לפיתוח ומגורים.

ב"דמות הארץ" שהתכנית מנסה להתוות מהווה הנדבך התרבותי חלק אינטגרלי מן הנוף:

"דמות הארץ העתידית תאמץ את עיקרון המגוון התרבותי והנופי המשולב בצרכים תפקודיים [...] דמות הנוף העתידית צריכה לכלול את הביטויים המובהקים והחשובים של נוף הארץ הטבעי, תוך שימת דגש על אזורי בעלי דרמה מיוחדת. דמות זו צריכה לכלול בתוכה גם את תרבות האדם החקלאית, החל מנוף הזיתים וטרסות האבן, נוף הבוסתנים וכלה בנוף חקלאות השלחין והבעל של ראשית תקופת

דוגמה לחפיפה בין מכלולי הנוף שבתמ"א 35 לבין נופי התרבות שהוגדרו במסמך זה

לסיכום רוב תכניות המתאר הארציות אינן כוללות התייחסות ייעודית למרחבים נופיים שבהם מתקיים קשר בין האדם לנוף, ואינן כוללות כלים יישומיים לשמירתו, פרט לכמה אתרי מורשת נקודתיים, בעיקר היסטוריים, שיועדו לשימור בתכנית. שטחים אלה מתייחסים רק לעתים נדירות לסביבת האתר. בתיקונים ובהשלמות לתכניות מתאר ארציות שנעשו בשנים האחרונות, בעיקר תמ"א 21 (תיקון מס' 1) ניתן לראות התייחסות שחורגת מגבול "הקו הכחול" המסורתי ומנסה לטפל בזירת הסיפור.

בשל העדרה של הכרה בערכיות נופי תרבות בתכניות המתאר הארציות הנושאות, חשובה במיוחד הגישה התרבותית הכוללת שבאה לידי ביטוי בתמ"א 53, שאושרה בממשלה בנובמבר 5002, במהלך העבודה על מסמך זה. בתמ"א קיים מנגנון עדכון מדי 5 שנים. יש לקוות שבזכות הידע המצטבר בימים אלה בנושא נופי התרבות של ארץ ישראל יכללו נופי תרבות נוספים ב"מכלולי הנוף" השמורים ברמה הארצית.

פעילות הנופש בחיק הטבע. למכלולים אלו, וקובעת כי המכלול יהווה מעגל התייחסות לתכניות מקומיות בתחומן, תוך ראייה כוללת לכל המכלול על היבטיו השונים, וכן יצירת קשרים בין המכלולים השונים במרחב התכנית. בתכנית מוגדרים ארבעה מכלולים: מכלול כבארה, סכר תנינים וחוף הים; מכלול רמת הנדיב, שוני ודרך המושבות; מכלול תיירות חקלאית מדרום לבנימינה; ומכלול מעלה נחל תנינים ואצבעות אלונה.

לכל מכלול נספח מפורט ובו עיקרי תפיסת התכנון שלפיה יוכון הפיתוח העתידי.

תכנית ל"מרחב ביוספרי"

תכנית ל"מרחב ביוספרי" היא התוצר התכנוני הייעודי ביותר לשילוב בין נוף טבעי להיבטים מרחביים של פעילות אנושית. המרחב הביוספרי הוא מרחב אקולוגי שהאדם הוא חלק אינטגרלי ממנו. תכנית למרחב ביוספרי שואפת ליצור איזון מלא בין הצרכים של האדם לבין ההשפעות של האדם על סביבתו. האיזון ייווצר על פי עקרונות של פיתוח בר-קיימא, המאפשרים חיים ומחייה תוך שמירה מרבית על המשאבים הטבעיים והרוחניים הקיימים באזור, בעבור כל המתקיימים בו בהווה ובעתיד.

תכניות למרחבים ביוספריים קיימות בישראל: על המרחב הביוספרי של הכרמל הכריזו באונסקו בשנת 1996, בטרם נקבעו הנחיות אופרטיביות למושג הצעיר "נוף תרבות", ומבלי שכלולה באכרזה התייחסות מעמיקה לנושא מורשת התרבות בנוף. תכנית המרחב הביוספרי ברמת מנשה הושלמה והוגשה להכרזה באונסקו.

תכנית המרחב הביוספרי בשפלת יהודה מקיפה מאוד וכוללת חידושים בנושאים שונים וביניהם התייחסות לנופי תרבות. המועצה הארצית לתכנון ולבנייה החליטה בדצמבר 2003 לבחון את התכנית כמודל לבחינת מרקמי שטח פתוח, החלטה הנותנת משנה תוקף להבנת התייחסות התכנית לנופי התרבות של האזור.

בנוסף, החל מינהל התכנון בבדיקת היתכנות להכנת תכניות למרחבים ביוספריים נוספים בארץ.

בדיקה זו נמצאת בשלבים ראשוניים של ביצוע.

תכנית מתאר מחוזיות

תכניות מחוזיות חלקיות רבות עוסקות בהקשרים נופיים, בעיקר תכניות בנושא הנחלים, שבחלקן הפכו לפארקים מטרופוליניים. בתכניות המתאר המחוזיות, כמו הארציות, מרכיבי נוף התרבות כלולים בדרך כלל בסעיף איכות סביבה או בסעיף שימור, ולא בתפיסת האתר בתוך המכלול הסביבתי: הטבעי והתרבותי.

כך גם בתכנית המחוזית החלקית של מחוז מרכז **תמ"מ 3/10 לנחל הירקון**, הנמצאת בתהליכי אישור אחרונים. בתכנית אין כל התייחסות לנוף התרבות, למרות ששרידים פיזיים ומקורות היסטוריים מכל התקופות מעידים על פעילות אנושית בנחל ובסביבתו: דרכים שנשזרו בו או לצדו, סיפורי מורשת, גבורה וחלוציות ועוד.

טיפולוגיה נופית בכלל, ושל נופי תרבות בפרט, נעשתה לגבי אתרים חקלאיים בלבד, וגם היא בהתייחסות לשימושים חדשים או לשינוי דפוסים חקלאיים במרחב.

בתכנית המתאר המחוזית החלקית למרחב בקעת הנדיב, שתוכננה לאחר שהמועצה הארצית לתכנון ובנייה אימצה את תמ"א 35, קיימת כבר התייחסות קונקרטית יותר לנופי תרבות. זוהי תכנית ראשונה בסדרת תכניות, שתכליתן התמודדות עם המרחב הפתוח כנושא בפני עצמו.

בקעת הנדיב והסובב אותה, היא אספקלריה של ארץ ישראל בכללה מבחינת המגוון הנופי שנכלל בה. במרחב זה נפגשות שלוש חטיבות נוף גדולות: מישור החוף, הרי הכרמל ורמות מנשה. ייחודו של האזור, יופיו וכוח משיכתו נובעים מהגיוון והשונות שבהם הוא מצטיין. לפיכך שמה לעצמה התכנית כמטרה להדגיש ולהעצים את תכונותיהן של כל יחידות הנוף. כך תיווצרנה "ארצות" שונות ומגוונות על פני כפרת ארץ קטנה, ויורחב העושר הסביבתי והטבעי, ועמו כוח המשיכה של האזור.

התכנית מגדירה "מכלולי נוף תרבות" – מרחב נופי ותפקודי ובו ערכי טבע ונוף, אתרי ביקור, מוקדי פיתוח תיירותיים ומוקדי נופש בחיק הטבע, דרכים נופיות, צירי הולכי רגל ואופניים. המכלול יזכה לתפיסה תיירותית ונופית כוללת, אשר תקיף את איכויותיו ותפקודיו. התכנית מכוונת את הפיתוח התיירותי ואת

פרק ג

נופי תרבות בישראל: מסד נתונים

1. הסיפור בנוף

שטח מוגדרת והם מתאימים לקריטריון אחד או יותר מתוך 6 הקריטריונים לנוף מורשת תרבותית שהגדירו באונסקו.

המתבונן הוא שנותן לנוף את המשמעות התרבותית (Through the eye of the beholder), ולפיכך הסיפורים שנבחרו משקפים את העולם התרבותי של המעורבים במסמך, ולכן גם חסרים במסד נתונים זה סיפורים נוספים, המהווים חלק מעברה העשיר של ארץ ישראל והם משקפים את המורשת התרבותית של חברות שלא יוצגו בצוות המומחים שבהם נועצנו ולא בוועדת ההיגוי. כדי להצליח ולהניח בפעם הראשונה הצעה המכילה מסד נתונים, עקפנו ביוזעין מכשולים ידועים מראש. כך למשל התעלמנו במודע מסיפור הסכסוך הישראלי-ערבי. לא כללנו במסד נתונים ראשוני זה שרידים של יישובים הרוסים, זירות קרבות (למעט שער הגיא), מונומנטים ואנדרטאות למלחמות וכיוצא בזה. אנו מקווים שהמשך העיסוק בנופי תרבות יתרחש במקביל להשלמה היסטורית בין העמים, כך שהעיסוק בנושא מונחי מורשת ותרבות יהיה אפשרי ובעיקר שלם.

רמת החשיבות

צוות העבודה דירג את הסיפורים לשלוש רמות חשיבות: רמת חשיבות אזורית – פוליוגונים של סיפורים הראויים להישמר בתכניות מתאר מחוזיות; רמת חשיבות ארצית – פוליוגונים הראויים להישמר גם בתכניות מתאר ארציות; ורמת חשיבות אוניברסאלית – סיפורים הראויים להערכתנו להיכלל בעדכונים לרשימה הטנטטיבית של נופי תרבות שתגיש מדינת ישראל לאונסקו כדי לזכות בהכרה בינלאומית; רמת החשיבות לא נקבעה על פי דירוג

סיפורה ההיסטורי העשיר של ארץ ישראל בא לידי ביטוי ביחידות נוף תרבות הכוללות "סיפורים" רבים. אלה סיפורים מתקופות שונות, הם מהווים מורשת תרבותית שונה לחברות שונות, מתקיימים בהם קריטריונים שונים, ורמות האוטנטיות והשלמות שלהם שונות זו מזו.

תהליך ההתחקות אחר הסיפורים בנוף הארץ החל בקריאה לחברי ועדת ההיגוי ולאנשי רשות הטבע והגנים להציע את הסיפורים שמספר הנוף הישראלי. עד מהרה התברר כי הסוגים השונים של הסיפורים מחייבים פנייה למומחים בתחומי ידע שונים: היסטוריונים, ארכיאולוגים, גאוגרפים, אדריכלים, מתכננים, מומחים לאזורים מסוימים, מומחים לתקופות מסוימות ואנשי "ידיעת הארץ" רב-תחומיים.

סיפורים מזמנים שונים ומתרבויות שונות שזורים זה בזה במרחב אחד. כדי ליצור מסד נתונים בהיר, בודדנו את הסיפורים, העלינו אותם על המפה, תארנו אותם בכתב ואפיינו אותם. מסד נתונים זה עשוי להיות חומר גלם בהגדרת יחידות נוף תרבות אינטגרטיביות שיכללו מרחב גאוגרפי רחב יותר ו"שכבות" סיפורים רבות יותר.

את המידע התכני שנאסף הצלבנו עם תכניות שנערכו בשנים האחרונות ושבהן הוטמע בדרך כלשהי רעיון נופי התרבות: 30 מכלולי הנוף בתמ"א 35, תכנית למרחב ביוספרי בשפלת יהודה, תכנית סובב בקעת הנדיב וכמה תכניות מקומיות, וכן שכבות מידע מתחומי ידע שונים הנמצאים במערכות המידע הגאוגרפיות של רשות הטבע והגנים. מתוך כל ההצעות נבחרו רק סיפורים "אותנטיים" ו"שלמים" ככל האפשר. סיפורים שניתן לתחום אותם ביחידת

אפיון

אפשר לאפיין כל אחד ואחד מהסיפורים שהוגדרו כנופי תרבות במערכת הקריטריונים, הקטגוריות, התנאים והמאפיינים המקומיים, במערכת הקריטריונים שטבע אונסקו ובתוספת המוצעת להגדרת נופ תרבות בישראל, כפי שהובהרה בפרק ב.

הטבלה שבעמוד הבא היא מעין כרטיס אתר שבו ניתן לרכז את כל המידע ה"פורמאלי" המאפיין נופ תרבות:

- 1. קטגוריות** על פי הנחיות אונסקו: כל נופ תרבות יכול להיות משויך רק לקטגוריה אחת.
- 2. הערכה של רמת החשיבות** של נופ התרבות.
- 3. קריטריונים אוניברסאליים של מורשת:** בנוף תרבות ברמה האוניברסאלית יש להגדיר לפחות קריטריון אחד של מורשת תרבותית ($C\ vi - C\ i$) וקריטריון אחד של מורשת טבעית ($N\ x - N\ vii$).
- 4. קריטריונים ישראליים של מורשת:** בנוף תרבות ברמה הישראלית או ברמה המקומית, אפשר להגדיר גם קריטריונים מקומיים של מורשת תרבותית ($C\ - A\ C$) וקריטריונים מקומיים של מורשת טבעית ($N\ - D\ N$).
- 5. עמידה בתנאים:** על פי הנחיות אונסקו יש לוודא שהביטוי של כל קריטריון למורשת תרבות עומד בתנאי היושרה והשלמות. קריטריון של מורשת טבעית יכול לעמוד בתנאי השלמות בלבד.

איכותי של הקריטריונים השונים המתקיימים בהם (הטבלה בפרק ב'). מכיוון שהרובד התרבותי של הנוף הוא בעיני המתבונן, הרי שאם המתבוננים נמצאים ברחבי העולם, חשיבות הסיפור היא אוניברסאלית. כך למשל, סיפורי התנ"ך והברית החדשה מהווים חלק חשוב מעולמם התרבותי של אחוז ניכר מאוכלוסיית העולם. לפיכך נופים שכאלה, שניתן לתחמם בגבול גאוגרפי ומתקיימים בהם קריטריונים של נופי תרבות, הוגדרו בעלי חשיבות אוניברסאלית.

בסיפורים שהוגדרו ברמת חשיבות ארצית ואזורית מתקיימים אחד או יותר מבין 6 הקריטריונים שהציגו באונסקו ביחס לנוף מורשת תרבותית, בהתאמות המתבקשות. כך למשל, לקריטריון (vi) אפשר לצקת הקשר ארצי, ואז יוצג כך: "נוף שמתקשר באופן ישיר או אסוציאטיבי לאירוע היסטורי, לרעיון, לאמונה, לפריט אומנותי או ספרותי להם ערך ארצי [במקום אוניברסאלי] יוצא דופן" וכיו"ב.

רמת החשיבות צוינה בעזרת סמל בכותרת של הטקסט המתאר את הפוליגונים:

רמת חשיבות
אוניברסאלית

רמת חשיבות
ארצית

רמת חשיבות
אזורית

כמו הגדרות אחרות בתהליך העבודה, גם הגדרת רמת החשיבות היא סובייקטיבית. את רוב הסיפורים אפשר לדרג ברמת חשיבות אחת מעל או מתחת לרמה שהוגדרה במסמך זה. להערכתנו, סטייה של יותר מרמה אחת לא תהיה סבירה.

הטבלה המרכזת את הקיריונים, הקטגוריות, התנאים והמאפיינים המקומיים להגדרת נוף תרבות בישראל

הצעה לקריטריונים נוספים לנוף מורשת תרבותית וטבעית בישראל		סמני ✓ במשבצת המתאימה				קריטריונים לנפוי מורשת תרבותית וטבעית על פי אונסקו	סמני ✓ במשבצת המתאימה				קטגוריות סמני ✓ במשבצת המתאימה	
		תנאי השלמות	תנאי היושרה	תנאי השלמות	תנאי היושרה							
הקיצו בעמוד את האות העברית	2	1	2	1	הקיצו בעמוד את האות הלטינית המתאימה - ניתן להקיף יותר מאות אחת	2	1	2	1	אסוציאטיבי		
מפגש תרבויות ודתות	א	c			יצירת מופת	i.	c				שרידי נוף	
ארץ מעבר	ב	c			מייצג פעילות אנושית שיש לה ביטוי עיצובי	ii.	c					אורגני מתמשך
מרחב רב-עדתי	ג	c			עדות לאורחות חיים שחלפו מהעולם	iii.	c					
נופי הנצחה	ד	c			סמון אדריכלי או טכנולוגי יוצא דופן	iv.	c					
					ביטוי למסורת, לשימושי קרקע, נוף ימי	v.	c				רמת חשיבות סמני ✓ במשבצת המתאימה	
					נקשר באירוע היסטורי, רעיון, אמונה, פריט ספרותי, אמנותי	vi.	c					
מפגש אקולוגי / גבול תפוצת מינים	ה	N			תופעה טבעית יוצאת דופן	vii.	N					
מסדרון אקולוגי	ו	N			דוגמה להיסטוריה של כדור הארץ	viii.	N					
					דוגמה לתהליך אקולוגי, ביולוגי	ix.	N				אוניברסאלית	
					בתי מידול	x.	N			ארצית		
											אזורית	

2. תהליך הגדרת הפוליגונים של הסיפורים הנבחרים

ועבודה כרטוגרפית של האחדה והכללה (למשל כרמי הזיתים בגליל). ככל שהמורשת התרבותית נמצאת בנוף כשרידים היסטוריים המייצגים אורחות חיים שחלפו מן העולם, דומה העבודה יותר לעבודה על נופי תרבות אסוציאטיביים (למשל שרידי החקלאות הקדומה בהר הנגב).

חלק מהסיפורים מיוצגים בכמה אתרים: קיימים סיפורים רבים שלהם שרידים פיזיים במקומות שונים (למשל שרידי טרסות חקלאיות בהרי יהודה); קיימים נופים מעוצבים החוזרים על עצמם במקומות אחדים (למשל שדרות וושינגטוניות). למרות שמסמך זה מהווה מסד נתונים בלבד, הוא כולל ממד של ניפוי ראשוני. כפי שלא כל הסיפורים הוכללו במסד הנתונים, כך גם לא כל השרידים הפיזיים ששייכים לסיפורים הוכללו במסד הנתונים (קיימות עוד שדרות וושינגטוניות בארץ בנוסף ל-3 שנכללו במסד הנתונים). בחירה זו נעשתה כדי שלא להיקלע למצב של "תפסת מרובה – לא תפסת". במקרים בודדים שכאלה הופעל שיקול דעת ערכי כדי להציג במסד הנתונים רק את הדוגמאות המובהקות ביותר, השלמות ביותר והאותנטיות ביותר.

נושא ריבוי אתרים והצורך למינם ולבחור מביניהם קיים גם בנופים אסוציאטיביים. כך למשל המסורת הפרוטסטנטית למיקום ההשתנות של ישוע מול תלמידיו הנבחרים, מתייחסת דווקא להר החרמון ולא להר תבור (כפי שמאמינים הקתולים והאורתודוקסים). מסורת זו מאוחרת, אין לה כל עוגנים בשטח, ומשום כך לא כללנו אותה במסד נתונים זה.

■ פוליגון חיץ (Buffer)

אזור חיץ הוא אזור רחב יותר מפוליגון נוף התרבות. מטרתו להגן על נוף התרבות מפני גורמים העשויים להשפיע עליו ולפגוע בערכיותו. ללא אזור החיץ יהיה קשה לקיים את נוף התרבות. לא ניתן להגיע להגדרות כלליות של הפיתוח המבוקר הראוי בחיץ כלשהו. בכל מקרה ראוי לדון לגופם בערכים החשובים ביותר שמקיימים את נוף התרבות, ומהי הדרך המושכלת לשמור על שלמותם.

במקרים מסוימים עשוי אזור החיץ להיות המרחב החזותי הנשקף מנוף התרבות. כך למשל, בנופי

כדי לתרגם את הסיפור הנבחר מנתון איכותי המבוטא במלל לנתון כמותי המבוטא במונחים גרפיים על פני מפת הארץ, התבצע תהליך תיחום של פוליגונים של נוף התרבות. לעתים הוגדר מסביב לפוליגון נוף התרבות גם פוליגון "חיץ". בתוך חלק גדול מפוליגוני נוף התרבות הוגדרו נקודות "עוגנים".

■ פוליגון נוף תרבות

הפוליגונים המוצגים במסמך זה כנופי תרבות מייצגים גבולות גאוגרפיים של "סיפורים" המהווים חלק מהמורשת התרבותית שבאה לידי ביטוי בנוף. נופי תרבות מתחלקים, כאמור, לארבע קטגוריות שונות. עבודת התיחום של הסיפורים בקו מדויק משתנה בהתאם לקטגוריה של נוף התרבות שאליה משתייך הסיפור.

עבודת התיחום הפשוטה ביותר היא בנופי תרבות מעוצבים. נופים אלה מתוחמים בדרך כלל בגדר או בגבול פיזי ברור אחר בשטח שבו התבצעה פעולת העיצוב המכוון (למשל אחוזת קבר הברון רוטשילד בזיכרון יעקב). נופים אלה הם מטבעם קטנים בשטחם, וגם אם עיצוב הנוף נעשה בעבר הרחוק וכבר איננו מתוחם במדויק, ניתן לזהות את שרידי השטח המעוצב באופן ברור בנוף (למשל גלגל רפאים בגולן).

עבודת התיחום המורכבת ביותר היא המשגה של נוף אסוציאטיבי מופשט למונחים גאוגרפיים קונקרטיים. עבודה זאת נעשתה בהתבוננות בשטח והתייעצות עם מדריכים בעלי ניסיון בהמחשת הסיפור לקהלי שומעים שונים. כך אותרו נקודות תצפית, תאי שטח ויחידות נוף שממחישות את הסיפור. לאחר שהונח המידע הסובייקטיבי הזה על גבי צילום אוויר מיושר (אורטופוטו) ברזלוציה מתאימה, הוא עבר אינטרפולציה כדי ליצור קווים וירטואליים שיכללו את הנקודות והשטחים הרלוונטיים בפוליגון אחד.

עבודת התיחום של נופי תרבות אורגניים נעשתה בשילוב בין שיטת התיחום של נופי התרבות המעוצבים לשיטת התיחום של הנופים האסוציאטיביים. ככל שנוף התרבות ממשיך להתקיים גם היום (continuing landscape) דומה התיחום לזה שנעשה בנופי תרבות מעוצבים, והוא כולל התחקות אחר השרידים בשטח

הר תבור

בדרך כלל נזהרנו מלהגדיר חיץ סביב לנוף תרבות אסוציאטיבי, שכן מהות פוליון נוף התרבות האסוציאטיבי היא למעשה חיץ בין ערך מופשט, שמתקיים באזור מסוים ללא איתור מדויק, לבין הסביבה הסמוכה שבה ערך זה אינו מתקיים באופן ניכר. כך למשל, קשה מאוד להגדיר שטח מסוים שתפקידו לשמור על אסוציאציה של מלחמת שאול בפלישתים באזור הגלבע. קשה להגדיר אזור הראוי לשמירה קפדנית בשל ערכים פיזיים הקיימים בשטח. יחד עם זאת, בכל מקרה של בנייה ופיתוח באזור, ראוי להתחשב באסוציאציות שהמרחב הגיאורפי יוצר אצל המתבונן בן התרבות המערבית. כל הפוליון שהוגדר הוא בעצם חיץ בין הפיתוח לבין נקודות וירטואליות שבהן מתמצה הסיפור.

גם בנופי תרבות חקלאיים לא הוגדרו בדרך כלל אזורי חיץ. נופי תרבות אלה הם למעשה נופים אורגניים שהפכו למעין "מותג" אזורי. קשה לדרג את איכות השטחים האלה באופן המקובל – גלעין נוף תרבות שסביבו מתקיים חיץ – שכן איכות הנוף היא סינרגטית בדרך כלל: הערך הכולל של כל הפרטים עולה על סך

תרבות שחשובה בהם תחושת ההתנתקות בזמן, ותחושה זו ניתן לחזק באמצעות התנתקות במרחב (דרך הבשמים, בקעת בית נטופה), הוגדר החיץ בקו הרכס התוחם את נוף התרבות. במקרים אחרים הוגדר האזור הנצפה רק בתחום התצפית הרלוונטי לסיפור. כך למשל, מראש תל מגידו ניתן לצפות על חלקים נרחבים של הכרמל, השומרון והגליל התחתון, אולם האזור הקשור לסיפור מלחמת ארמגדון (הר מגידו) הוא דווקא השטח המישורי שלמרגלות התל, והוא גם זה שמתאים לתיאורי מלחמת אחרית הימים. לפיכך הוגדר פוליון החיץ כגזרה של מעגל.

אזור החיץ עשוי לשמש מסדרון מקשר בין נוף תרבות לשטחים פתוחים סמוכים, כאשר כל מטרתו היא למנוע הפיכתו ל"עציץ" מוקף פיתוח וניתוקו מסביבתו. כך למשל, הר תבור מוקף כמעט כולו במרקמים בנויים. המרווחים הקטנים שנותרו בין היישובים הוגדרו כחיץ. המורשת התרבותית העיקרית המשויכת לנוף התבור היא בחירתו של ישוע להתרחק מההמון שהקיף אותו בדרך כלל. השלמת כיתורו של ההר בבנייה תקשה על קיומו של נוף התבור כנוף תרבות.

מרכיביהם. יש חשיבות גדולה לרצף הפיזי של הנוף ואולי גם ליכולת לצפות בו. כך למשל, שימור עצי זית בודדים כפרטים מוגנים הוא חסר חשיבות כמעט, כדי לשמר את מכלול כרמי הזיתים בגליל התחתון בזכות ערכם כנוף תרבות. לעומת זאת, כל השטח שבין שני הכפרים מע'אר ועילבון באזור זה, הוא למעשה חיץ שמונע את זחילת שני היישובים, את התפשטותם ואת הפגיעה בנוף התרבות של כרמי הזיתים שביניהם.

הגדרת גבולות הפוליוגונים ואזורי החיץ התייחסה למציאות הפיזית בשטח ולא התייחסה למציאות התכנונית. ייתכן מצב שבו שטחים מסוימים שהוכללו בפוליוגן המוצע במסמך זה מיועדים כבר עתה לבנייה ואין עוד משמעות אופרטיבית להגדרת השטח כנוף תרבות. יחד עם זאת גם במקרה שכזה, יש לדעתנו חשיבות להכללתו כנוף התרבות במסמך זה. אופי הבינוי עשוי להיות הרסני פחות לערכי התרבות הקיימים בשטח היום, כאשר יודעים מוסדות התכנון על קיומם של ערכי תרבות אלה. כך למשל, תכנית למחלף כבישים ורכבות זולל שטח באזור תל קשיש, בלב אזור שיוכרז כנוף תרבות ברמת חשיבות אוניברסאלית (אלוהי ונביאי הבעל – נוף אסוציאטיבי), ראוי שתהיה מושפעת ממידע שכזה. במקרים מובהקים שבהם תכניות בינוי מפורטות או בינוי בפועל גרמו למעשה לביטול ערכי המורשת של נוף התרבות בחרנו שלא להכליל את הנוף במסד נתונים זה. בדרך זו פעלנו בעיקר במקרים שבהם קיימים נופים שמייצגים טוב יותר את ערך המורשת הרצוי. כך למשל תל ירמות, המוקף מכל עבר בבנייה קיימת ומתוכננת של העיר בית שמש, לא הוכלל בנוף תרבות "שדרת התלים בשפלה", מכיוון שמופע התל בסביבתו איננו ניכר עוד. להבדיל מתל זה, קיימים תלים אחרים שמופע זה עדיין נשמר בהם היטב.

■ עוגנים

ברוב הפוליוגונים אותרו נקודות המעגנות את הסיפור לנוף. אלה אתרים הממחישים בצורה טובה את המורשת התרבותית של הנוף, או שהם מייצגים בצורה טובה במיוחד את אחד הקריטריונים שבזכותו נכלל ה"סיפור" במסד נתונים זה. עוגנים אלה יכולים להיות אתרי מורשת שבהם התרכזה פעילות החברה שיצרה את נוף התרבות, בעיקר בשרידי נוף תרבות אורגני (כמו מבנה חדר האוכל ההיסטורי במרכז

שטחי מחנה העובדים של מפעלי ים המלח בסדום); העוגנים עשויים להיות הסיבה לעיצוב הנוף (למשל אתר מקודש בעבר או בהווה); ובמקרים אחרים נקודות תצפית שממן ניתן לצפות על חלק ניכר מנוף התרבות ועל החיץ, ולהבין טוב יותר את המורשת התרבותית שלו.

■ פוליוגונים נוספים

כאמור, אין לראות במסמך זה עבודת תכנון אלא יצירת מסד נתונים. לא נערך לגביו שיתוף ציבור, שהוא תנאי לכל תכנון מוקדם, ולא נבדקה ההיתכנות הסטאטוטורית לשמירה על המורשת התרבותית שיש לה ביטוי בנוף.

במהלך העבודה נתקבלו הצעות לסיפורים נוספים. מסיבות שונות לא כל ההצעות נכללו במסמך זה. להלן רשימה חלקית של סיפורים שנראה כי ניתן לתחמם בפוליוגונים של נופי תרבות.

1. קברי שיח' בהרי יהודה
2. קברי קדושים מוסלמיים במישור החוף הדרומי
3. גבעות חוליקאת – לב אזור הקרבות של חטיבת גבעתי במערב הנגב
4. הנחלים: ירקון, אלכסנדר, שורק תחתון
5. מעברות הירדן, הטבילה בירדן
6. שרידי חוות חקלאיות ערביות בשרון ובמישור החוף הדרומי
7. רכבת העמק ההיסטורית, המסילה העות'מאנית מבאר שבע לקציעות
8. היישוב הקדום ושרידי החקלאות בנאת המדבר של עין גדי

3. ריכוז נתונים

לעבודה מצורפת מפה בקנ"מ 1:450,000 אשר כוללת את כל נופי התרבות וכל הפוליונים המוצעים. כל קטגוריה של נופי תרבות מיוצגת במפה בצבע אחר. נוף תרבות מעוצב מיוצג בצבע כחול, נוף אורגני מתמשך בסגול, שרידי נוף אורגני בירוק, ונוף אסוציאטיבי בחום.

הטבלה הבאה מרכזת את כל הנתונים הגאוגרפיים של נופי התרבות: 50 נופי התרבות מיוצגים ב-83 פוליונים, בשטח כולל של כמיליון דונם. ל-36 פוליונים הוגדרו אזורי חיץ בשטח כולל של כמיליון וחצי דונם. בתוך הפוליונים הוגדרו 109 נקודות עוגנים.

בפרק ד' מוצגים 50 נופי התרבות שהוגדרו בעבודה. הם קובצו לפי רמת החשיבות, ובתוך כל קבוצה מסודרים מצפון לדרום. לכל נוף תרבות נלווה טקסט המתאר את ערכי התרבות הראויים להתייחסות ולשימור, ולעתים גם תמונה קרקעית הממחישה את הנוף. חלק מנופי התרבות מיוצגים בכמה פוליונים. על פי מונחי אונסקו מקרה כזה מכונה "נוף סדרתי". כל פוליון מוצג בעזרת קו צהוב על גבי צילום אוויר מיושר, בקנ"מ משתנה המתאים לגודל הפוליון. סביב חלק מהפוליונים הוגדרו אזורי חיץ, המוצגים בקו כחול. ה"עוגנים" סומנו בריבוע צהוב ובשמים.

4. טבלת הנתונים הגאוגרפיים של הפוליגונים

נופי תרבות ברמת חשיבות אוניברסאלית

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה	
שדה רפאים עמ' 45	הדולמנים הטנקים	775		7,818	נוף מעוצב	
	חורבת ברך	3,872				
	רג'ם אל הירי	126	גילגל רפאים			
	רמת גמלא	3,979	דולמן מונומנטאלי במיוחד חורבת ברך			
הגנים הבהאים עמ' 51	עכו	199	אל בהג'ה (בית בהא אוללה)	335		
	חיפה	305	מקדש הבאב (כיפת הזהב)	256		
ערי נמל לאורך חוף הכרמל עמ' 55	דור	512	נמל דור	53,676	שרידי נוף אורגני	
	קיסריה	488	נמל קיסריה			
	עתלית	1,652	עתלית ים, עתלית			
			63,142	חאן מואה		562,773
				מצד נקרות		
				חאן סהרונים		
				מצד מחמל		
				עבדת		
	החקלאות הקדומה בנגב עמ' 67	ניצנה	39,778	באר משה ובאר אהרון ניצנה באר מילכה		
		עבדת	68,610	עבדת		
שבטה		104,906	שבטה			

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה					
ארץ המערות עמ' 71		51,366	חורבת עתרי	125,936	שרידי נוף אורגני					
			חורבת בורגין							
			חורבת רפע							
			חורבת רסק							
			בית גוברין							
אתרי הנצרות העתיקה בגליל (ישוע והשליחים) עמ' 77		317,669	כפר קנה		נוף אסוציאטיבי					
			שרידי הדרך הרומית							
			מצוק ארבל							
			מגדלא							
			טבחה							
			כפר נחום							
			כורזים							
			הר האושר							
			בית ציידה							
			כורסי							
			תל הדר							
			אליהו ונביאי הבעל עמ' 83				14,568	קרן הכרמל		
								מצודת הבמה (חורבת קליעה)		
מגידו וארמגדון עמ' 87		231	תל מגידו	38,901						
דוד וגלית עמ' 91		1,296	תל שוכה	58,308						
		1,144	תל עזקה							
		301	תל צפית							

נופי תרבות ברמת חשיבות ארצית

שם נופ התרבות	נוף סדרתי	שטח נופ התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה				
נהלל עמ' 95		4,388		6,529	נוף מעוצב				
						132		159	
	תחנת הניסיונות החקלאית בעתלית	39	מבנה תחנת הניסיונות של אהרונסון	417					
						יער חולדה	85	בית הרצל	747
	רמת הנדיב עמ' 107		97	קבר אדמונד דה-רוטשילד		4,422			
							אחוזת קבר בן-גוריון עמ' 113		39
החולה עמ' 117		21,550	שמורת חולה	57,181					
					קבר רבי שמעון בר יוחאי עמ' 121		4	אגמון חולה	
כרמי הזית בלב הגליל עמ' 125	מג'אר	11,295	ציון קבר רשב"י	357					
					רמה	9,971	בית הכנסת העתיק במירון		
בקעת בית נטופה עמ' 129		30,039		35,408					
					חקלאות שלחין בעמק חרוד עמ' 133		41,572		
בקעת הנדיב עמ' 137		32,254							

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה				
פרדסי השרון עמ' 141		23,091	ביצת זיתא		נוף אורגני מתמשך				
			תל זרור						
		126		368					
		945		5,296					
בת שלמה עמ' 145									
מקווה ישראל עמ' 149									
מבנים צלבניים במערב הגליל עמ' 153	מבצר מעיליא	127		38,994	שרידי נוף אורגני				
	מצודת מונפור	49							
	מצודת יחיעם	1,073							
	חורבת מנות	39							
	בני עטרות עמ' 159		606			5,296			
	חקלאות מדרגות בהרי יהודה עמ' 163	נחל רפאים	9,481	חקלאות שלחין – בתיר					
				עין לבן					
				עין אל חניה					
				עין אל בלד					
				עין כרמון					
		סטף	2,107						
		הר חרת	3,038						
		עין חרת	3,369						
	צובה								
								עין צובה	
מנזרי השפלה עמ' 167	מנזר אמועוס	45		16,003					
	מנזר דיר רפת	365							
	מנזר לטרון	657							

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה	
שדרת התלים בשפלה עמ' 171	תל צרעה	462		231,051	שרידי נוף אורגני	
	תל בית שמש	315				
	תל עזקה	1,296				
	תל גודד	545				
	תל מרשה	692				
	תל לכיש	301				
שדרת השקמים עמ' 175		6,339		6,339		
מעלות עקרים עמ' 179		6,088	אנדרטת זיכרון לחיל ההנדסה בראש המעלה המודרני			
			מצד צפיר			
			חורבת צפיר			
			רוג'ום צפיר			
הר כרכום עמ' 183		7,092	חרותות סלע בהר כרכום	70,168		
			באר כרכום			
תמנע עמ' 187		68,204	מקדש חתחור	75,532		
			חורבת תמנע			
			מכרות עתיקים			
			ציורי סלע עתיקים			
קברי צדיקים בגליל עמ' 191		52,955	שמעיה ואבטליון		נוף אסוציאטיבי	
			חוני המעגל ואשתו			
			ר' אלעזר המודעי, יעקב איש נבוריה			
			ר' בנאה האמורא			
			ר' הלל האמורא, יהודה בן תימא			
			ר' יונתן בן עוזיאל			
			ר' יוסי הגלילי, אליהו הכהן גאון			
			ר' יוסף בן זמרה			
			ר' כרוספודאי האמורא			

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה
ראש הכרמל עמ' 195		625	מערת אליהו הנביא		נוף אסוציאטיבי
			מנזר סטלה מאריס		
			המגדלור		
על משמר השדות (אלכסנדר זייד) עמ' 199		3,923	פסל אלכסנדר זייד		
			בית הקברות של אגודת השומר		
הר תבור עמ' 203		3,622	כנסיית ההשתנות האורתודוקסית	2,135	
			כנסיית ההשתנות הפרנציסקנית		
שאול והפלישתים בגלבע עמ' 207		35,972	גבעת המוריה		
			עין דור		
			עין יזרעאל		
			תל יזרעאל		
			כהר שאול		
			כמעין חרוד		
			שער הגיא עמ' 211		
חאן שער הגיא					

נופי תרבות ברמת חשיבות אזורית

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה
מטעי נשירים בעמק יעפורי עמ' 215		9,834	ברכת רם		נוף אורגני מתמשך
			נבי יעפורי		
כפרי צ'רקסים בגולן עמ' 219		269	חורבת צורמאן	2,066	שרידי נוף אורגני

שם נוף התרבות	נוף סדרתי	שטח נוף התרבות (בדונם)	שם העוגן	שטח החיץ (בדונם)	קטגוריה	
גדרות חקלאיות במרכז הגולן עמ' 223		619		8,490	שרידי נוף אורגני	
				2,253		
				19		
				106		
				56		
				11,344		
				1,684		
						מגורי העובדים
						חדר האוכל
				מערת הקולונל		
לימנים בנגב עמ' 251	באר חיל	6			נוף מעוצב	
						22
						3
בוסתני חולות		3,137				
						38
						28
						5
המצפים בנגב	בית אשל	38		369		
				250		
				399		

1,434,430	סה"כ שטח בדונם	1,079,056
-----------	----------------	-----------

פרק ד

נופי תרבות נבחרים: מיקומם ותיאורם

נוף מעוצב

שדה רפאים

הסיפור דולמנים הם מצבות אבן גדולות וכמותן התגלו במקומות רבים בעולם. ברמות הבזלת השטוחות של מזרח הגליל העליון (רמת כורזים) ובגולן יש ריכוז מהגדולים בעולם של דולמנים וגלי אבנים. בחורף השטח מתכסה בעשבייה עשירה, ועל כן משמש למרעה.

בשפה הבריטונית העתיקה משמעות המילה "דולמן" היא שולחן אבן. ליד גמלא נמצאו דולמנים "קלאסיים" המזכירים שולחן. הם בנויים משתי אבנים ניצבות שעליהן מונחת אבן אופקית. אך יש גם דולמנים מורכבים יותר, הבנויים מחמש ומשבע אבנים גדולות. לעתים כל הדולמן שקוע בתוך הקרקע בדמות חדר תת-קרקעי עם מסדרון כניסה צר המוליך אליו. יש גם דולמנים המכוסים כליל בערימות אבנים (טומולי).

בחפירות ארכיאולוגיות התברר שהדולמנים הם מצבות קבורה מתקופת הברונזה. הקבורה בדולמנים הייתה קבורה משנית, כלומר ראשית קברו את המת באדמה ולאחר זמן מה נטלו עצם או כמה עצמות והביאו אותן לקבורה בדולמן יחד עם חפצים אחדים ששירתו את הנפטר בחייו. הארכיאולוגית ד"ר קלר אפשטין ייחסה את המבנים לרועי צאן נוודים, שהדולמנים הם העדות העיקרית שהותירו בנוף, ואילו הארכיאולוג ליפז וינצקי הניח כי רק תושבי ערים יכלו לבנות מבנים מורכבים כאלה.

במדרון נחל בתרא שבגולן נתגלו דולמנים מטיפוס ייחודי, המכונים על שם צורתם בשם "הדולמנים הטנקיים". גג הדולמנים האלה עולה מדרגות-מדרגות משני הצדדים ויוצר צורה של מעין גמלון. אבני הגג של הדולמנים הללו גדולות מאוד והם מכוסים בערימות אבנים גבוהות, כך שהגג בולט מהן כמו צריח של טנק. בתוך כל דולמן שנחפר התגלה תא שאורכו עד

7.50 מטרים ורוחבו עד 1.50 מטרים. גובה התא במרכזו עולה על קומת אדם.

סמוך לשדה הדולמנים הגדול ברמת גמלא נמצא "גילגל רפאים" (רוג'ום אל-הירי). הוא מורכב משלושה מעגלים קונצנטריים מושלמים של חומות אבן בגובה שניים עד שלושה מטרים, ובמרכזם מעגל הרוס. חלקים מהמעגלים בנויים מאבנים מגליתיות (אבני ענק). קוטר המעגל של הגילגל החיצון הוא כ-156 מטרים, ויש בו שני פתחים גדולים, שבמרכז כל אחד מהם נמצא גל אבנים גדול. במרכז המתחם מתנשא גל אבנים בגובה שבעה מטרים, שבו חבוי חדר קבורה.

גילגל רפאים הוא אחת התעלומות הארכיאולוגיות הבלתי פתורות בגולן. הארכיאולוגים משערים שהמתחם, כמו הדולמנים שסביבו, הוקם בתקופה הברונזה. יש הסבורים שכאן נקברה אישיות רמת מעלה של אותם הימים. אחרים סבורים שמדובר במצפה כוכבים פולחני קדום.

מקור השם החדש שניתן לאתר, "גילגל רפאים", הוא בפסוק המקראי: "רפאים יחשבו אף הם כענקים" (דברים ב' 11). מכאן נגזר גם שמו של האזור כולו – "שדה רפאים".

טף מעוצב

עוגנים

- גילגל רפאים
- דולמן מונומנטאלי במיוחד ברמת גמלא
- חורבת ברך

נוף מעוצב

הגדרת הפוליוגונים

הדולמנים פזורים בשטחים נרחבים מאוד. כל פרט לכשעצמו מוגן מכוח חוק העתיקות. פוליוגון נוף תרבות אחד הוגדר ברמת גמלא והשני ברמת כורזים – שני אזורים שבהם ריכוז הדולמנים הוא מהגדולים והצפופים בארץ וכנראה בעולם. פוליוגון נוף התרבות של גילגל רפאים הוגדר כמעגל ברדיוס של 200 מ' והוא כולל בתוכו את המעגל העתיק. אזור החיץ מחבר בין שני הפוליוגונים שבגולן וחובק אותם לנוף תרבות אחד המייצג את השרידים הפולחניים המונומנטאליים שהותירה תקופת הברונזה בנוף רמת הגולן.

שני הפוליוגונים ואזור החיץ שבגולן נמצאים בשטח אש. האיום העיקרי על קיומם של השרידים בבחינת נוף תרבות טמון בשרשראות הטנקים הפוגעים באטרקטיביות של השטח ובהידרדרות השרידים באין יכולת להפכם לאתר ביקור מוסדר ומתוחזק.

פוליוגון הדולמנים ברמת כורזים נמצא בשטח המיועד לחקלאות. הכשרת הקרקע למטעים גרמה כבר בעבר להכחדת דולמנים, וקיים חשש כי המשך הסיקול יסכל את הנכונות לשמור עליהם כנוף תרבות.

מקורות

- ק' אפשטיין, 'הדולמנים בגולן', **קדמוניות**, ז, 1-2 (תשל"ד), עמ' 37-40.
- ש' גוטמן וא' דרוקס, 'מיתחמים קדומים בגולן', **קדמוניות**, ב, 3 (תשכ"ט), עמ' 91-92.
- מ' הרטל, 'רוג'ום הירי (רוג'ום אל-הירי): מרכז פסטורלי מתקופת הברונזה המאוחרת?', מ' ליבנה ור' יחזקאלי (עורכים), **יד ליאיר: ארץ-ישראל, עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ לזכרו של יאיר בשן**, [תל-אביב] תשנ"ט, עמ' 86-91.
- מ' הרטל, **הדולמנים בארץ-ישראל**, תל-אביב 1987.
- ל' ויניצקי, 'הגולן בתקופת הברונזה הביניימית', עבודת גמר לקראת מילוי חובות לתואר שני באוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ה.
- ל' ויניצקי, 'זמנם של הדולמנים בגולן ובגליל: עיון מחודש', **ארץ ישראל**, כ"א (תשנ"א), עמ' 167-173.
- מ' זהר, 'רוג'ום אל-הירי: אתר מגילתי בגולן', א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, ב, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 413-425.
- י' יצחקי, 'רוג'ום אל-הירי', א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, ב, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 403-412.
- י' סטפנסקי, 'הדולמנים ברמת כורזים', מ' ראובני ומ' לבנה (עורכים), **הגולן: אדם ונוף**, תל-אביב תשס"ה, עמ' 37-50.
- Epstein C. 1985. Dolmens Excavated in the Golan. *Atqot* 17:20-58

נוף מעוצב

הגנים הבהאים

הסיפור הדת הבהאית נוסדה

במאה ה-19. ראשיתה בשנת 1844 בעיר שיראז שבאירן, עם הופעת הבאב ("המבשר") סייד עלי מוחמד. הבאב הכריז שתפקידו לסלול את הדרך לבואו של הנביא הגדול, שיפתח פרק חדש בחיי האנושות, פרק של שלום, שלוה ואחדות. בשש שנות פעילותו נאספו סביב הבאב אלפי מוסלמים שיעים, שציפו להתגלות. זו לא איחרה לבוא, בדמותו של מירזה חוסיין עלי, שנקרא בהא אללה ("זוהר האל") ומאמיניו נקראו על שמו – בהאים. השלטונות האיראניים חששו מהתנועה החדשה והגלו את הבהא אללה לכלא בעכו.

בהא אללה נקבר בעכו. בנו וממשיכו, עבדול בהא, קבע בשנת 1908 את חיפה כעיר הקדושה ביותר לדת הבהאית. בהר הכרמל, במדרון המשקיף על קבר הבאה אללה בעכו, קבעו הבהאים את מרכזם הרוחני והמנהלי. כאן בנו בשנת 1953 את מקדשו של הבאב ("כיפת הזהב"), שהפך לסמלה של חיפה. עצמותיו של הבאב הועברו מעכו למקדש ומסביב טופחו בשנת 2001 גנים תלויים מרהיבי עין המפוסלים בצלע ההר.

הנוף הגנים הבהאים בחיפה הגנים

הבהאים "תלויים" במדרון תלול של הכרמל, שאורכו כקילומטר. למרגלותיו נמצא הרחוב הציוני של המושבה הגרמנית. מעל לגנים נמצאת טיילת לואיס, המשקיפה על הגנים ועל מפרץ חיפה. יחד נוצרת כאן פנינת נוף נדירה, שמעטות כמוה בעולם.

הגן כולל 18 מדרגות גן המחברות את מרגלות המדרון עם פסגתה. תשע חלקות נמצאות מתחת לכיפת הזהב ותשע חלקות מעליו (המספר תשע מייצג בעיני הבהאים את הדתות החשובות בעולם). כל מדרגה בנויה ממישור ישר המרוצף אבן, ומשני צדיו נקווים המים בבריכות, מוזרקים למעלה במזרקות, וממשיכים בזרימתם המרגיעה עד לטרסה

התחתונה. שם נשאבים המים למעלה ההר וחוזר חלילה. הגנים מהווים את הרקע ההולם למקדש.

שני עצי דקל בכל מדרגה מעניקים תחושה של המשכיות ליורד בגן. בכל מדרגה גנים דקורטיביים, מזרקות, מעקי אבן ופסלים לקישוט, המוקפים במשטחי דשא מעוגלים ומשופעים, שיוצרים תחושה של תשעה גלים קונצנטריים, המתפשטים ממרכז המקדש. בשולי כל טרסה וטרסה, נשמרו עצי האורן והחורש הטבעי המשתלבים בצמחיית הגן ומשמשים מקום קינון ומסתור לציפורים ולבעלי חיים. כך הפכו הגנים למעין שמורת טבע קטנה בלב חיפה המתועשת.

הגנים מטופחים ומוקפדים בשיעור שאין למעלה ממנו. מתכנן הגנים, האדריכל הנודע פריבורג סהבא, הפיק מתחת ידיו יצירה נדירה.

הבהג'ה ליד עכו גן הבהג'ה שוכן בצד כביש עכו-נהריה, מעט מדרום לבוסתן הגליל. שערי ברזל מפוארים תוחמים את הגן מצפון (נקראים "שערי קולינס" על שם אמיליה קולינס, שתרמה את הכסף לרכישתם). מעבר לשערים שוכן גן יפהפה, על פי מיטב הסגנון הבהאי. הערוגות מטופחות מאוד, וביניהן שבילים מרוצפים ב"חצץ" של חרס חום. הגן משלב אלמנטים של פיסול, כמו פסלי טווסים ועיטים. בגן בולטים עצי אראוקריה מרשימים, שאותם ציין לשבח אהרון אהרונסון בראשית המאה העשרים.

בלב הגן נמצא בית אחוזה, שנבנה על ידי סוחר עשיר מעכו בשנת 1870. בבית הזה התגורר בהא אללה במשך שבע שנים, עד מותו. הוא נקבר סמוך לבית ועל קברו נבנה מאוזוליאום מפואר.

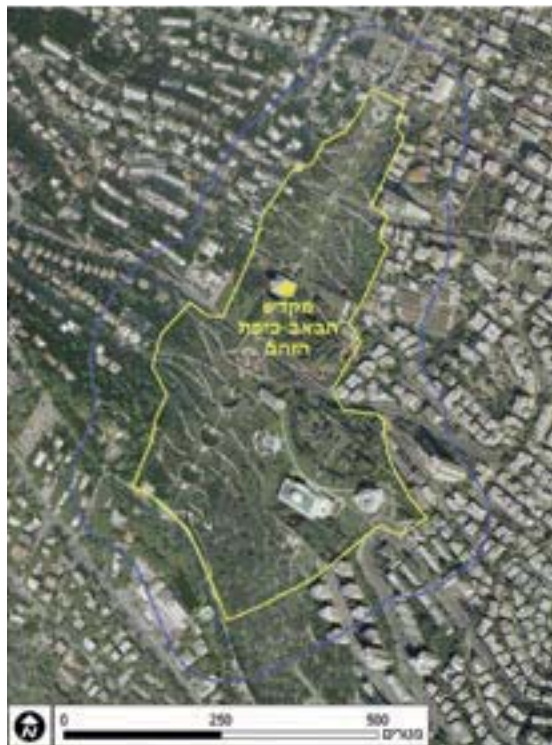

הגדרת הפוליגונים

פוליון הגנים הבהאים בחיפה הוא השטח התחום בגדר הגן. סביבו הוגדרה רצועה סכמטית ברוחב של כמאה מטרים כאזור חיץ, כדי שכל פיתוח הגובל בגן לא יעיב על איכויותיו. פוליון הגנים הבהאים הסמוכים לבוסתן הגליל הוגדר גם הוא כשטח התחום בגדר הגן. כל השטח הפתוח החקלאי הגובל בגן הוגדר כאזור חיץ, מתוך תפיסה שאחת מאיכויותיו של הגן היא מיקומו בלב שטח חקלאי.

טופ מעוצב

עוגנים

- אל בהג'ה (בית בהא אללה בעכו)
- מקדש הבאב (כיפת הזהב בחיפה).

מקורות

- א' יפה, 'עכו וח'פה - מרכזי הבאהאים', עת-מול, י"ח, 5 (תשנ"ג), עמ' 19-20.
- א' שילר, 'הבהאים בחיפה', אריאל, ז, 37-39 (תשמ"ה), עמ' 128-140.
- א' שילר וג' ברקאי, 'הגנים הבהאיים בחיפה', אריאל, כ"ו, 170 (תשס"ה), עמ' 36-41.
- מ' שרון, הדת הבהאית וכתב הקדש שלה, ירושלים תשס"ה.
- מ' שרון, 'הבהאיים בישראל', אריאל, כ"ו, 170 (תשס"ה), עמ' 6-35.

שרידי בוף אורגני

ערי נמל לאזור חוף הכרמל

הסיפור מישור החוף הצר, לאורך מורדותיהם המערביים של הרי הכרמל, הוא אזור מוגדר היטב. הטופוגרפיה בו מבטאת אוסף ייחודי של שינויים אקלימיים, של מגוון ביולוגי רחב ושל נתונים גיאולוגיים אשר השפיעו על התיישבות האדם באזור עוד בתקופות פרה-היסטוריות. בתקופות קדומות, היה אגנו המזרחי של הים התיכון ערש התרבות. התרבויות החשובות שהתפתחו סביבו ניצלו את הים כגשר ליצירת קשרים, למגע ולהשפעה הדדית. בתקופות אחרות היה הים לזירת התמודדות על שליטה והגמוניה בו ובחופיו.

חוף הכרמל הוא אזור בו באה לידי ביטוי ההיסטוריה היישובית של האדם ביחס לשינויים סביבתיים באופן יוצא-דופן. זהו מעין מוזיאון פתוח להיסטוריה של המסחר הימי בכלל, ושל התפתחות הנמלים בפרט.

הנור המאפיין הבולט ביותר הוא רכסי הכורכר (אאוליט ואבן חול), הנמתחים במקביל לקו החוף. הרכסים המערביים יוצרים קו חוף הבנוי ממדפים שחוקים, מאזורי גאות ושפל סלעיים, וממפרצונים ואיים קטנטנים רבים. לנישה האקולוגית המתקיימת כאן יש חשיבות רבה ביותר: הנחלים הזורמים לכאן ממעלה ההר מתקשים להגיע לים, ומתפרצים לפני השטח בשפע מעיינות קטנים. מצב זה גרם ליצירת אזור ביצתי בין רכסי הכורכר. זוהי תופעה אקולוגית ייחודית שהשתמרה באזור זה בלבד.

במהלך תקופות הקרח שאפיינו את סוף הפליסטוקן, עבר אזור חוף הכרמל שינויים דרמטיים. בהולוקן, כלומר בערך בעשרת אלפים השנים האחרונות, ניתן לקשור את השינויים הללו לתבניות התיישבות של האדם. שרשרת של אתרים מתקופת האבן המאוחרת – שכיום נמצאים במרחק של כמאתיים מטר מקו החוף ועשרה מטרים מתחת לפני הים – מדגישים את החשיבות של היישוב הפרה-

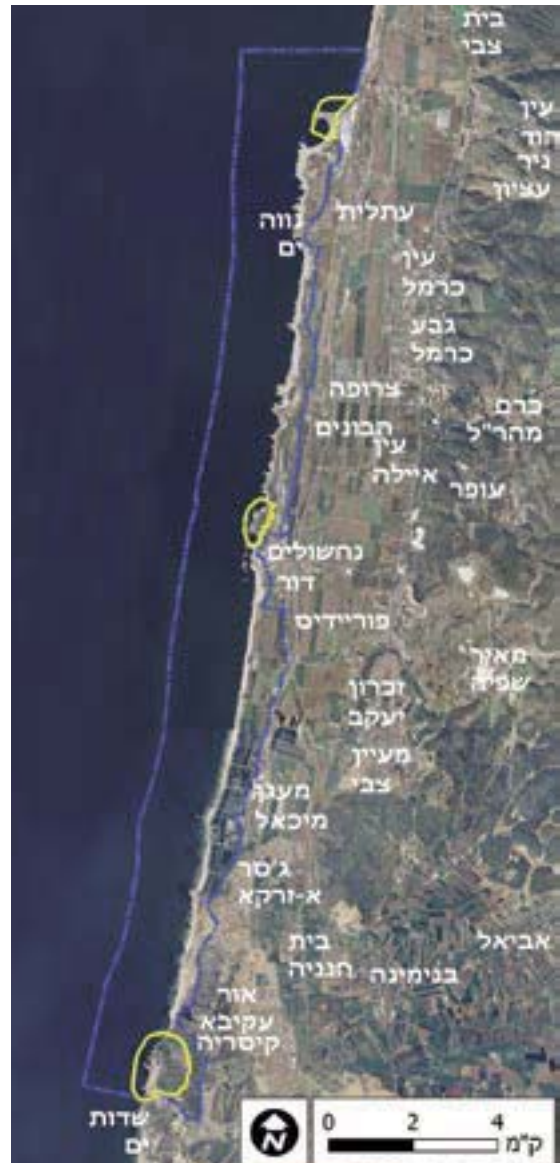
היסטורי של מערות הכרמל. בתקופה הכלכלית ההתיישבות נעה מזרחה. קו החוף התייצב במקום שבו הוא נמצא כיום בתחילת תקופת הברונזה.

מאז תקופת הברונזה נבנו ערים ונמלים לאורך קו החוף, והמסחר הימי שגשג. שלושת הנמלים הגדולים של עתלית, דור וקיסריה, מייצגים את התקופות העיקריות של העולם העתיק בשיא פריחתו. אתרים משניים, דוגמת תל נאמי וקרוקודילופוליס שופכים גם הם אור נוסף על הסיפור הסבוך של יחסי האדם והים לאורך ההיסטוריה. בלגונה של חוף דור למשל נחשפו עד היום שרידי 24 ספינות טבועות מתקופות שונות.

הגדרת הפוליגונים

גבולות הפוליגונים של ערי הנמל העתיקות הוגדרו על פי הממצא הארכיאולוגי ביבשה המתייחס לנמל הטבוע בים בדרך כלל. אזור החיץ הוגדר בגבול בין רכס הכורכר המרכזי למרזבה שבינו לבין הרכס המזרחי. באזורים בהם לא שרד רכס הכורכר הוגדר גבול אזור החיץ ב"רכס" דיונות החול שלחוף הים.

הנמלים העתיקים מוגנים לכאורה בזכות מיקומם בתוך הים ובזכות חוק העתיקות, ושטחי החיץ מוגנים ברובם על ידי חוק החופים, אולם שני חוקים אלא אינם מונעים למעשה פיתוח מסחרי-תיירותי אינטנסיבי העלול לשנות לחלוטין את אופיו של האזור. שינויים מינהליים החלים באזור היום עלולים ליצור לחצים לשינוי אופיו של האזור; בשנת 2022 יסתיים החוזה ההיסטורי של החברה לפיתוח קיסריה עם המדינה, ולחברה תכנית שאפתנית לאזור הנמל העתיק המנוהל היום כגן לאומי. קיבוץ נווה-ים ויישובים אחרים לאורך החוף עוברים הפרטה והרחבה, וזו תקופת מעבר המאופיינת בהשתלטויות בלתי חוקיות על קרקעות בעלות "פוטנציאל". העיירה עתלית סופחה זה לא מכבר למועצה האזורית חוף הכרמל ואלה רואים בבריכות המלח הסמוכות לנמל עתלית את שטח עתודת הפיתוח העיקרי. נוסף על כך, הבסיס הצבאי הסמוך לעתלית ים נבנה באופן מסיבי מבלי שיהיה כפוף לחוק החופים ומבלי כל צורך לבחון את השפעת הבינוי על נוף התרבות.

עוגנים

■ **עתלית ים** כפר פרה-היסטורי שקוע, המייצג קהילה של דייגים וחקלאים, בראשית המהפכה הנאוליתית.

■ **עתלית** נמל פיניקי חשוב ובו מכרות מלח, שהתהדר במבצר צלבני.

■ **דור** נמל גדול שנבנה בידי יורדי הים TAKAR במאה השתים-עשרה לפסה"נ, ושגשג במהלך התקופות הפרסית, ההלניסטית וראשית התקופה הרומית.

■ **קיסריה** הנמל הבינלאומי שהקים הורדוס, ובירת הארץ בתקופה הרומית-ביזנטית. נמלה הוא אחד מנמלי האימפריה הרומית שהשתמרו ונחקרו באופן המעמיק ביותר. בקיסריה אפשר למצוא גם שרידים מרשימים מימי הביניים.

פרויקט שיקון נוף ארכאולוגי

מקורות

- א' שטרן, (עורך), **אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י**, 1992, החברה לארץ ישראל ועתיקותיה, תחת הערכים "ארכיאולוגיה ימית", "עתלית ים", "תל-נאמי".
- מ' בנבנישתי, 'ערי ארץ ישראל ואתריה בתקופה הצלבנית', **קרדום** 36-35, 1984.
- א' רונן ו' עולמי, **מפת עתלית**, 1978.
- א' שטרן, **דור המושלת בימים**, מוסד ביאליק.
- Raban, A., (Editor), *Caesarea Maritima, a retrospective after two millennia*, Leiden; New York, 1996

שרידי בוף אורגני

דרור הבשמים

הסיפור ראשיתה של דרך הבשמים בעומאן ותימן, ואורכה הכולל כ-2,400 ק"מ. היא עוברת בערב הסעודית ובירדן, בואכה הנגב, ומסתיימת בנמל עזה. הדרך ושלוחותיה שקקו חיים החל מהמאה השלישית לפסה"נ ועד המאה הרביעית לסה"נ. הדרך שימשה בעיקר להעברת הבשמים לבונה ומור, אך גם סחורות אחרות עברו בה, כגון: תבלינים, בדים ומתכות. היעד היה יוון והאימפריה הרומית, ונמלי דרום הארץ עזה ורינוקורורה (אל עריש) היוו את הקשר הימי אליהם.

ההיסטוריון הרומי פליניוס הזקן, הטיב לתאר את הדרך במאה הראשונה לסה"נ: "לאחר שמאספים את הלבונה מעבירים אותה לסבוטה על גבי גמלים, ופותחים את אחד משערי העיר לשם קבלת המטענים. המלכים חקקו חוק הקובע, כי פשע חמור הוא אם יסטה גמל עמוס לבונה מדרך המלך. בסבוטה גובים הכוהנים מעשר מן הלבונה בשביל האל הקרוי סביס, ואין מתירים להביא את הסמים אל השוק לפני ששולם המעשר. מכאן אפשר להעביר את המטענים דרך ארץ הגבניטים בלבד, ומשום כך יש לשלם מס גם למלך של עם זה. בירתם היא תומנה המרוחקת 1,487 מילין מעזה שביהודה, השוכנת על חוף הים התיכון (2,380 ק"מ): דרך המסע נחלקת ל-65 שלבים (36.6 ק"מ בממוצע כל אחד) שבכל אחד מהם ישנם מקומות חנייה בשביל גמלים. מנות קבועות של לבונה יש לשלם לכוהני הארצות, למלכיהן ולמזכיריהן, ומלבדם נוטלים את חלקם גם שומרי השערים ומשרתיהם, מלבד אלה עליהם לשלם בכל הדרך: במקום אחד בעד מים ובמשנהו בעבור החנייה בתחנות הדרכים, וכן בעבור מצרכי המזון. כך עולות ההוצאות ל-688 דינרים עוד לפני שמגיעים לים התיכון. ואז יש לשוב ולשלם לקציני המכס של האימפריה שלנו. משום כך המחיר של הלבונה הטובה הוא 6 דינרים, של הסוג הבינוני 5 דינרים ושל הסוג השלישי 3 דינרים לליטרה" (פליניוס היסטוריה נטורליס 12: 63-65).

שרידי נופ אורגני

אל מצד גרפון – מגדל שמירה יומי אשר גם בסמוך לו בור מים.

הדרך מתקדמת צפונה ומגיעה אל רמת נפחה הנרחבת, שבה השתמרה הדרך היטב. אורכו של הקטע הזה כ-15 ק"מ והדרך בולטת באבני שפה משני צדיה, המותירים ביניהם מרווח של כ-5 מטרים, וכן כמה נקודות של אבני מיל. ריכוז הטראסות עולה לקראת ההתקרבות לעבדת ומעיד על החקלאות העתיקה סביב העיר. עבדת הייתה "התחנה ה-62", ולה מקור מים קבוע – באר בעומק של כ-70 מ'.

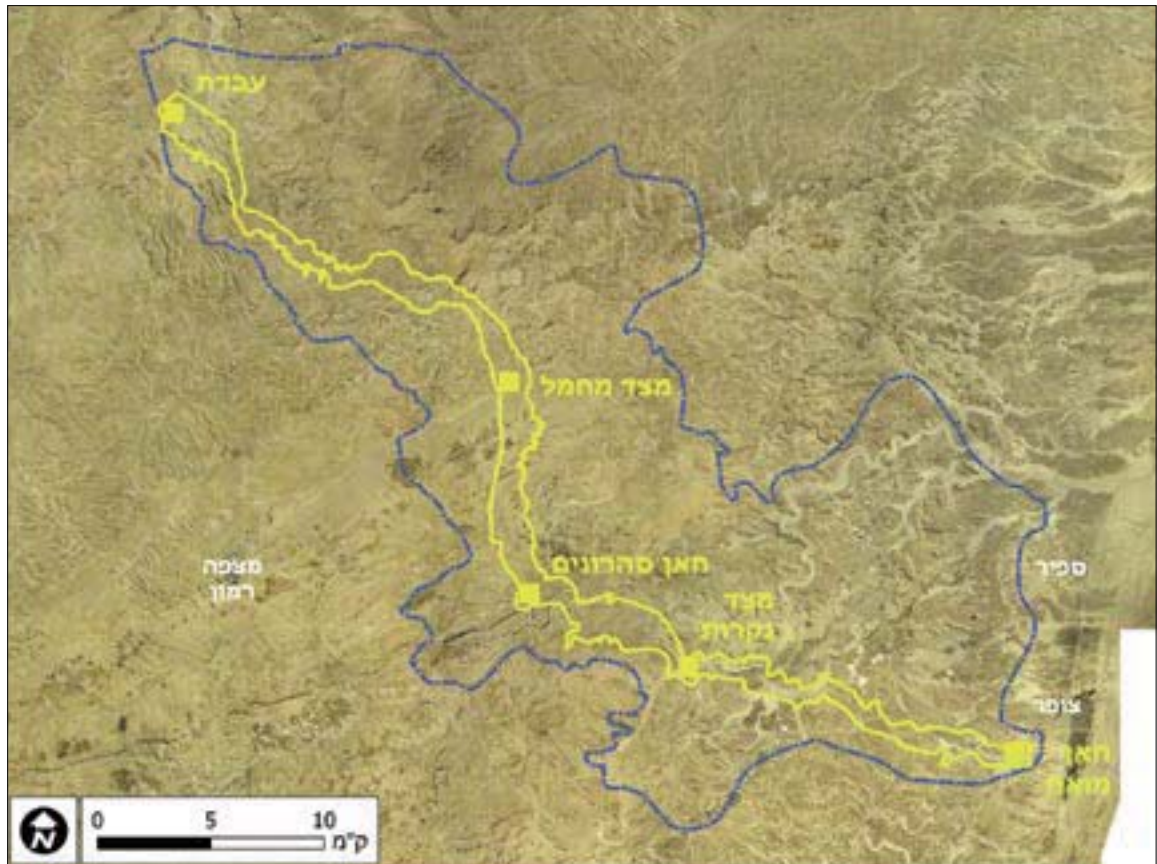
ה"כ אורך הדרך בין מואה לעבדת כ-65 ק"מ, ומשכה שני ימי הליכה. בכל חאן מקור מים קבוע ובין חאן לחאן שני מצדים, אשר ליד כל אחד מקור מים שאינו קבוע – בור לאיסוף מי נגר. הקטע הראשון הוא מדברי וצחיח והקטע השני (ממצד מחמל צפונה) הוא ערבותי וניכרים בו שרידי חקלאות עתיקה.

הנר חלקה הישראלי של דרך הבשמים אורכו כ-180 ק"מ מגבול ירדן ועד העיר עזה. הקטע ממואה שבערבה ועד עבדת שבה הנגב, כולל שרידים דוממים של הדרך, ובהם העיר עבדת, מצדים, דרך עם אבני שפה, אבני מיל, חאנים ומערכות חקלאיות מתוחכמות. בקטע הצפוני של הדרך מעבדת ועד עזה לא נמצאו כמעט שרידים של סימון הדרך. רק בשתי נקודות מצפון לעבדת נמצאו אבני מיל. בקטע זה האתר המרכזי הוא העיר חלוצה. הדרך בקטע זה, אשר לא השתמרה, אף עוברת בתוך שטחי אש בהם מתאמן צה"ל.

השרידים לאורך הקטע המוכרז מהווים דוגמה מצוינת לנופי תרבות. על רקע הנופים המרשימים של הנגב הפראי – הרים, נחלי אכזב, צומח המתרכז בערוצים – ניתן לראות את השרידים המעניינים הסדורים לאורך הדרך באופן סיסטמטי. חאן מואה מהווה את "התחנה ה-60" לאורך הדרך ושימש אתר לחניית לילה. בצד חאן שיירות הגדול נמצא מעיין המהווה מקור מים קבוע. כ-11 ק"מ אחריו נמצאת תחנת שמירה יומית, היא חורבת קצרה, אשר בסמוך לה נמצא בור מים. 10 ק"מ נוספים והגענו אל מצד נקרות, השומר על "מעלה נקרות" – תוואי דרך העובר מעל לנחל נקרות בואכה מכתש רמון. בסמוך למצד נמצא גם כן בור מים.

בקטעים הללו ניתן לראות שרידים רבים של גלי אבנים או סידור אחר של אבנים לאורך הדרך. חלק מהם הם ציוני דרך ואחרים קשורים כנראה לפולחן. כעבור 11 ק"מ נוספים מגיעה הדרך אל חאן סהרונים – נקודת החניה הלילית הבאה – "התחנה ה-61". גם כאן נמצא מקור מים קבוע – עין סהרונים.

בהמשך חוצה הדרך את מכתש רמון מדרום לצפון, ולאורך הקטע אבני שפה ואבני מיל. נופי המכתש הנשקפים להולך בדרך הם צבעוניים, חוליים, סלעיים ועטופים במצוקים של קיר המכתש. 11 ק"מ נוספים ומגיעים אל מצד מחמל, אשר בראש מעלה מחמל במצוק של המכתש – נקודת תצפית מרשימה ונקודת שמירה יומית. בסמוך הייתה בריכת מים שאספה מי נגר. עתה מתפתלת הדרך לצד אפיקי נחלים קצרים, ופה ושם מתחילים להופיע רמזים לחקלאות העתיקה בדמות מדרגות וסכרי אבן (טראסות). לאחר 8 ק"מ ממצד מחמל מגיעה הדרך

הגדרת הפוליגון

פוליגון נוף התרבות הוא שטח הדרך שהוכרז כאתר מורשת עולמית על ידי הוועדה למורשת עולמית של אונסקו בשנת 2005. מחאן מואה שבערבה ועד העיר עבדת ניתן להגדיר בבירור את שרידי הדרך. בהמשך הדרך מעבדת לעזה כמעט אין למעשה שרידים של הדרך אלא רק של אתרים בודדים ושרידי העיר חלוצה, שגם היא, כאמור, כלולה בהכרזת אונסקו.

העובר בדרך היום, יכול עדיין לחוות במידה רבה את הנוף שחוו הסוחרים שעברו במשך כ-700 שנה לאורכה של הדרך. אזור החיץ כולל את קו הרכסים השולטים על הדרך ותוחם את השטח, שכל שינוי בו עשוי לפגום בתחושת חציית המדבר כפי שחשו אותה ההולכים בדרך עד המאה הרביעית לסה"נ.

שרידי נוף אורגני

עוגנים

- **חאן מואה** מצד, חאן ובית מרחץ ששימשו את השיירות לחניה וללינה. המצד יושב על גבעה וחולש על בקעה קטנה שבה היו מתרכזות השיירות. מעיין הבוקע בסמוך מילא בריכה עתיקה שלצדה היה בית מרחץ. במצד נתגלה בית בד לייצור שמן זית.
- **מצד נקרות** שרידי מבנה נבטי ושרידי מבנה רומי, על הגדה הצפונית של נחל נקרות, ששימשו לאבטחת הדרך. כ-300 מ' מדרום למצד נמצא בור נקרות, ששימש את יושבי המצד, והוא מן השלמים במאגרי המים מהתקופה הנבטית ששרדו בנגב.
- **חאן סהרונים** "התחנה ה-61" בדרך הבשמים, היא מבנה מרובע של חאן בעל שער כניסה אחד אל חצר גדולה המוקפת חדרים. חלק מהחדרים שימשו ללינה ובאחרים היו סדנאות לבעלי מלאכה, אמבטיות רחצה ותנור אפייה.
- **מצד מחמל** מגדל שמירה במידות 7×6.5 מ', הכולל שני חדרים. הוא ניצב בראש מעלה מחמל וצופה אל מרחבי מכתש רמון. כ-500 מ' מצפון לו נמצא מאגר מים במידות 8×4.8 מ' שנפחו 150 מ"ק.
- **עבדת** "התחנה ה-62", שנוסדה כתחנת דרכים על דרך הבשמים וגדלה והפכה למרכז עירוני הכולל מקדשים נבטיים ורומיים (ואחר כך כנסיות), רובע מגורים, מכלאות לגמלים, בית יוצר, באר מים, בית מרחץ ועוד.

מקורות

- ע' אוריון וא' גורן (עורכים), **דרכי הבשמים**, הוצאת מדרשת שדה בוקר ורשות העתיקות, 2000.
- ז' משל, 'תולדות דרכי הנגב בעבר', א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומדבר**, א, תל-אביב, תשל"ט.
- א' נגב, **אדוני המדבר – תולדות הנבטים וממלכתם**, בית הוצאה כתר, ירושלים, 1983.
- צ' צוק, 'קסמי מדבר – מור ולבונה, בדרך הבשמים, **בשביל הארץ** 2 (יולי 2004) עמ' 26–30.

שרידי בוף אורגני

החקלאות הקדומה בנגב

הסיפור בנגב התקיימה במשך כאלף שנים מערכת יישובית מורכבת שהותירה את שרידיה בנף. ראשיתה של ההתיישבות במדבר עם חדירתם של הנבטים אל הנגב במאה השלישית לפסה"נ. הנבטים, עם של נוודים-סוחרים, שמקורו בחצי האי ערב ובירתם בפטרה שבאדום, נמנעו, כך מספר הירונימוס מקארדיה, מנטיעת עץ, מזריעת השדה, ומבנייתם של מבני קבע. אולם הם הניחו את היסוד לתחנות דרכים ומסחר ברחבי הנגב. עם סיפוחה של ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית בשנת 106 לסה"נ, החל תהליך הפיכתן של תחנות המסחר הנבטיות ליישובי קבע. שיא פריחתן ושגשוגן של הערים הללו היה במהלך התקופה הביזנטית, במאות 5-7 לסה"נ, וסופן בא לאחר הכיבוש המוסלמי.

תחנות מסחר אלו, שהפכו ליישובי קבע - ממשית, חלוצה, שיבטה, רחובות, ניצנה, ועבדת - מכונות ערי הנגב הקדומות. בשש הערים הללו שרידים ארכיאולוגיים, המעידים על השינוי העמוק שעברו תושבי הנגב מראשית התנחלותם של הנבטים כנוודים, ועד הפיכתם ליושבי קבע, חקלאים ובנאים, המתפללים בכנסיות נוצריות. באזור הערים התפתחה חקלאות בעלת היקף מרשים, אשר התבססה על איסוף נגר הגשמים בתוואי הנחלים, והטייתו לעבר חלקות הגידולים. מפעלי המים המרשימים הללו כללו תעלות, בריכות אגירה וסכרים, שאפשרו לחקלאים לשלוט בכמויות המים המוקצות לכל חלקה וחלקה. מעניין לגלות, כי היחס בין השטח המושקה לשטח תורם-הנגר, עמד, בממוצע על 1:20 והגדיל מאד את כמויות המים הזמינות לצמחי התרבות החקלאיים. לכל אחת מן הערים מיקום ואיתור בעל מאפיינים שונים - חלקן ממוקמות במישור, וחלקן על פסגה הנישאת מסביבתה. ניתן, עם זאת, למצוא מספר נקודות דמיון ביניהן: כולן נמצאות בקרבת ואדיות, על-מנת לאפשר את קיומה של חקלאות הנגר, וכולן ממוקמות על דרכי מסחר, זכר למקורן כתחנות-מסחר נבטיות.

הנוף

הערים שסביבן התפתחה חקלאות הנגר הקדומה ממוקמות בחלקו המערבי של מרכז הנגב: ממישור הרוח בדרום ועד ממשית בצפון; מממשית במזרח, ועד ניצנה במערב.

בשטח נרחב מסביב לערים הללו ניתן לזהות את שרידי מערכות הגברת הנגר ואיסוף המים הקדומות. למרות שהמערכות החקלאיות ננטשו לפני למעלה מאלף שנה, הן עדיין מתפקדות באופן חלקי. בחלקן מעבדים הבדואים את השדות באופן ספוראדי ובחלקן ניכרת צמחיית בר וצמחים פליטי תרבות בצפיפות גדולה מהצפיפות הטבעית. לבן של המערכות החקלאיות הן טרסות שהוכשרו בעמקי הנחלים לנטיעת כרמים ומטעים, ואלהן הוזרמו מי נגר ממורדות ההרים הסמוכים והמרוחקים. את בורות המים הקדומים ניתן לזהות לעתים על פי עץ גדול שמנצל את המים שעדיין זורמים במערכת העתיקה. הסכרים הגדולים לעצירת הזרימה השיטפונית ולהטיית המים לבורות שעדיין קיימים. סמוך לערים ניתן למצוא גתות, בתי בד, גרנות, ומתקנים נוספים, הקשורים לעיבוד של תוצרת חקלאית והמעידים על הגידולים שטופחו בשדות הקדומים: גפן, היין, זית השמן ודגנים.

חוות אבן-ארי בסמוך לעיר עבדת והחוזה בשבטה הוקמו כדי לשחזר את שיטות החקלאות הקדומות ולנסות לשפר בעזרתן את התאמת החקלאות המודרנית לתנאי המדבר. שתי החוות, הנמצאות בלב אזור החקלאות הקדומה, משתמשות באופן חלקי בשרידיה, והופכות חלק משריד הנוף האורגני הזה לנוף חקלאי אורגני המתמשך עד ימינו.

הגדרת הפוליגונים

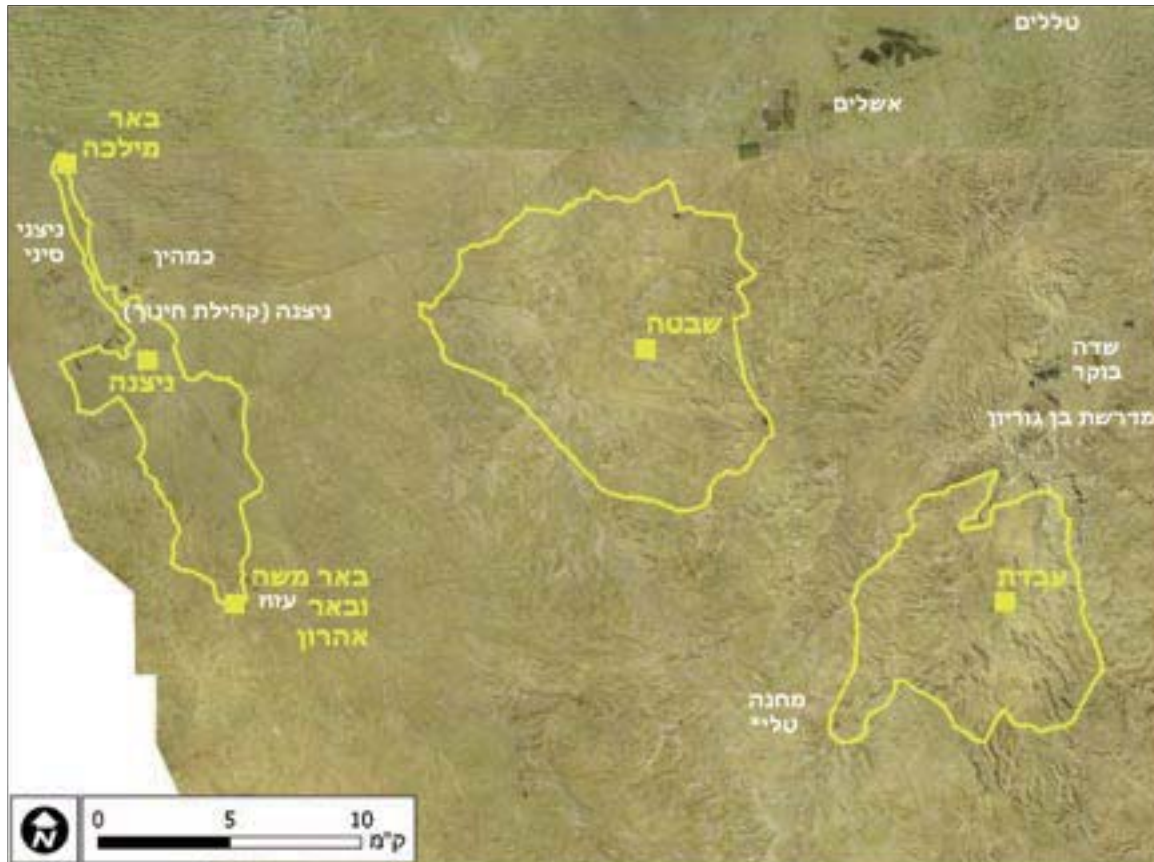
שרידי החקלאות הקדומה פזורים בכל רחבי הר הנגב. על סמך ניתוח תצלומי אוויר ומפות סקר ארכיאולוגי, נבחרו שלושה פוליגונים בהם קיים הריכוז הגדול ביותר של שרידים בנויים של החקלאות הזאת: טרסות אבן, סכרים, בורות מים ותעלות הטיה. שטחים אלה מהווים את העורף החקלאי של הערים עבדת, שבטה וניצנה. כאמור, גם לערים האחרות בנגב היה עורף חקלאי אך השטחים שהוגדרו מהווים דוגמה טובה יותר הן למגוון השרידים הן לכמותם.

חלק גדול מהממצא נתפס כשריד ארכיאולוגי בעל חשיבות רק בהתבוננות רחוקה, כדוגמת צילום אוויר. מגובה פני הקרקע הוא נראה כעירום סתמי ומקרי של אבנים. האיום העיקרי על שרידי הנוף המיוחד הזה הוא שרשראות וצמיגי כלי הרכב, בעיקר כלי רכב צבאיים בשטחי אש ורכבי טיולי שטח מחוצה להם. איום נוסף הוא תהליך התיישבות הקבע הבלתי מוסדרת של הבדואים, אשר פוגעת בשרידים בעת הכשרות קרקע.

שחזור החקלאות העתיקה מהווה הזדמנות לשימור המורשת, אולם הקמת חוות חקלאיות מודרניות המשקות גידולים חדשים בצפיפות רבה, הרסנית אף היא לשרידי הנוף האורגני.

שרידי כנף אורגני

עוגנים

- באר משה ובאר אהרון
- ניצנה
- באר מילכה
- שבטה
- עבדת

מקורות

- מ' אבן-ארי, ל' שגן ונ' תדמור, הנגב: **מלחמת-קיום במדבר**, ירושלים תש"ם.
- נ' גליק, **אפיקים בנגב**, תל-אביב תש"ל.
- א' נגב, אדוני המדבר: תולדות הנבטים וממלכתם, ירושלים תשמ"ג.
- י' קידר, **החקלאות הקדומה בהרי הנגב**, ירושלים תשכ"ז.
- ר' חבין, **הנגב כארץ נושבת: עיור והתיישבות במדבר בתקופה הביזנטית**, ירושלים תשנ"א.

שרידי בוך אורגני

ארץ המערות

הסיפור "ארץ המערות" מתקשרת לשפלת יהודה. אמנם גם בחבלים אחרים בישראל כמו השומרון, הגליל והכרמל קיימות מערות אך מסוג אחר – מערות טבעיות באבן גיר קשה. האזור מכונה "ארץ המערות והמסתור" על שום אלפי המערות החצובות בה, תוצאה של קלות החציבה בסלע הקרטון הרך המאפיין את שפלת יהודה.

בכל רחבי השפלה התקיימה, ברוב התקופות ההיסטוריות, התיישבות רציפה וצפופה שהתבססה בעיקר על חקלאות והשאיפה את רישומה בנוף בשרידים של יישובים – ובראשם הערים מרשה ובית גוברין – ובחורבות הכפרים מדרס, בורגין, עתרי, רפע ואחרים. מתחת לשרידי היישובים ישנו ריכוז גדול יחסית של מכלולים תת-קרקעיים, וככל שמתרחקים מהם המערות מפוזרות יותר ומועטות יותר.

המערות שבתחומי היישובים מקושרות למבנים שמעליהן, שהרי הן שימשו תחילה כמחצבות להפקת חומרי בנייה, מהם נבנו היישובים, ונוצלו לאחר מכן לשימושים ביתיים ומשקיים שונים.

מבחינים בשלושה טיפוסים חציבה עיקריים המשתייכים לתקופות חציבה שונות:

- מתקנים תת-קרקעיים – מערות קטנות יחסית מן התקופה ההלניסטית, בעיקר מן המאות 2-3 לפסה"נ. מערות-מחצבות אלה נחפרו מראש במתאר התפקודים שהוגדר בעבורן לשימוש לאחר הפקת חומרי הבנייה: מתאר מעוגל לבור מים, רבוע לבית בד, צלב כפול לקולומבריה וכיו"ב. מערות אלה, המרוכזות בעיקר סביב מרשה, היוו "קומת מרתף" לבתים שמעליהן.

- מערכות מסתור – מערכות המסתור מהתקופה הרומית הן סוג מיוחד של מערכות תת-קרקעיות. המחקר קושר אותן למרד בר כוכבא (132-135 לסה"נ) ולתקופת היערכות שקדמה לפרוץ המרד. רוב מערכות המסתור

הנה

השילוב בין התבליט, הקרקע והאקלים יצרו כאן את אחד האזורים היפים בארץ ישראל.

נוף השפלה מתאפיין בגבעות מעוגלות כמעט ללא מצוקים, ונחלים רחבים יחסית אשר מנקזים את הנגר העילי. אופייה המורפולוגי, נוף גבעות, נובע מסגנון הבלייה של הסלעים הקירטוניים-חואריים הרכים המרכיבים אותה. מעל סלעי הקירטון לסוגיו התפתח קרום גיר קשה המכונה נארי.

הקרקע המתפתחת על הנארי ועל הקירטון רנדזינה, שצבעה כהה על הנארי ובהיר מעל הקירטון החשוף. למרגלות הגבעות ובנחלים הקרקעות הן חומות כהות וגרמוסוליות. בעמקים ובמדרונות שבהם אין נארי, הצומח העצי נדיר ביותר והחורש הים תיכוני המגוון המכסה את הגבעות מתחלף מדי פעם בשטחי עיבוד ירוקים בעמקים.

שפלת יהודה נמצאת באזור מעבר בין החבל הים תיכוני לבין החבל האירו-טורני. השפלה היא הגבול הדרומי ביותר של החורש הים תיכוני. בחלקה הדרומי מתמעטת כמות המשקעים, ובתגובה משתנה נוף הצומח מחברת חורש ים תיכוני דרך חברת יער פארק, שהולך ומידלדל לגריגה ולבתה ככל שמדרימים.

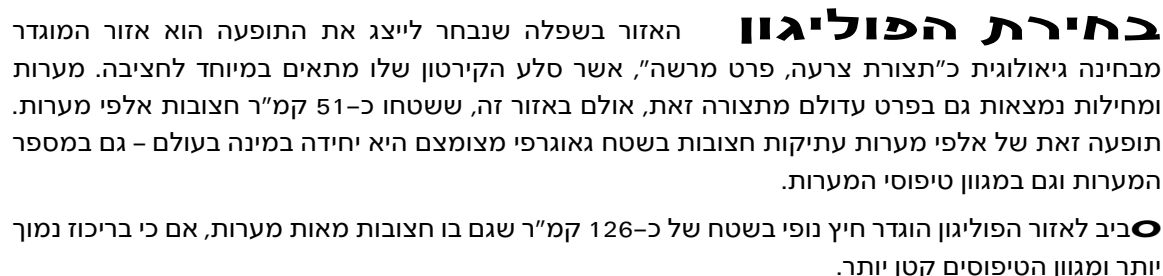
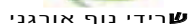
הנוף הטבעי בארץ המערות השתמר במידה רבה בזכות העדרם של יישובים מודרניים גדולים. היישובים המעטים הקיימים בשטח קטנים, וגובה הבניינים שבהם דומה לגובה עצי החורש, כך שלמעשה נוף התרבות של ארץ המערות הוא בעצם נוף סמוי מן העין. אפילו לפתחי המערות החצובות הנטושות שהתמוטטו מופע טבעי בזכות בליית הסלע, הפטינה והצמחייה.

מראה המערות הללו על מתקניהן המגוונים, יחד עם המידע ההיסטורי והארכיאולוגי, משקפים את חיי האנשים שפעלו במקום ומשמרים את רוח האזור.

הותקנו בתוך מערכות תת-קרקעיות קיימות על ידי חיבורן באמצעות מחילות או פרודורים צרים. רק מעטות ממערכות אלה נחצב מלכתחילה במיוחד למטרות מסתור. מערכות אלה מצויות בעשרות אתרים בשפלת יהודה והן נועדו לשמש מקום מסתור לאוכלוסייה ואולי גם כנקודות גיחה לזינוב בחיילים רומאים.

ההיסטוריון הרומי, דיו קסיוס, בן התקופה, מתאר את התופעה בכתביו (תולדות הרומאים, כרך 8, ספר 69, פסקה 12): "...כשהדריאנוס התרחק, מרדו גם היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור".

■ מערות פעמון – מערות גדולות, מאוחרות יותר לשני הטיפוסים הראשונים, המצויות בעיקר באזור בית גוברין, לוזית ואמציה. הן נחצבו כבורות בתבנית של פתח קטן בסלע הנארי, למעלה, ההולך ומתרחב כלפי מטה בצורת פעמון, ומכאן שמן. מערות אלה שימשו בעיקר כמחצבות שסיפקו חומרי בנייה לערי מישור החוף ולבית גוברין עצמה, ועל כך כתב אל-מוקדסי, ההיסטוריון הערבי הנודע בן המאה ה-10 לסה"נ, "היא (בית גוברין) ארץ העושר והשפע, ויש בה הרבה מחצבות שיש...". חציבת מערות הפעמון הגיעה לשיאה במהלך התקופה האסלאמית הקדומה, במאות 7-11 לסה"נ.

■ **תל מרשה** עיר עתיקה מתקופת בית ראשון והתקופה ההלניסטית. בעיר כ-160 מערכות מערות לשימושים שונים והן שימשו את תושבי העיר אשר גרו בבתים מעליהן. בשלב מאוחר יותר נחצבו מערכות מסתור שחיברו בין חללים רבים.

- **בית גוברין** עיר עתיקה מהתקופות הרומית והביזנטית ובה עשרות מערות, שהמפורסמות שבהן הן מערות הפעמון. מערות אלו שימשו מחצבות לאבן בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה המוסלמית הקדומה.
- **חורבת מדרס** כפר גדול שהיה יישוב יהודי בתקופת הבית השני ובתקופה הרומית, ובו עשרות מערות, כולל מערות קבורה, קולומבריום ומערכות מסתור.
- **חורבת עתרי** כפר קטן המזוהה עם הכפר עתרי שהרסו הרומאים במרד הראשון. היה זה יישוב יהודי, החל מהתקופה החשמונאית ועד ימי בר כוכבא. במקום עשרות מערות, בהן בורות מים, מקוואות, מערכות מסתור ומערות קבורה.
- **חורבת בורגין** כפר גדול של יישוב יהודי שראשיתו בתקופת בית ראשון. הוצע לזהותו עם כפר ביש הנזכר בתקופת המרד הראשון, שהיה

- יישוב שנכנע בפני הרומאים. בחורבה עשרות מערות, רבות מהן מערות קבורה וכן מערכות מסתור ובורות מים.
- **חורבת רפע** כפר גדול של יהודים שראשיתו בתקופת בית שני וסופו במאה ה-2 לסה"נ, במרד בר-כוכבא. מתחת לפני השטח נחצבו כל סוגי המערות המצויות בשפלת יהודה: בורות מים, מקוואות, קולומבריה, בתי מלאכה, אורוות ומערות קבורה. אליהם נוספו בשלב מאוחר יותר מחילות וחללים שחיברו ביניהם ויצרו מערכות מסתור מורכבות.
- **חורבת רסק** מערכת מסתור קצרה שנחצבה מתוך מערכת של בורות פעמון גדולים למרגלות תל גודד, שחלקם שימש לקולומבריום.

מקורות

- ס' בן יוסף (עורך), **מדרין ישראל**, כרך ט', יהודה, 1989.
- ב' יסו וא' גנור, 'חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה', **קדמוניות** 123 (תשס"ב), עמ' 18–27.
- ע' קלוגר, ו' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, קובץ מאמרים, ובעיקר מאמרו של ע' קלוגר "שפלת יהודה – מבנה ומסלע" (תשמ"ז), עמ' 23–29.
- ע' קלוגר, מרשה, **קדמוניות** (תשנ"ב), 95–96, עמ' 70–85.
- ע' קלוגר, **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 1993. הערכים: בית גוברין (כרך 1, עמ' 168–173), מרשה (כרך 3, עמ' 1015–1021), מדרס (כרך 3, עמ' 918–919).
- נ' שגיב וב' זיסו, 'חורבת טבק למרגלות תל גודד – אתר יהודי שחרב במרד בר כוכבא', בתוך: אשל י' (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השביעי**, קדומים-אריאל, (תשנ"ח) עמ' 115–139.
- ב' זיסו וא' גנור, 'סקר וחפירות בחורבת בורגין שבשפלת יהודה: מערות קבורה, מערכות מסתור ומתקנים מימי הבית השני ועד לתקופה הביזנטית'. **עתיקות** 58 (תשס"ח), עמ' 15–48.
- ב' זיסו, 'זיהוי כפר ביש וכפר עתרא בשפלת יהודה', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ יד, אריאל (תשס"ה), עמ' 97–112.
- Bliss F.J. and Macalister R.A.S. 1902. *Excavations in Palestine during the Years 1898-1900*. London. pp. 52-61, 67-68, 107, 123-134, 154-187, 200, 238-254.
- Peters J.P. and Thiersch H. 1905. *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa*. London.

נוף אסוציאטיבי

אתרי הנצרות העתיקה בגליל (ישוע והשליחים)

הסיפור בעבור עולה הרגל הנוצרי אזור הגליל התחתון והכנרת הוא "ארץ הבשורה": בנצרת התבשרה מרים הבתולה שהיא עתידה ללדת את ישוע, בגליל ולחוף הכנרת נשא ישוע את דרשותיו, שוטט בשביליו וקיבץ את תלמידיו, שהפיצו אחריו את בשורת הנצרות ברחבי העולם הקדום.

השטחים הטבעיים, כרמי הזיתים, שדות החיטה, הגבעות המבודדות – הן תבנית נוף הולדתו של ישוע. נוף זה נתפש בעיני נוצרים רבים, חוקרים, אנשי דת ועולי רגל, כ"בשורה חמישית" בנוסף לארבע הבשורות הידועות מהברית החדשה. בשורה המגשימה ומעצבת את האירועים המתוארים בטקסטים. באמצעות הנוף, לובש הסיפור צורה ברורה ומוגדרת לנגד עיניו של המתבונן בנוף.

נופי הגליל שזורים בברית החדשה, לא רק כמקומות ואתרים שבהם התרחשו האירועים, אלא גם במשלים ובדרשות שנשאו ישוע והשליחים. הבנת הנוף מהווה נדבך חשוב בהבנת דברי המבשרים. לא ניתן להבין את "משל הזרע" – אולי החשוב במשלי ישוע – מבלי להבין את הנוף הטבעי והנוף החקלאי של הגליל. אי אפשר לדמיין את "משל העיוור" מבלי לדעת כיצד נראה מעיין גלילי והנוף הסובב אותו.

הנוף הגאוגרפי, שהיווה את תבנית נוף הולדתו של ישוע, מאפשר למבקר לחוות התרחשות זאת בעצמו. אמנם, בראש ובראשונה דברים אלו אמורים עבור המבקר הנוצרי המאמין, אך הם אינם מוגבלים לו בלבד. חשיבות הבשורה החמישית היא לא רק דתית מיסודה; ממרחק של 2000 שנות יצירה מערבית שניזונה מסיפורי הברית הישנה והחדשה, יש לו חשיבות תרבותית שלא תסולא בפז.

אזור הגליל התחתון וחופי הכנרת עודם שומרים במידה מסוימת על מרקם של אתרים ונוף המאפשר למתבונן ולהולך בהם לדמיין את הווי

פסגת התבור

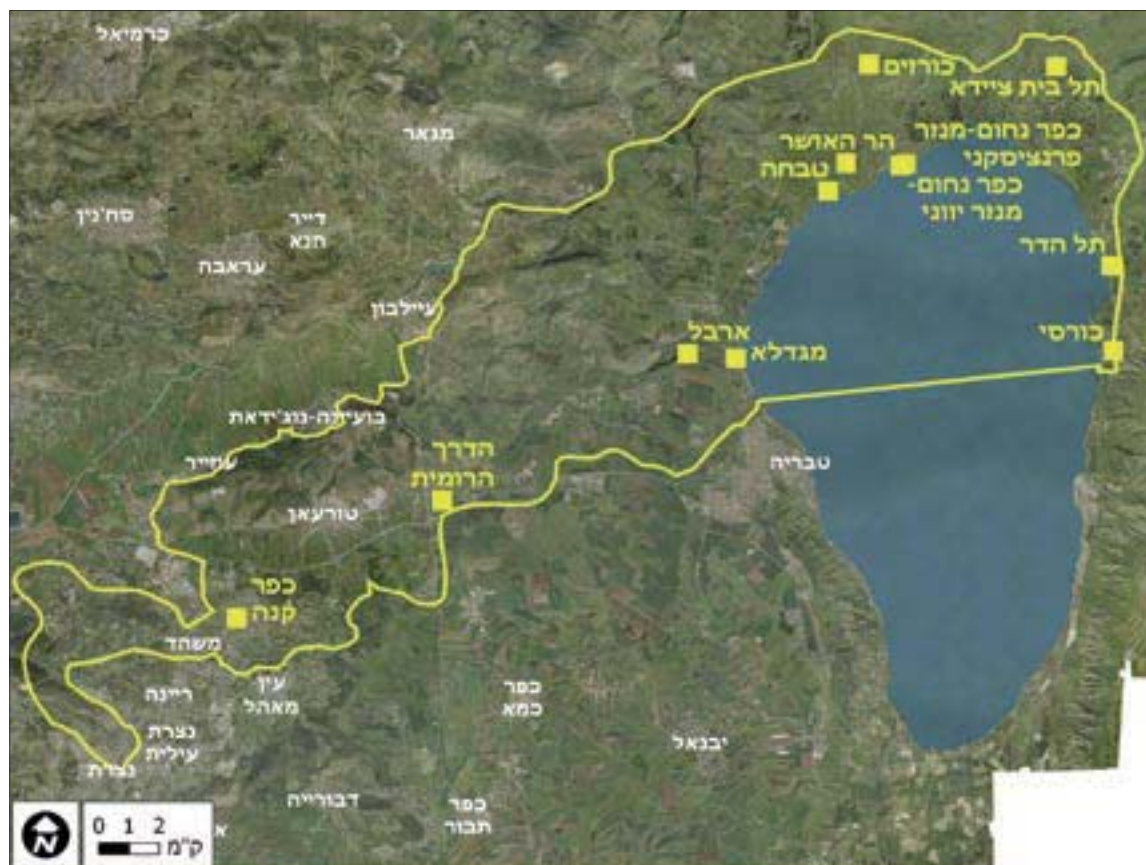
החיים בתקופה שבה פעל ישוע בגליל. כך למשל, כרמי הזיתים ומטעי הרימונים המקיפים את כפר כנא היום הם רקע חקלאי דומה לסביבה החקלאית של המקום שבו חולל ישוע את הנס הראשון שלו. הדרך הרומית מנצרת לכנרת איננה מקום קדוש במובן הטכני של המילה, אולם היא מאפשרת למבקר לחוש את נוף העבר החשוב לו כל כך. בחוף הכנרת, בין טבחה לכפר נחום, מחוץ לאתרים הארכיאולוגיים המבוקרים ולכנסיות המודרניות, נמצא מפרץ קטן המכונה "מפרץ המשלים". המפרץ יוצר תיאטרון טבעי קטן, ומאפשר למבקר לצפות בדמיונו בישוע דורש מסירה בפני קהל גדול שהתאסף במקום – כאשר הוא משבץ את דרשותיו במשלים.

הר האושר

נוף אסוציאטיבי

הגדרת הפוליון

פוליון נופ התרבות הוגדר כך שיקלול את מרב האתרים שלהם משמעות אסוציאטיבית בעיניו של המבקר המתבונן בנוף. הוא למעשה חיץ הכולל בתחומו אתרים רבים הנזכרים בספרי הבשורה המתארים את מסעות ישוע והשליחים.

האתרים הממחישים את הסיפור מוגנים ברובם כאתר קדוש המוחזק בידי אחד מזרמי הנצרות, כאתר ארכיאולוגי מוכרז או כאתר ביקור בגן לאומי או פארק אחר. רובם הוגדרו כאן כעוגנים. בעולם ואף בארץ קיימות כנסיות יפות מכנסיות הגליל התחתון והכנרת, ובוודאי אתרים ארכיאולוגיים רומיים וביזנטיים מונומנטאליים יותר ושמורים טוב יותר מאתרי הגליל. השטח הכולל את האתרים האלה הוא בעל ערך גדול בהרבה מסכום מרכיביו. מטרת הגדרת הפוליון היא לשמור על הערך הסינרגטי הזה. ללא הכרה בערך זה עלולים הרי נצרת להפוך לגוש אורבאני גדול וחסר ייחוד, והכנרת לתעשיית תיירות של בירה ושמש.

הפוליון איננו כולל את העיר נצרת, שכן לנופה של העיר היום אין קשר לדמותה של כפר ילדותו ונעוריו של ישוע. הוא גם אינו כולל את הר התבור, שהברית החדשה מדגישה את בידודו וריחוקו מאזור הפעילות העיקרית של ישוע והשליחים. הוא כולל את האזור שבו בילה ישוע את רוב חייו הבוגרים מאז עזב את נצרת ועד לעלייתו האחרונה לירושלים שבה הוצא להורג בידי הרומאים.

גם למי הכנרת מורשת תרבותית חשובה. הפוליון כולל גם חלק מאגם הכנרת עצמו. האגם הוא התווך המחבר בין עשרות המעגנות והנמלים הקטנים העתיקים הפזורים לחופי הכנרת. בתקופת ישוע והשליחים הוא היה נתיב הקשר העיקרי ביניהם, ועל מימיו התרחשו נסים חשובים.

חופי מזרח הכנרת

עוגנים

■ **כפר קנה** מזוהה החל בתקופה הביזנטית כמקום שבו הפך ישוע מים ליין בעת שהתארח בחתונה במקום. מעיין הכפר מזוהה כמקום שבו מולאו כדי המים שהפכו אחר כך ליין. לזכר האירוע הוקמו כאן במאה ה-19 ארבע כנסיות, שהחשובות בהן הן כנסיית החתונה הפרנציסקנית והכנסייה היוונית-אורתודוקסית.

■ **שרידי הדרך הרומית בצומת גולני** שרידים ברורים של דרך רומית סלולה (במקורותינו: אסטרטא), שהוליכה מעכו לדמשק חשופים מצפון לצומת גולני. זהו תוואי הדרך שישוע ותלמידיו היו חייבים ללכת בה בדרכם מאזור נצרת לאזור צפון הכנרת.

■ **מצוק הארבל** התצפית היחידה באזור הכנרת המאפשרת מבט מרהיב אל כל אזור פעילותו של ישוע בכנרת ואל כל האתרים הנוצריים באזור.

■ **מגדלא** העיירה היהודית המרכזית לחוף הכנרת במאה הראשונה. היא הייתה ידועה בדייגיה ובתעשיית הדגים שבה ונקראה מגדל

נוניא. זוהי עיר הולדתה של מרים המגדלית (מריה מגדלנה), "אישה חטאה" שהפכה סמל לחזרה למוטב – לאחר שנרפאה בידי ישוע והפכה לאחת ממלווי. השרידים המעטים החשופים על פני השטח אינם כוללים שרידים מהמאה הראשונה.

■ **טבחה** כנסיית הלחם והדגים הקתולית המודרנית בנויה על שרידי כנסייה ביזנטית שנחפרה שבשנת 1932. רצפת הפסיפס היפה מהמאה החמישית שוקמה ושוחזרה בחלקה. בסמוך לאבן שמתחת למזבח התגלה פסיפס עתיק ובו מצוירים סל עם לחמים ודגים. המסורת הנוצרית מייחסת את האבן שמתחת למזבח כחלק מהסלע שעליו ישוע הניח את כיכרות הלחם והדגים כאשר האכיל חמשת אלפים איש שנאספו במקום לשמוע את דרשותיו.

■ **כפר נחום** מילאה תפקיד מרכזי בחייו של ישוע עד כי נקראה "עירו". כאן מצא את השליחים הראשונים, לימד בבית הכנסת, הפליא בדרשותיו, חולל נסים רבים, ומכאן יצא

■ בית ציידה תל ארכיאולוגי בפארק הירדן המכיל

את שרידי העיירה בית ציידה, המוזכרת פעמים רבות בברית החדשה. העיר בית ציידה – גשור המקראית – היא עיר הולדתם של 5 ויש אומרים 6 מתוך 12 השליחים. השטח מסביב רוחש באירועים הקשורים לברית החדשה וכולל מקומות שבהם התרחשו כמה נסים חשובים ביותר כמו נס ריפוי העיוור – אחד הנסים החשובים בברית החדשה. החפירות במקום חשפו בית דייגים מהמאה הראשונה ובית כורם. בנוסף התגלו במקום שרידים מרשימים מהמאה העשירית לפסה"נ הכוללים ארמון מפואר, חומות ושער מרשים.

■ **כורסי** שרידים של עיירה, נמל ומנזר לחוף הכנרת. המנזר הביזנטי הגדול במקום נבנה ככל הנראה במקום שבו התרחש לפי המסורת הנוצרית נס החזירים – הנס היחיד שבו ישוע פונה אל הגויים ומצרף אותם לקהל שבשורתו מכוונת גם אליו.

■ **תל הדר** תל ארכיאולוגי לחוף הכנרת בין בית ציידה לכורסי. מסורת חדשה יחסית מציינת כאן את מקום נס האכלת ארבעת אלפים איש המוזכר בברית החדשה וידוע בשם "נס האכלת הגויים". האתר אינו מוסדר.

לסביבה הקרובה והרחוקה, אך תמיד שב לכפר נחום. רוב שטח הכפר הקדום בבעלות הכניסה הקתולית. הוא כולל את שרידי בית הכנסת ובתי מגורים סביבו. אחד מבתי המגורים זוהה בתקופה הביזנטית כביתו של פטרוס, וכנסייה גדולה נבנתה מעליו. בסוף המאה ה-20 נבנתה כנסייה מודרנית, כמרחפת מעל הכנסייה הביזנטית. ממזרח לשרידי כפר נחום ניצבת כנסיית השליחים היוונית-אורתודוקסית. בחפירות שנערכו במקום נחשפו בית מרחץ רומי מהמאות השנייה והשלישית, ותחתיו שרידים של מבנה קדום יותר מימיו של ישוע.

■ **כורזים** אחת משלוש הערים שבהן ביצע ישוע "מעשים גדולים", אך בעקבות סירוב התושבים להכיר בו התאכזב וקילל אותן. שרידי העיירה כורזין, מהתקופה הביזנטית, כוללים בית כנסת מהמאה הרביעית שנמצא בו "קתדרה דמשה" מונח המוזכר בברית החדשה, מקווה, בתי מגורים, תעשייה, מסחר ועוד.

■ **הר האושר** המקום שבו נשא ישוע דרשה בת שמונה פסוקים המתחילים במילה "אשרי" הונצח כבר בתקופה הביזנטית בסמוך לכפר נחום. הכנסייה המודרנית נבנתה על פסגת ההר שממנו נשקף נוף מרהיב של המקומות המקודשים המיוחסים לפעילות ישוע והשליחים בצפון הכנרת.

מקורות

- מ' אביעם, 'כפר נחום: תיאור ממצא לאתר שהיה מוקד פעילותו של ישו', **מורשת דרך**, 85 (2000), עמ' 10-15.
- ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), 'הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית', **אריאל**, כ"א, 139 (תש"ס).
- ש' קולבי, 'הנוצרים והמקומות המקודשים לנצרות בגליל', א' שמואלי, א' סופר ו' קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, ב, חיפה 1983, עמ' 521-528.
- נ' קוקלינס-קריינר, 'תיירות עלייה לרגל לישראל: מאפיינים של עולי רגל ושל עולי-רגל תיירים נוצרים בגליל', **אופקים בגיאוגרפיה**, 52 (תשס"א), עמ' 55-69.
- א' שילר (עורך), 'מדריך לאתרים נוצריים בישראל', **אריאל**, י"ד, 85-87 (תשנ"ב).
- Renan, E, 1863, *Vie de Jésus*, Paris: Michel Levy Freres (English translation by Charles Edwin Wilbour, 1864, New York Carleton).
- Kopp, C, 1959, *Die Heiligen Stätten der Evangelien*, Regensburg: Pustet (English translation by Ronald Walls, 1963, New York: Herder and Herder).
- Freyne, S, 2004, *Jesus, a Jewish Galilean: a new reading of the Jesus-story*, London, T&T Clark International.
- Bargil, P, 1992, *With Jesus through the Galilee according to the fifth gospel*, Rosh Pina: Corazim publ.

נוף אסוציאטיבי

אליהו ונביאי הבעל

הסיפור בספר מלכים א (י"ח)

19-40) מתואר אחד המאבקים המפורסמים של המונותיאזם נגד האלילות – המאבק בין אליהו לנביאי הבעל, בין נציג אחד של אל עליון למאות נציגים של עובדי האלילים. בתחרות מרתקת שנערכה במרומי הכרמל הוכיח אליהו שהוא נביא אמת לאחר שהאל נענה לפנייתו והוריד מן השמיים אש שאכלה את קורבן העולה שלו. נביאי הבעל נכשלו במשימתם זו. אליהו הזועם ניצל את הצלחת הנס, גייס את העם ורדף אחר נביאי הבעל במורדות הכרמל עד לנחל קישון, שם שחט 400 מהם. כשנודע הדבר לאיזבל, אשתו הצידונית של אחאב מלך ישראל, איימה להוציא להורג את אליהו, והוא נמלט מפניה למדבר.

הנוף קרן הכרמל, הר תלול ומבודד

המתנשא מעל עמק יזרעאל ומוקף בחורש ים-תיכוני סבוך, הוא מקום מתאים מאין כמוהו לפולחן. בחורבת קליעה הסמוכה נמצאו ממצאים המעידים כנראה על היותו אתר פולחן קדום, ומכן הוענק לו בסופו של דבר השם העברי "מצודת הבמה".

המסורת שהר קרן הכרמל היה זירת המאבק של אליהו בנביאי הבעל היא מסורת קדומה מאוד. כבר במאה ה-14 ביקר כאן תלמידו האלמוני של הרמב"ן וראה במקום את מזבח אליהו הנביא. בערבית מכונה המקום אל-מוחרקה, מלשון חריכה, שרפה, רמז לאש שירדה מהשמים ואכלה את קרבנו של אליהו הנביא.

הנזירים הכרמליתים בנו כאן מנזר על שם אליהו הנביא. בחצר המנזר ניצב פסל המתאר את אליהו אוחז חרב, ולרגליו אחד מנביאי הבעל. שלושה תבליטים באחד מקירות החצר מתארים את מהלך הסיפור המקראי. המקום שבחרו הכרמליתים הולם היטב את הסיפור המקראי בדבר הרג נביאי הבעל – יש להניח שגם מי שניסו לנוס התקשו

לעשות זאת מבעד לעצי החורש, והעם שרדף אותם לא התקשה ללכדם ולהביאם לגדת נחל קישון.

רבים עולים לכאן לרגל, בעיקר כדי ליהנות מהנוף המרהיב הנראה מגג המנזר. מרחבי הכרמל ועמק יזרעאל נראים לרוחב כל העין, ואפשר לעקוב בקלות אחרי מהלכו הגאוגרפי של הסיפור המקראי – מהמזבח במרומי הכרמל ועד מנוסת נביאי הבעל אל הקישון.

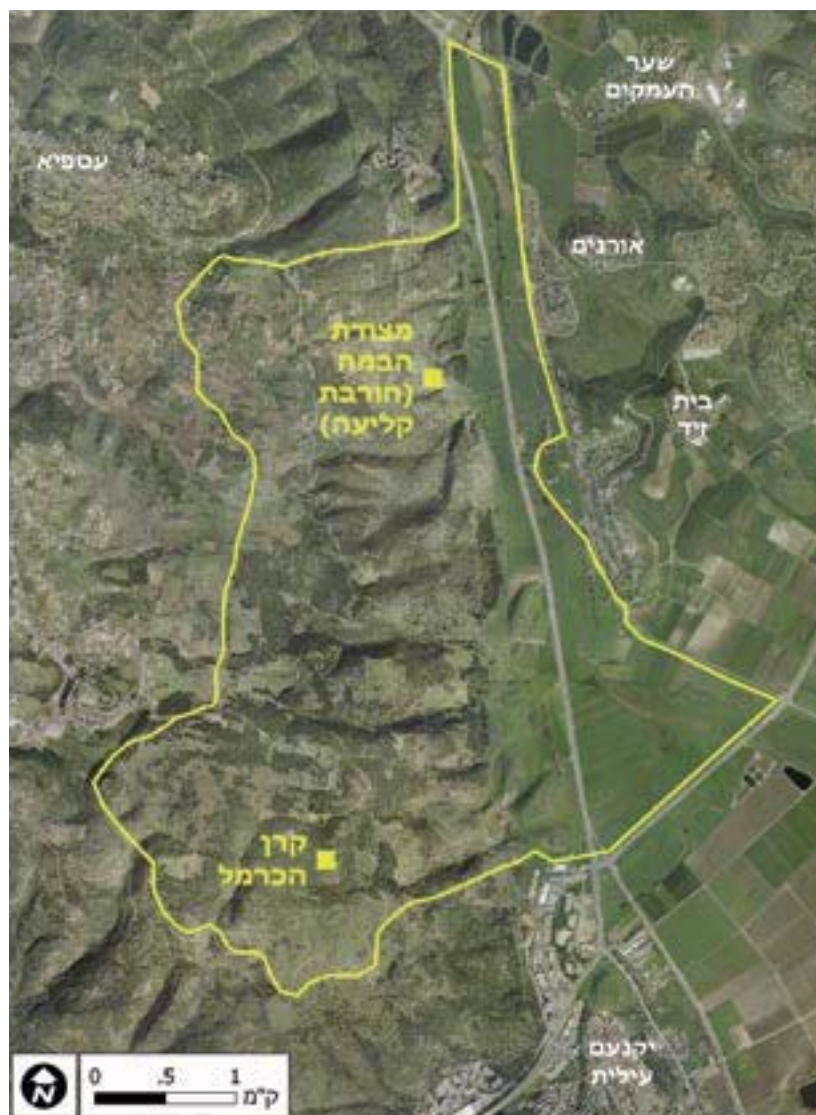
הגדרת הפוליגון הפוליגון כולל את אתר הפולחן הקדום מצודת הבמה, את הכנסייה שבמוחרקה ואת מדרונות הכרמל הנצפים ממנה עד לגדת הקישון. הכרמל באזור זה עדיין משקף את נוף "כרם-אל" המקראי: אזור בר נטול חקלאות ופיתוח. הקישון באזור תל קשיש משקף במידה רבה נוף של נחל טבעי, והשטח הפתוח סביבו – את גיא ההריגה של נביאי הבעל.

אזור קרן הכרמל שמור ואי אפשר לבנות בו דבר. משום כך צמיחת העצים מקשה על מציאת נקודת תצפית שבה יתאפשר לשבת ולספר את הסיפור, והיא תימצא רק בגג המנזר. קשה במיוחד למצוא נקודת תצפית לכיוון מערב – ממנה אפשר לראות את הים, משם הגיעה העננה שהמטירה גשם על מזבחות אליהו ונביאי הבעל. נראה ששמירת הטבע כרוכה במידה מסוימת בהגבלת היכולת לחוות חוויה אסוציאטיבית במרומי הכרמל.

באזור הקישון לרגלי הכרמל הנוף עומד להשתנות לחלוטין. המחלף ענקי של כביש חוצה ישראל, מסילת הברזל על גבי ויאדוקטים ארוכים, רצועת קווי החשמל במתח-על ותשתיות נוספות – אלה עומדים להצטופף כולם בין הכרמל לקישון כבר בעתיד הקרוב. בפוליגון נכלל השטח שבו צפויה פגיעה ניכרת ובלתי הפיכה בנוף, וזאת כדי לנסות ולמזער את הפגיעה הוודאית באסוציאציה המקראית.

גן אסוציאטיבי

עוגנים

- קרן כרמל
- מצודת הבמה (חורבת קליעה)

מקורות

- מ' זהרונ, **למטייל בכרמל**, מכון הנרייטה סאלד, ירושלים, 1971.
- ג' דורון, **לטייל עם התנ"ך**, כנרת, 2001.

נוף אסוציאטיבי

מגידו וארמגדון

הסיפור בתל מגידו שכנה אחת הערים החשובות ביותר בארץ ישראל. היישוב בתל חלש על אחת הנקודות הקריטיות של "דרך הים", שמוצאה מנחל הקיני לעמק יזרעאל. בתל התגלו 25 שכבות יישוב, החל מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ועד התקופה הפרסית. מהתקופות הקדומות נחשפו בתל מקדשים, חומות לבנים ובמות פולחן. בארמון מהתקופה הכנענית התגלה מצבור עשיר של שנהבים, ובו קופסאות, צלמיות ולוחיות המתארות דמויות של אלים ובעלי חיים.

מגידו נזכרת לראשונה בכתובות מצריות המתארות את מסע תחותמס ה-3 בשנת 1468 לפסה"נ: העיר הכנענית מרדה במצרים ולבסוף נכנעה למצרים לאחר שבעה חודשי מצור. גם בתקופה הישראלית הייתה מגידו עיר חשובה. המקרא מספר ששלמה המלך ביצר את מגידו יחד עם חצור וגזר (מלכים א, ט' 15). בתקופת המלך אחאב הגיעה העיר לשיאה.

בחפירות נחשף מפעל אדיר של אספקת מים, הכולל מנהרה תת-קרקעית שאורכה 80 מטרים מהעיר עד למעיין מוסווה מחוץ לחומה. מפעל המים העניק ליושבי מגידו גישה למים גם בעת מצור.

הברית החדשה מספרת שבמקום ששמו ארמגדון תתחולל באחרית הימים "מלחמת גוג ומגוג", הקרב שבעקבותיו יבוא שלום על הארץ (יוחנן ט"ז 14-21). מקור השם ארמגדון הוא ככל הנראה הר מגידו, ולכן הזיהוי המקובל בנצרות לשדה קרב אחרית הימים הם המישורים שלמרגלות "הר" (תל) מגידו. גנרל אלנבי הבריטי שניצח במקום קרב מכריע נגד העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה (1918) זכה בעקבותיו בתואר "Lord Allenby of Armageddon".

עם הירידה בחשיבות ההסתגרות בעיר קטנה מוקפת חומה, הוקם במאה הראשונה לסה"נ, על גבעה מדרום לנחל קיני ותל מגידו, הכפר עותנאי, שנזכר במקורות ארץ ישראלים מהמאה הראשונה עד המאה הרביעית לסה"נ.

חשיבותו האסטרטגית של מוצא נחל קיני לעמק יזרעאל משכה אליו את מפקדת הלגיון הרומי השישי, שקבעה את מושבה בשדה מצפון-מערב לגבעה שעליה נמצא היישוב היהודי, והמקום כונה מאז בשם לגיו. הנוכחות הצבאית הרומית באתר נמשכה כמאתיים שנה, שבמהלכן קלט היישוב הכפרי אוכלוסייה זרה, ובה שומרונים. היישוב התרחב עד שהפך לעיר בשלהי המאה השלישית לסה"נ, אז שונה שמו למאקסימיאנופוליס.

בתחומי היישוב נחשף לאחרונה מבנה גדול, וברצפת פסיפס של אולם תפילה נוצרי מהמאה ה-3 לסה"נ. בפסיפס כתובת המזכירה קצין בצבא הרומי שתרם לבניית הפסיפס, וזאת בתקופה שבה הייתה הדת הנוצרית נרדפת באימפריה הרומית, עוד בטרם הפכה הנצרות לדת מדינה של האימפריה הביזנטית.

הגדרת הפוליאון

האתר הארכיאולוגי של תל מגידו מוגן כגן לאומי מוכרז, שאף הוכר באונסקו כאתר לשימור המורשת העולמית. פוליאון נוף התרבות כולל את התל וסביבתו הקרובה, הכוללת אף היא שרידים ארכיאולוגיים, בעיקר מתקופות מאוחרות יותר לסיפור המקראי – אזור שהוכרז כחיץ לאתר המורשת העולמית.

הערך החשוב ביותר לשימור כנוף תרבות הוא התצפית על מישורי עמק יזרעאל. נוף נרחב שכזה ראוי שישמר כחיץ פתוח בין הבינוי הקיים והצפוי של עפולה לבין תל מגידו. עצם שמירת האזור שהוגדר כחיץ, בטופוגרפיה טבעית שאיננה מכוסה בבינוי, תאפשר לעומד במרומי התל ולהמשיך לדמיין את מלחמות העבר, ובעיקר את מלחמת העתיד של חזון יוחנן. לעומת זאת בנייה של יישובים חדשים, הקמת נמל תעופה וכיו"ב, עלולות לפגום מהותית בנוף התרבות של זירת הקרב.

בית התפילה הנוצרי הקדום נמצא בתחום המגודר של כלא מגידו. למרות זאת שולב בית התפילה בחיץ של פוליאון נוף התרבות הזה בתקווה שבינוי עתידי בכלא ישכיל ליצור קשר תפקודי ונופי בין בית התפילה, נחל קיני, תל מגידו ומישורי הקרב העתידי של ארמגדון.

הנוף

תל מגידו, בגבול עמק יזרעאל ורמת מנשה, מתנשא רק כ-60 מטרים מעל סביבתו, ובכל זאת מראש התל תצפית מרהיבה לצפון, למזרח ולמערב: לכיוון השדות המעובדים של עמק יזרעאל, הרי נצרת, גבעת המורה, התבור והגלבוע. אולי מכאן השם היומרי "הר מגידו" לתל הנמוך. הנוף לא רק יפה ומגוון אלא רווי בזיכרונות מקראיים. אלה הנופים שבהם התרחשו אירועים מסעירים הנזכרים במקרא דוגמת קרב שאול בפלשתים וקרב ברק בסיסרא. אלה גם הנופים שאמורים להוות זירה להתרחשות קרב כל הקרבות, הקרב האחרון שבעקבותיו יבוא שלום על הארץ.

האם הקצין הרומי שתרם לבניית הפסיפס בבית התפילה הנוצרי במאקסימיאנופוליס היה שותף לאסוציאציות אלה? לא נדע, אך ברור כיום שלמאות מיליוני נוצרים בעולם קשר ערכי חזק לנופים אלה.

מקורות

- ערך 'מגידו', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 3, ירושלים 1992, עמ' 871-890.
- י' אהרני, 'לשאלת מגידו הישראלית', **ארץ ישראל**, י (תשל"א), עמ' 53-57.
- ר' גרינברג, 'לאן נעלמה מגידו בתקופת הברונזה הקדומה II?', **ארץ ישראל**, כ"ז (תשס"ג), עמ' 66-72.
- ע' דוניבסקי, 'מקדשי מגידו', **ארץ ישראל**, י"א (תשל"ג), עמ' 8-29.
- א' זינגר, 'מעמדה המדיני של מגידו VIIA', **ארץ ישראל**, כ (תשמ"ט), עמ' 57-51.
- א' זרקו-פלג, 'תל מגידו בתקופת הברזל I - III - א' - ב': חפירות משלחת ידן במגידו ותרומתן להבנת תולדותיהם של האתר ושל אתרים בני-הזמן בצפון ארץ ישראל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 2005.
- י' ידן, 'מגידו של מלכי ישראל', **קדמוניות**, ג, 2 (תשל"ל), עמ' 38-56.
- י' ידן, 'אורוות מגידו', **ארץ ישראל**, י"ב (תשל"ה), עמ' 57-62.
- א' קמפינסקי, **מגידו: עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי**, תל-אביב 1993.
- א' שטרן, 'חצור, דוד ומגידו בימי אחאב ואשור', **ארץ ישראל**, כ (תשמ"ט), עמ' 233-248.

מקורות נוספים על ארמגדון ומלחמת גוג ומגוג

- ג' אביב, 'מגידו, הר מגידו, ארמגדון', **טבע הדברים**, 104 (2004), עמ' 76-77.
- ד' אריאל-יואל ואחרים (עורכים), **מלחמת גוג ומגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות בעבר ובימינו**, תל-אביב 2001.
- י' דן, **אפוקליפסה אז ועכשיו**, תל-אביב 2000.

נוף אסוציאטיבי

דוד וגלית

הסיפור סיפור דוד וגלית מובא בספר שמואל א' פרק י"ז. חוקרים מתארכים את הטקסט לסוף האלף השני לפסה"נ. סיפור נצחנו של הנער דוד על גלית הענק ממחנה הפלשתים, שלחמו נגד ישראל, הוא אחד מן הפרקים הציוריים והמפורסמים ביותר בסיפורי התנ"ך כולו. האירוע המסופר בו עיצב למעשה את דמותה של ממלכת יהודה במשך כ-400 שנה, והפך לאחד המיתוסים הידועים ביהדות ובעולם כולו, אב טיפוס לכל העימותים שבהם מנצח החלש את החזק, בזכות צדקתו, חכמתו ואמונתו העצמית.

הקרב בין דוד לגלית התרחש בעמק האלה. העמק נקרא על שם עצי האלה הגדלים בו ותחילתו בהרי בית-לחם, מולדת דוד המלך. מהרי בית לחם יורד העמק ומתפתל בין ההרים, דרך ארץ פלשת, אל הים התיכון. בזכות מיקומו ומבנהו הגיאוגרפי הפך העמק לאחד מצומתי הדרכים החשובות מן השפלה להרי יהודה וירושלים, לחברון ולבית לחם. בתקופת הקרב שכנו מסביב לו ערים רבות כמו עזקה, שוכה ועדולם.

הקרב החל בהתארגנות שני המחנות באזור: המחנה הפלשתי חנה בשוכה, העיר הצמודה לצלעו הדרומית של העמק; והמחנה הישראלי חנה בעזקה, העיר החולשת על העמק ממערב. בין שני המחנות הפריד נחל האלה. התבצרותו של כל צד בגבעה נפרדת העניקה לצדדים הרגשה של חוסר הכרעה. העמק, המעוטר משני צדדיו בהרים, שעליהם ישבו המחנות המבוצרים היטב, הוא תפאורת הצגת הקרב.

לאחר סירובו של דוד להצטייד בנשק קונבנציונאלי, רצו גלית ודוד זה לקראת זה, דוד יידה אבן בגלית בעזרת הקלע שאחז בידיו, גלית התמוטט כתוצאה מפגיעת האבן בראשו, ודוד כרת את ראשו בחרבו של ההרוג.

למראה התבוסה המבישה, נמלטו הפלשתים על נפשם מערבה, במורד נחל האלה, וצבא ישראל רדף אחריהם והסב להם אבדות רבות בדרך.

דרך המנוסה הובילה את הפלשתים לשתי הערים המבוצרות גת ועקרון ב"ארץ פלשת". מיקום העיר עקרון מזוהה היום עם תל מקנה (ח'רבת אל-מוקנע) שליד קיבוץ רבדים, ומיקום העיר גת מזוהה עם תל צפית (תל א-צאפי) שליד קיבוץ כפר מנחם.

הנור את מיקומו המדויק של שדה הקרב בעמק – "אפס דמים" – אין מזהים עוד היום, וייתכן שאין זה ציון של מקום גיאוגרפי.

נחל האלה היורד מהר חברון נמשך לאורך קו המגע בין ההר לשפלה ("עמק התלם") בכיוון צפון, ועד לנקודה שבה הוא נתקל בשלוחות ההרריות של הרי ירושלים (רכס סנסן) ופונה מערבה. מנקודת הפנייה ואילך חוצה הנחל את רכס גבעות השפלה בעמק רחב ויפה – "עמק האלה" – שקרקעיתו מישורית ומפולסת והוא תחום במדרונות תלולים. זהו "פרוזדור סחיפה" אופייני לנחלים החוצים את השפלה (עמק איילון, עמק שורק).

הגדרת הפוליגונים

עמק האלה הוא כיום אזור המיושב בעיקר ביישובים חקלאיים: קיבוץ נתיב הל"ה והמושבים גבעת ישעיהו, צפרירים, רוגלית ואביעזר. מופע היישובים בשטח היום משנה אך מעט את זירת ההתרחשות של הקרב כפי שניתן לדמיין אותה בתקופת דוד וגלית. גבולות הפוליגון כוללים את העמק כולו ואת המסגרת ההררית (הגבעות) המקיפה אותו. עוד נכלל בתחום הפוליגון אזור הגבעות שממערב לתל עזקה – עד לעיר גת (תל צפית) – שאליה ברחו לוחמי גלית הפלשתים לאחר הריגתו של גלית בידי דוד.

פסק אם ניתן לשמור כנוף פתוח את כל השטח התחום בפוליגון נוף התרבות. כך למשל, כבר כיום "מאיימת" העיר בית שמש לכתר את עמק האלה מצפון. תכניות המתאר המאושרות של העיר מגיעות כמעט עד למסגרת ההררית של הנחל. תכניות חדשות לתוספות בנייה למושב רוגלית מאיימות להצר את מסדרון הנחל עוד יותר. בתכנון כל פיתוח בשטח הפוליגון ראוי להתייחס לפן התרבותי-האסוציאטיבי של הנוף הפתוח.

עוגנים

הנקודות שבהן מומחש הסיפור בצורה הטובה ביותר בנוף זוהו כשלושת התלים, הכוללים בנוף התרבות "קו התלים של השפלה הגבוהה".

■ **תל שוכה** למרגלותיו נערך הצבא הפלשתי, ומראשו ניתן לצפות אל בית לחם ואל זירת הקרב בעמק האלה.

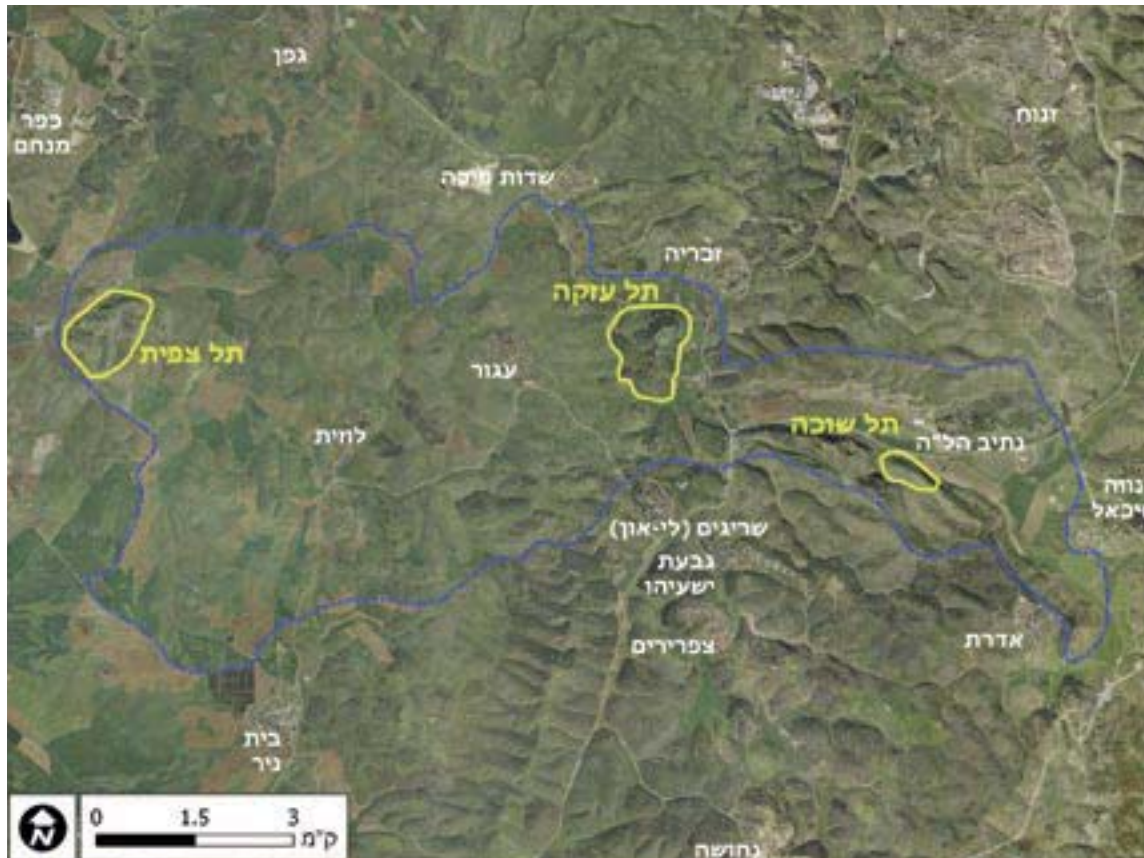
■ **תל עזקה** התצפית הנוחה ביותר להבנת הסיפור כולו היא מראש תל עזקה, ממנו ניתן להשקיף על כל עמק האלה, על שדרת התלים

שתל עזקה הוא אחד מהם, על הרי חברון שממנה הגיעו בני ישראל, ועל שפלת יהודה שאליה נמלטו הפלשתים.

■ **תל צפית** מראש התל ניתן לראות במערב את הים התיכון, את "סרני פלשתים" אשדוד ואשקלון, ובמזרח את הרי חברון משם הגיעו בני ישראל. הנוף החקלאי שלמרגלות התל הוא דוגמה מצוינת לנופי השפלה, השונים כל כך מהנופים שלמרגלות תל שוכה ותל עזקה.

טוף אסוציאטיבי

מקורות

- מ' גרסיאל, 'יסודות של היסטוריה וריאליה בתיאור המערכה בעמק האלה וקרבת דוד וגלית', **בית מקרא**, מ"א, קמ"ז (תשנ"ו), עמ' 293-316.
- ש' הון, 'פרשת דוד וגלית', **בית מקרא**, מ"ג, קנ"ד-קנ"ה (תשנ"ח), עמ' 314-318.
- י' זקוביץ, **דוד: ומרעה למשית**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 96-105.
- א' מרינברג, 'מלחמת דוד וגלית', **בית מקרא**, ל"ז, ק"ל (תשנ"ב), עמ' 245-259.
- א' פינרמן, 'קרבת דוד וגלית בעמק האלה: עצות ממדריך למדריך', **על אתר**, ג (תשנ"ח), עמ' 155-166.
- ז' קלאי, 'מלחמותיו של שאול', י' ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא**, [תל-אביב] תשל"ג, עמ' 132-145.
- א' ראובני, **דוד המלך: דמותו ומקומו בתולדות ישראל**, [תל-אביב] 1965, עמ' 67-75.

נוף מעוצב

נהלל

הסיפור בשנת 1919 פרסם אליעזר

יפה הצעה לייסוד צורת ההתיישבות חדשה – יציר כלאיים בין ההתיישבות הפרטית (מושבה) להתיישבות השיתופית (קיבוץ) – מתוך שאיפה למזג בו עקרונות של צדק חברתי וחיי עבודה, שמירה על עצמאות התא המשפחתי ויזמה חופשית. צורת ההתיישבות הזו נודעה לימים בשם "מושב". בעקרונות המושב נקבע שתושביו יתפרנסו בעיקר מחקלאות ומעבודה עצמית, מתוך עזרה הדדית ושיווק משותף של התוצרת החקלאית. עיקרון חשוב נוסף היה שהמושבים יוקמו על אדמת הלאום.

בוועידת הפועל הצעיר שנערכה בחצר כנרת בשנת 1919, אימצו כ-70 פועלים ותיקים את הרעיון והתארגנו להקמת מושב. הם עלו על אדמתם בספטמבר 1921 וקראו ליישוב שלהם נהלל, על שם נהלל המקראית – עיר בגבול נחלת שבט זבולון (יהושע י"ט 15). המושב נחל הצלחה רבה, ובעקבותיו קמו מושבים נוספים.

הנוף

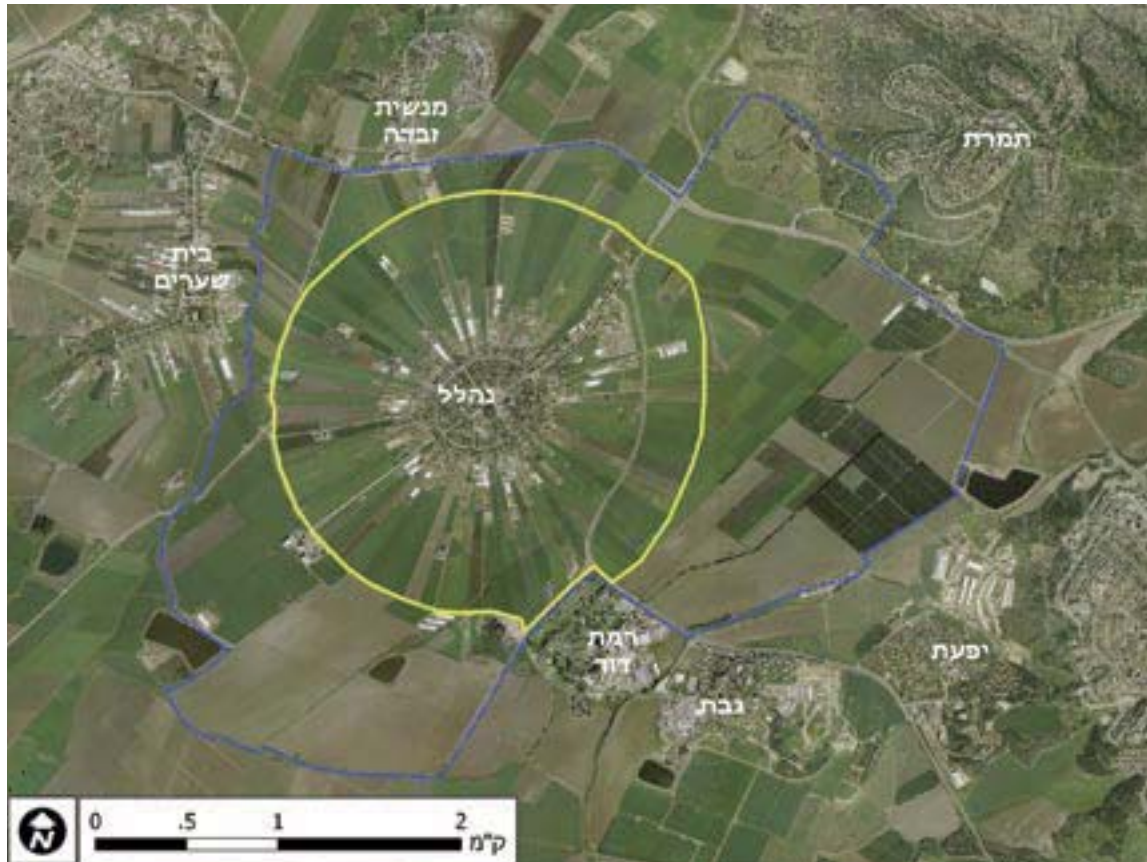
האדריכל ריכרד קאופמן תכנן את מושב נהלל בצורת עיגול, צורה שתאמה את מבנהו החברתי המיוחד. מרכז היישוב העגול נבנה על גבעה המתרוממת בהדרגה מתוך מישורי עמק יזרעאל. בפסגת הגבעה, במרכז העיגול, נבנו המבנים הציבוריים של המושב ובהם בית העם, בית הספר, הצרכנייה והמרפאה. בהתאם לצורת הגבעה נסלל כביש מעגלי. בשפתו החיצונית של העיגול נבנו בתיהם של חברי המושב, ומבני המשק שלהם נקבעו במעגל. חלקות השדה השוות בגודלן נקבעו מאחורי בתי המגורים. בשפה הפנימית של המעגל נבנו בתיהם של בעלי המקצועות הלא-חקלאיים.

חסרונו של העיצוב העגול היה בהיותו צורה מוגמרת, שלא היה אפשר להרחיבה בשעת הצורך. כך הפך המושב העגול ליצירה חד-פעמית בתולדות ההתיישבות הציונית. בשנת 1922 תכנן קאופמן את מבנהו של מושב כפר יחזקאל על-פי הרעיון של נהלל, אלא שהפעם הוסיף לעיגול רחוב אחד ישר, כדי לאפשר התרחבות בשעת הצורך.

נוף מעוצב

הגדרת הפוליוגון

הגדרת הפוליוגון של נהלל קלה יחסית: מעגל התוחם את כל השטח הבנוי ואת חלקות השדה הצמודות אליו. תבנית הנוף הבנוי של היישוב והחלקות החקלאיות ה"זורחות" ממנו בצורה רדיאלית, עומדות על כנן עד היום, למרות התחלופה בתושבים, בבתים ובסוגי הגידול החקלאי. כל בנייה נוספת להרחבת המושב מן הראוי שתמשיך ותשמור על תבנית ייחודית זאת. כרסום במעמדו של העיגול המושלם החל עם סלילת כביש 73 החותך חלק מהחלקות. גם בנייה צמודה למעגל החיצוני עלולה לפגום במידה רבה בנוכחותו המיוחדת בשדות עמק יזרעאל. כדי למנוע בנייה מסיבית בסמוך לנוף המעוצב הוגדר אזור חיץ בין המעגל המושלם ובין שדות העמק האחרים שאינם חלק מנופה של נהלל. אזור חיץ זה כולל גם את בית הקברות של נהלל בתל שמרון, שבו קבורים אישים רבים שחיו ביישוב.

מקורות

- ל' אפלבוים (עורכת), **לא על הלחם לבדו: המשכיות ותמורות במושב נהלל**, רחובות 1974.
- י' שפירא (הביא לדפוס), **נהלל: התהוותו, דרכו, פעלו**, תל-אביב תש"ז.
- ש' דיין, **אדם ואדמתו: כ"ה שנות נהלל**, הרצליה תש"ח.
- מ' לוין, "עיר גנים" כמקור לתכנון נהלל, **קתדרה**, 14 (תש"ם), עמ' 113-119.
- מ' סופר, 'תמורות במבנה הפיזי של מושב נהלל: 1921-1996', **אופקים בגיאוגרפיה**, 59 (תשס"ד), עמ' 118-128.

נוף מעוצב

גן השלושה (הסחנה)

סיפור הנוף גן השלושה (הסחנה)

הוא גן לאומי בשטח של כ-140 דונם בבקעת בית שאן, לרגלי הגלבע. במוקד הגן נמצאת בריכת הסחנה ("שחונה" בערבית), הניזונה ממי עין עמל (השם הערבי: עין אל-אצי) – מעיין שנובע ממערה בסלעים בכמות של 1800 מ"ק לשעה ובטמפרטורה קבועה של 28°C. מי הבריכה, צלולים וכחולים להפליא, נשפכים לאפיק נחל עמל, הממשיך לזרום עוד כמה מאות מטרים מזרחה, עובר בלב קיבוץ ניר דוד, ואחר כך נבלע בבריכות הדגים של המשק ובמפעל ההשקיה המשותף ליישובי האזור. אלו מים מליחים שאינם טובים לשתיה או להשקיה, אך הם חמימים ונעימים לרחצה בכל עונות השנה.

במחצית הראשונה של המאה העשרים היה הסחנה בריכה טבעית לא גדולה, חבויה בינות קוצים, צמחיית קנה, סוף, פטל וכמה עצי שיזף. ליפא יהלום ודן צור, ממתכנני הנוף המשפיעים בארץ וחתני פרס ישראל לאדריכלות בשנת 1998, עם צבי בהיר, ממקימי קיבוץ ניר דוד, הם שהפכו את הנוף המקומי הטבעי לנוף תרבות מעוצב מהיפים בגנים הישראליים. התפיסה של יהלום-צור הייתה לעצב נוף שייראה טבעי. הם עיצבו את המקום בסגנון חופשי, נטורליסטי, עם גבעות דשא רכות ועצים נותני צל. גדות הבריכות, השבילים, הגשרים, המפלים ומעברי המים עשויים מבטון ואבן אך המופע שלהם, קנה המידה והקומפוזיציה משרים תחושה טבעית ונינוחה. למעשה, מלבד המים שנובעים ממעמקי האקוויפר בלי התערבות האדם, הכול בסחנה הוא פרי חזון ותכנון.

הנחל הורחב והועמק, וממזרח לבריכת הסחנה המקורית נבנו לרוחבו שלושה סכרים ליצירת שתי בריכות רחצה נוספות. שלוש הבריכות מקושרות זו לזו: הבריכה העליונה, באזור הנביעה, תחומה משלושה עברים במצוק סלע

סיפור הקמתו של הגן הלאומי משלב כמה סיפורים מקבילים. על אותה חלקת דשא מצטופפים נופש וארכיאולוגיה, אידיאולוגיה וזיכרון. צבי בהיר היה האיש ש"הגה" את הקמת הגן במתכונתו הנוכחית, וכבר בראשית שנות ה-50 זיהה את הפוטנציאל הטמון במקום והחליט לנצלו לטובת תושבי העמק. בהיר דחף, גייס, עקף וקידם את הקמת הגן: כך למשל העסיק עולים חדשים מבית שאן במימון האגף לקליטה (ובהם בנאי-אמן מתימן שבנה את קיר המפל המפורסם מאבני טחנות קמח הרוסות), ונטע חרובים שהוכרו כמטע עצי פרי ובעבורם קיבל מימון ממשרד החקלאות. כאמור, הסחנה הוא גם במידה רבה מעשה ידיהם של מתכנני הנוף ליפא יהלום ודן צור, שהעניקו צורה וטעם לחזונו של בהיר. עם זאת, חשוב לזכור שיד האדם הייתה בסחנה עוד לפני בהיר-יהלום-וצור. בימים שלפני הקמת המדינה היו אדמות האזור בבעלותם של ערבים, והם הקימו בהן טחנות קמח והיו הראשונים שהרחיבו את הבריכה ויצרו מפלי מים כדי להניע את אבני הריחיים.

הגן נחנך בשנת 1958, בחג העשור למדינת ישראל, במעמד נשיא המדינה השני יצחק בן צבי. הוא נקרא גן השלושה לזכרם של חיים שטורמן, אהרון אטקין, ודוד מוסנזון, שלושה מפעילי ההתיישבות באזור שנהרגו ב-1938 כשמכוניתם עלתה על מוקש בעת שעשו דרכם לטירת צבי. שמם מונצח על סלע אבן גדול ליד הנביעה.

בריכת גן השלושה

של נטף נחלים, ובמורד סוגר אותה מעבר מים עילי הבנוי ממשטחי סלע 'צפים', והוא, עם המפל היורד ממנו, הפכו לסמלו של הגן. הגדות הרחבות יוצרות חלל פתוח עם דשא ופינות צל. הבריכה האמצעית מדורגת בשפתה ליצירת עומק משתנה. בחלקה העליון ניצב הקיר שממנו נובע המפל המפורסם, ולאורכה חורשות צל ומתקני משחק. הבריכה התחתונה כוללת טחנת קמח, כנראה מהתקופה העות'מנית, ששוחזרה ומופעלת כבעבר בכוח המים.

הגדרת הפוליגון

פוליגון הנוף המעוצב קל להגדרה, והוא כולל את תחום הגן המגודר שעוצב בשנות ה-50. האזור אמנם מוגן מכל בינוי שאינו מיועד במישרין "לצורכי נופש בחיק הטבע או להנצחת ערכים שיש להם חשיבות היסטורית, ארכיאולוגית, אדריכלית או נופית וכיוצא באלה" (מתוך תמ"א 8), אולם העיצוב האדריכלי המיוחד של הגן אינו מוגן בכל דרך שהיא, ולמעשה שומרי הגן רשאים לעצב אותו מחדש.

אזור החיץ כולל את אתר חומה ומגדל הנמצא בשולי הגן ומשחזר את הקמת קיבוץ תל עמל (1936), שהיה הראשון ביישובי חומה ומגדל שהוקמו בעמק בתקופת המאורעות. המחשת ההיסטוריה של קיבוץ ניר דוד היא חלק בלתי נפרד מסיפור הפיכת המעיין הטבעי לנוף מעוצב. החיץ כולל גם את המוזיאון לארכיאולוגיה השוכן על תל אל-אצי (תל עמל) הקדום, שבו מוצגים ממצאים מהחפירות בתל (ומחפירות אחרות שנערכו בבקעת בית שאן, וכן אוסף ייחודי של קרמיקה יוונית מאגן הים התיכון) וכן רצועה לא רחבה של שדות ומטעים (שחלקם מהווים היום גן לחיות כיס – "גן גורו") הנמצאת בין הגן לכביש האזורי, וכל מטרתה למנוע את הפיכתה של פיסת טבע מעוצבת זו לגינה כלואה בין שטחים בנויים.

מקורות

- א' זנדברג, 'גן עדן מעשה ידי אדם', **הארץ** (אפריל 2006).
- ל' יהלום וד' צור, מידע בעל פה.

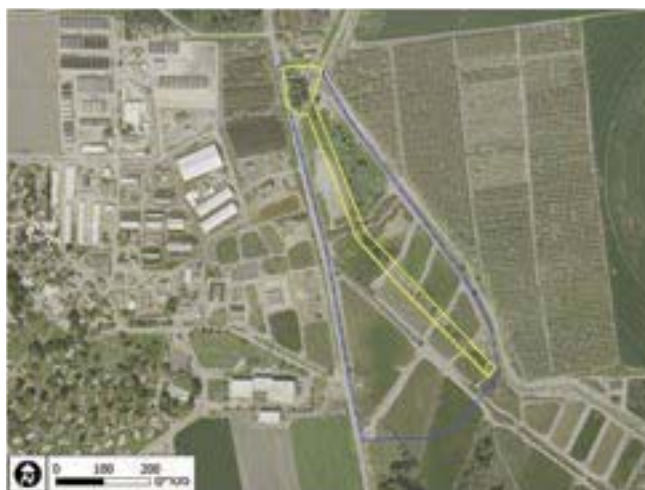
נוף מעוצב

שדרות עצי ושינגטוניה

הסיפור וושינגטוניה הוא עץ ממשפחת הדקלים. הוא נקרא לכבודו של ג'ורג' וושינגטון, נשיאה הראשון של ארצות הברית. בארץ מגדלים וושינגטוניה חוטית (*Washingtonia filifera*), שמוצאה בדרום קליפורניה ובמערב אריזונה.

פירות העץ מתוקים ובעלי חיים ניזונים מהם ומפיצים את הזרעים. עצי וושינגטוניה צומחים כפליטי תרבות בבתי גידול שעיצב האדם, כגון: פרדסים נטושים, צדי שדות וצדי דרכים.

הנוף הוושינגטוניה היא עץ המתאים במיוחד לשדרות: לעצים גזע מרכזי אחד, גבוה וישר, המתנשא לגובה של כ-15 מטרים. בצמרת העץ גדל גוש מרשים של כפות עלים גדולות. בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 נהגו לנטוע שדרות של עצי וושינגטוניה לנוי במושבות העלייה הראשונה, באתרי התיישבות כמו חולדה הישנה, בכניסה לאתרים חשובים כמו בית הספר מקווה ישראל ותחנת הניסיונות בעתלית, וגם באתרים לא-יהודיים כגון היישובים של הטמפלרים בארץ ישראל.

עוגנים

- מבנה תחנת הניסיונות של אהרונסון - עתלית
- בית הרצל - יער חולדה
- שדה אליהו

הגדרת הפוליגונים

שדרות וושינגטוניה רבות ננטעו ברחבי ארץ ישראל. חלקן נבלעו בשל גידול היישובים העירוניים, חלקן חדלו להתקיים או הוסתרו על ידי בינוי, ואחרות נפגעו מהזנחה או נעקרו כדי לפנות מקום לפיתוח. כדי לשמר את נופ שדרות הושינגטוניה נבחרו שלוש שדרות ששרדו ברמת שימור סבירה בלב השטחים הפתוחים. השדרה עצמה והדרך הנטועה שלאורכה הוגדרו בכל אחד ואחד מן המקרים כפוליגון נופ תרבות לשימור. העצים הוותיקים נמצאים בסוף מעגל חייהם. כדי לשמר את השדרות הללו יש לחדש נטיעות חדשות של דקלי וושינגטוניה בין העצים המזדקנים ולמנוע נטיעה של עצים מסוג אחר. כדי שלשדרה תהיה משמעות בנוף יש לאפשר מעבר חופשי לציבור לאורך השדרה.

מסביב לשדרות הוגדר כחיץ שטח פתוח שבו ראוי לוודא שלא יוקמו מכשולים נראים, כמו מבנים חקלאיים, מתקני תשתית ואנטנות, העלולים לגרום לפגיעה בנצפות השדרה מדרכים ומאתרי ביקור סמוכים.

חולדה "הישנה" בשנת 1905 קנתה הקרן הקימת לישראל 2,000 דונם מאדמות חולדה הערבית. ארבע שנים אחר כך נבנה במקום בית הרצל, ששימש כמרכז של חווה חקלאית שנועדה להכשיר צעירים יהודים לעבודת האדמה. בחווה ניטעה שדרה ארוכה ומרשימה של עצי וושינגטוניה, שסימנו את הדרך לתחנת הרכבת בכפר נענה ולמזכרת בתיה, המקומות שקישרו את החווה עם העולם המודרני. שדרת הושינגטוניות מוקפת כיום בשדות חקלאיים ובכרמים ואורכה כקילומטר אחד.

תחנת הניסיונות החקלאית בעתלית תחנת הניסיונות הוקמה בשנת 1910, בניהולו של האגרונום אהרון אהרונסון, שהתגורר בה בצריף. שדרה גדולה של עצי וושינגטוניה מובילה מהחווה מערבה, לעבר דרך החוף, עד למרגלות חורבת קרתא שמול מחנה המעפילים עתלית. למרות שהיא נקטעת בשל כביש מס' 2 ומחלף עתלית, ממשיכה השדרה שאורכה כקילומטר להוות נקודת ציון משמעותית בנוף חוף הכרמל.

בקעת בית שאן מול קיבוץ שדה אליהו בסוף שנות העשרים של המאה ה-20 קנתה קבוצת טמפלרים יוצאי וילהלמה (כיום בני עטרות) אדמות בעמק בית שאן והחלה לעבד אותן. בדרך המובילה לפתח היישוב שלהם נטעה קבוצת המתיישבים שדרת וושינגטוניות, כמקובל במושבות שמהן הגיעו. על פי יוסף וייץ מקק"ל, שביקר במקום בשנת 1932, עיבדו את האדמות חמש משפחות טמפלריות. הן נטעו בננות אך נכשלו בגידול ועל כן עברו לגידול פרי הדר ועצי פרי אחרים. דקלי וושינגטוניה בולטים בנוף עמק בית שאן, שבו רבים מטעי דקל התמר.

מקורות

- ר' אהרנסון, **לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה**, ירושלים תשס"ד, עמ' 222-229.
- א' בן-ישראל, **מרכז שדה חולדה**, ירושלים תשל"ט.
- י' גלון, 'סיפורי עצים: מראה אירופי בנוף הישראלי', **גן ונוף**, נ"ה, 8 (2001) עמ' 44-48.
- צ' שילוני, **הקרן הקימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914**, ירושלים 1990.

נוף מעוצב

רמת הנדיב

סיפור הנוף

אברהם (אדמונד) בנימין דה רוטשילד ולרעייתו עדה (אדלאיד) נמצא ברמת הנדיב, בין זיכרון יעקב ל'חוטם הכרמל' ובנימינה. מיקום הגן נבחר בשל יופיו ובשל היותו אחד ממוקדי פעילותו של הברון בארץ בלבו של שטח פתוח הכולל חורש טבעי ונטוע, שרידים ארכיאולוגיים והיסטוריים, נופי חקלאות והתיישבות. שטחו של הגן כ-70 דונם והוא מהיפים והמטופחים שבגני הנוי בישראל.

תולדות הגן משקפים את דמותו של הברון ('הנדיב הידוע'), וטבוע בהם חותמה של תקופה באדריכלות הנוף בישראל. בשנת 1914, בעת ביקורו הרביעי בארץ ישראל, רמז הברון רוטשילד על רצונו להיקבר ב"סלע" של הרי הכרמל. בשנת 1939 הוזמנו חמישה-עשר ממיטב אדריכלי הארץ להגיש הצעותיהם לתכנון אתר הקבורה, על פי ההנחיות האלה: על התכנית לכלול מערת קבר חצובה בסלע, וסביבה גן פורח בשטח של כ-40 דונם; סגנונו ואופיו של המבנה צריכים להתאים למסורת היהודית; התכנית בכללותה צריכה לבטא את מעמדו של הברון כאבי היישוב בארץ; חומרי הבנייה יהיו מקומיים, ובתכנית יצוינו שמותיהם ותיאורם של הצמחים בגן. בתחרות זכה האדריכל אוריאל (אוטו) שילר, והוא הזמין את אדריכל הגנים שלמה אורן (וינברג) לחבור אליו בתכנון הגן. הקמת הגן נתעכבה בשל אירועי מלחמת העולם השנייה, והיא הושלמה ב-1954. אז, כעשרים שנה לאחר מותם, הובאו הברון רוטשילד ורעייתו למנוחת עולמים ברמת הנדיב.

בגן מגוון של התנסויות מרחביות באמצעות סדרה של גני נושא שבכל אחד מהם סגנון עיצובי ייחודי. שער ברזל מקדם את פניהם של המבקרים. מעליו מתנוסס סמל משפחת

חצוב בסלע, צר ומוצל, מוביל לחצר פנימית המשמשת מבואה למבנה הקבר. החצר המלבנית מוקפת בריכת נוי צרה, ובה דגי זהב. העמודים המקיפים את הבריכה עשויים בזלת כהה, והריצוף עשוי אבן גיר בהירה. בשולי החצר ממוקם פתח מערת הקבר, ולצדו מזדקר ברוש, כשלהבת של נר נשמה. מבנה הקבר, בעיצובו של האדריכל אוריאל שילר, פשוט ומרשים.

דלתות אבן כבדות (המזכירות דלתות קברים מימי בית שני) מובילות אל מנהרה אפולית המתעקלת מטה, אל עבר הקבר. במערה, בתוך גומחה הפונה לירושלים, ניצב קבר פשוט עשוי אבן בזלת שחורה מלוטשת. תבנית הקבר היא מצולע בן שבע צלעות. על המצבה, באותיות לבנות, חקוקים שמותיהם של הברון ורעיתו.

בפינה הצפון-מזרחית של גן הזיכרון נמצא גן הוורדים העשוי ברוח הגן הצרפתי, בסימטריה מדויקת. בין ערוגות הוורדים משובצות חמש בריכות קטנות עגולות ובהן מזרקות מים (משולות לחמשת האחים), ומצפון להן בריכה ומזרקה גדולות יותר, סמל לאבי השושלת. בקצה הגן ניצב פסל אישה הרכונה אל שעון-שמש ובהיקפו פרגולת אבן מעוגלת.

גנים נושאים נוספים הם גן הדקלים שבו מדגם של מיני דקלים, בהם הושינגטוניה – הזן שניטע ברחובות הראשיים של מושבות הברון והפך לסמל; גן הריחות (שהוקם בשנת 1985 ואינו כלול בתכנית המקורית), העשוי ערוגות מוגבהות של צמחי בושם, ריח ותבלין, והוא מיועד למבקרים כבדי ראייה; האמפיתאטרון המדושא ובו קירות ישיבה מעוגלים עשויים אבן.

בתכנון גן הזיכרון ישנה הבחנה ברורה בין תוך הגן, שהוא מעשה ידי אדם, ובין הטבע הנמצא מחוץ לגן. השביות (דואליות) הזו שבה ומודגשת בעקרונות התכנון: בניגוד בין חללים

רוטשילד: מגן ברוזה הנתמך משני צדיו באריה ובחד-קרן, ומעליו כתר תפוחים. המגן מחולק לרבעים ועליהם תבליטים של עיט, אריה ואגרוף קמוץ האוחז בחמישה חצים. מתחת למגן מופיעות המילים Concordia (אחדות), Integritas (יושרה) ו-Industria (חריצות) – עקרונות שהיו נר לרגליהם של בני המשפחה.

רחבת הכניסה מרוצפת באריחי אבן ומחולקת לחמש רצועות אורך באמצעות פסי דשא צרים. הרצועות מסמלות את חמשת האחים לבית רוטשילד והן מסתיימות בגרם מדרגות רחב שממנו יוצאים שני שבילים מעגליים הקושרים את הגנים האחרים. השביל ההיקפי מחבר את 'גן המפלים', 'גן הוורדים', 'גן הדקלים' ו'האמפיתאטרון'. במרחב שבינו ובין השביל הפנימי משתרעים שטחי דשא נרחבים בסגנון חופשי. התנועה בגן עוברת מחלל פתוח לסגור ומאפשרת רצף של מבטים מחלל אחד למשנהו. שלמה אורן-וינברג, מתכנן הגן, הדגיש את הניגוד שבין הסגירות של החללים בתוך הגן, ובין הפתיחות במבטים אל הנוף הסובב. במאמר בשם "אמנות הגן: רושם המרחב מהו?" טען אורן שבעזרת יחסים מתאימים בין המרחבים המדושאים ובין תיחומם בעצים ושיחים אפשר ליצור חללים בעלי תכונות אסטטיות מגוונות ההופכים את הגן מאוסף צמחים ליצירת אמנות. לשם כך הציע, בין השאר, את "הכללת נוף [...]" הסביבה על ידי פרצות מסוימות מנוף הגן כלפי חוץ". השימוש ב"נוף שאול" לקוח מאמנות הגן האנגלי והיפני, והוא מרכיב תכנוני מרכזי בגן הזיכרון. כך למשל בגן המפלים, המבט נפתח לנוף של מישור החוף והים התיכון והוא חלק אינטגרלי מחווית הגן.

הפתיחות לנוף מנוגדת במכוון לסגירות ולאינטימיות של מבנה הקבר במרכז הגן. נקיק

גדולים לקטנים, בין הסגירות לפתיחות של המבטים אל הנוף, בין אזורים מוצלים למוארים, בין סגנון פורמלי לסגנון חופשי. אורן-וינברג התאים לנוף הישראלי את הסגנון שהיה מקובל באדריכלות הגנים באירופה והושפע מהגן האיטלקי, הצרפתי והאנגלי, בשילוב

השפעות מקומיות. התפיסה הכללית והפרטים העיצוביים המיוחדים, כמו השילוב של ריצוף ופסי דשא ברחבת הכניסה בין קירות האבן המסותתת ובין הסלעים הטבעיים הפזורים בערוגות באזור המסלעה, נחשבו לחידוש וציון דרך בעיצוב גנים בישראל.

הגדרת הפוליגון

הגדרת גבולות הפוליגון של גן הזיכרון טבעית מאוד: השטח שתחום בחומת הגן. סביב לו הוגדר אזור חיץ שגם הגדרתו הייתה קלה מאוד: רמת הנדיב היא הקצה הדרומי של הכרמל. גבולה המערבי של הרמה הוא מצוק הגידוד התלול של הכרמל. מראש המצוק משתפלת הרמה מזרחה במתינות עד לכביש בנימינה-זיכרון יעקב. זה מרחב מגודר, מהאזורים השמורים הראשונים בישראל, ויש בו מגוון רחב של בתי גידול, הן טבעיים הן מעשה ידי אדם: מצוק תלול וזקוף המשקיף לים, טרשים ומחשופי טוף, חורש, בתה וגריגה, כרמי זיתים ושקדים, יער נטע אדם, מרחב פתוח וגן נטוע ומטופח. בחורש הטבעי שולטים מיני עצים ים-תיכוניים דוגמת אלון מצוי, בר זית בינוני וחרוב מצוי, ונלווים אליהם מיני שיחים כמו לוטם שעיר וקידה שעירה. חלק ניכר מהשטח מכוסה ביער מחטני, נטע אדם. המדרונות שבהם חשופים סלעי טוף מכוסים בבתה.

שטחי החיץ והפוליגון הם בבעלות חברת "גני רמת הנדיב" שהוקמה בשנת 1958. החוק שמכוחו הוקמה קובע כי החברה "תחזיק במקרקעין אלה ותנהלם כגן ציבורי ופארק המוקדש לצמיתות להנצחת זכרו של בנימין דה רוטשילד". עצם השמירה על השטח כפתוח לרווחת הציבור אמנם ודאית, אך היחס שבין הגן המעוצה לסביבתו הטבעית בכרמל, אינה ברורה מאליה. כך ניטע אזור החיץ בשנות ה-70 ביער אורנים, ורק שרפה גדולה שהשתוללה בשטח בשנת 1980 חשפה מחדש את החורש הטבעי, ומאז הוא פותח לפארק. גם העיצוב האדריכלי המיוחד של הגן אינו מוגן בכל דרך שהיא, ולמעשה בעלי הגן רשאים לעצב אותו מחדש.

טוף מעוצב

מקורות

- מ' פלג, 'רמת הנדיב', **השדה לגן ולטף**, כרך ט', חוברות י"א-י"ב, עמ' 140-145 (1954).
- ש' אורן-וינברג, 'אמנות הגן: רושם המרחב מהול', **עלון לגן** 10 (1946).
- אתר אינטרנט: גני רמת הנדיב www.ramat-hanadiv.org.il

נוף מעוצב

אחוזת קבר בן-גוריון

סיפור הנוף

של דוד ופולה בן-גוריון שוכן בקצה מצוק תלול המשקיף על הנוף המרהיב של בקעת צין ורמת עבדת. הגן מהווה שחזור בחומר של החלום הציוני ומשקף את הקונפליקט שבין שימור לפיתוח. את הגן תיכננו ליפא יהלום ודן צור, מאדריכלי הנוף המשפיעים בארץ. שטחו כ- 50 דונם ומיקומו נבחר ע"י דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, שחי את שנותיו האחרונות בקיבוץ שדה בוקר הסמוך.

הרעיון האיקונוגרפי של הגן היה לגלם בנוף את חזון בן-גוריון לנגב, חזון שמתמצה במושג הפואטי של "הפרחת השממה". תכנית הגן (שזכתה בתחרות בשנת 1987), מעמתת פיזית בין המדבר הצחיח לחזון הפורח, בין שינוי הנוף לשימורו. אל רחבת הקבר מוליך ואדי מלאכותי המתפתל לאורך כ-300 מ', ואשר בשיאו נפתח לתצפית על נחל צין והמדבר. החוויה של הסתגרות, התכנסות והיפתחות מחדש למרחבי המדבר מעידה על תפיסה דרמטית, אך השימוש באמצעים לעומת זאת, מבוסס על מרכיבים צנועים, כפי שבא לידי ביטוי ברחבת הקבר המעוצבת בפשטות מאופקת ובשימוש בצמחייה מדברית בגווני ירוק-אפרפר, העמידה לתנאי יובש.

מושג ההפרחה פורש אף הוא בצניעות. עצי הזית, השיטה והברוש אמנם מבדילים את הגן מהאזור המדברי שבו הוא מצוי, אך אין בגן תחושת מלאכותיות שהייתה מתקבלת אילו נשתלו שם למשל ורדים או פרחים חגיגיים אחרים. השביל המרכזי נועד לתת להולך בו תחושה של הליכה בערוץ ועשוי מרקם עדין של אספלט וחצץ. לצדיו סלעים גדולים שיוצרים מעבר בין השביל לאזור השתול. הסלעים כולם מקומיים וה'וואדי' נראה כאילו היה שם מעולם.

ברמת הנדיב), אלא גן הנותן ביטוי לפשטות ולמיתוס השוויוני כפי שייצגו אותו דוד ופולה בן-גוריון ותנועת העבודה.

הטופוגרפיה של הגן מלאכותית. ארבעים אלף קוב של אדמה הוזזו כדי ליצור את הוואדי. הברושים הובאו להדגיש פרספקטיבה של עומק. את רחבת הקבר, המשמשת לעצרות זיכרון, כינה יהלום "מניפה לנוף", והיא עוצבה כמשטח צחית, עם קברים פשוטים מוקפים מרקם עדין של חלוקי נחל ומשטחי סלע גדולים. העצים שניטעו במקום לשם הצללה וכן התוספת המאוחרת של מעין אדניות – מעמעמים מעט את עצמת המדבר.

בשנת החמישים למדינת ישראל זכו ליפא יהלום ודן צור בפרס ישראל לאדריכלות. בנימוקי השופטים נכתב על עבודתם שהיא מהווה "דוגמה מעולה למימוש פתרונות נכונים לעיצוב סביבה בעלת צביון ישראלי, היונק את מקורותיו מראשית ההתיישבות בארץ, מהטופוגרפיה המקומית ומידע מופלא בשימוש בצמחייה באתר המסוים." תכנון אחוזת קבר בן-גוריון הוא, ללא ספק, הוכחה ליכולתם יוצאת הדופן להפוך מחשבה מופשטת לנוף תרבות "ישראלי" מעוצב בחומר.

לנוחות המבקרים נפרשו מרבדים של דשא ונשתלו עצי צל. אך ה"הפרחה" אינה שואבת מהדגם של נווה המדבר, אלא יוצרת במודע גן בעל אופי זר לסביבה המדברית, גן שאינו צומח מהמקום. ההתעלמות המכוונת מהדגם הטבעי של נווה מדבר מתקשרת לחזונו של בן גוריון לשינוי מוחלט של הנוף. זהו גם אינו גן זיכרון רשמי וחגיגי (כמו, למשל, גן הזיכרון

הגדרת הפוליגון הפוליגון כולל את שטח הגן המעוצב בלבד. שטח זה נמצא כולו בתחום גן לאומי עין עבדת. מבחינה סטאטוטורית מוגן השטח, אך עיצובו המיוחד איננו מוגן בכל דרך שהיא ולמעשה יכולים מנהלי הגן לעצב אותו מחדש.

עוגן

- מצבות קברי דוד ופולה בן-גוריון

מקורות

- ת' זבולון, (1995), גן ונוף.
- גן לאומי אחוזת קבר בן-גוריון, דפדפת רשות הטבע והגנים.
- חוברת זוכי פרס ישראל, 1998.
- Helphand, K. (2002), *Dreaming Gardens: Landscape Architecture and the Making of Modern Israel*, Center for American Places, New Mexico, and Harrisonburg, Virginia.

נוף אורגני מתמשך

החולה

הסיפור "אל החולה נעפילה וביצותיה

נייבש / אנו עלינו הגלילה, את החולה קום ורש".
כך שרו בני נוער בהתלהבות לאחר שיהושע
חנקין רכש בשנת 1934 את הזיכיון לייבוש עמק
חולה. בעמק חולה השתרעו אז כ-31,000 דונם
ביצות, ואגם שהשתרע על כ-14,000 דונם.

לאחר קום המדינה הטילה המדינה על הקרן
הקימת לישראל לייבש את העמק. לתכנית
הייבוש היו כמה מטרות, בהן: מניעת מחלת
המלריה (למרות שהמחלה הודברה כבר קודם
לכן); תוספת קרקע חקלאית; תוספת מים
(חיסכון במים שמתאדים מהאגם); ניצול
הכבול למטרות חקלאיות.

ההכנות לייבוש החולה הדליקו נורה אדומה
בקרב ציבור חובבי הטבע. בביצות ובאגם
התקיים עולם טבע עשיר ומיוחד במינו. האגם
והביצות שימשו תחנת תדלוק לעשרות אלפי
עופות בעת הנדידה ומקום מפלט למינים רבים
של עופות המקננים כאן. כתגובה לייבוש הציעו
אנשי מדע וחובבי טבע להקים בעמק "רזרבאט"
(המונח שמורת טבע עוד לא היה קיים). הרעיון
לשמר ביצה נראה אז מוזר, אך בסופו של דבר
נקלט, ובעמק קמה שמורת הטבע הראשונה
בישראל, המשתרעת על פני כ-3,200 דונם.

אדמת הכבול שבקרקעית הביצה, שממנה ציפו
לגדולות - אֶכְזָבָה. רק אדמת האגם התגלתה
טובה לחקלאות. מאז ייבוש אגם חולה ירד
מפלס הכבול ביותר משלושה מטרים מתחת
לגובהו המקורי. בחורף 1991-1992, בעקבות
גשמים עזים, נוצר אגם גדול. קרן קימת
לישראל, בשיתוף עם הקיבוצים המעבדים את
אדמות חולה, החליטו על הקמת מיזם תיירותי
אקולוגי, והציפו כ-1,000 דונם מאדמת הכבול
שזכה לכינוי "אגמון החולה". הערוץ המקורי
של הירדן הועמק ומימיו זורמים היום אל האגמון

שפיתח אמצעי הדרכה ותנועה שממזערים את הנזק לסביבה. כל אלה מצטרפים לשמורות החולה הוותיקה ויוצרים יחד את אחד המקומות המרתקים בעולם לתצפית בעופות.

שמורת טבע החולה

הנוף עמק חולה משלב בתוכו את הנוף החקלאי החדש שנוצר אחרי ייבוש הביצה, את שרידי הביצה הטבעית ואת האגמון החדש המנסה לשחזר את נוף הביצה המקורי, על מנת להציגו למבקרים ולבסס פרויקטים כלכליים סביבו. בשל בעיות ביציבות הקרקע ובניקוז, לא הוקמו במרכז העמק יישובים גדולים או מבנים בולטים. נופי העמק, בין רמת הגולן במזרח לרכס הרי נפתלי במערב, הפכו לאטרקציה המושכת אליה עשרות אלפי מבקרים בשנה, הצופים בעולם עשיר של עופות, ונהנים משילוב של שדות חקלאיים, מים זורמים, נדידת ציפורים ותחושה של מרחבים פתוחים נרחבים. הנוף הפתוח "מספר" באופן ברור למדי את סיפור האינטראקציה המיוחדת בין האדם לטבע בתקופה המודרנית.

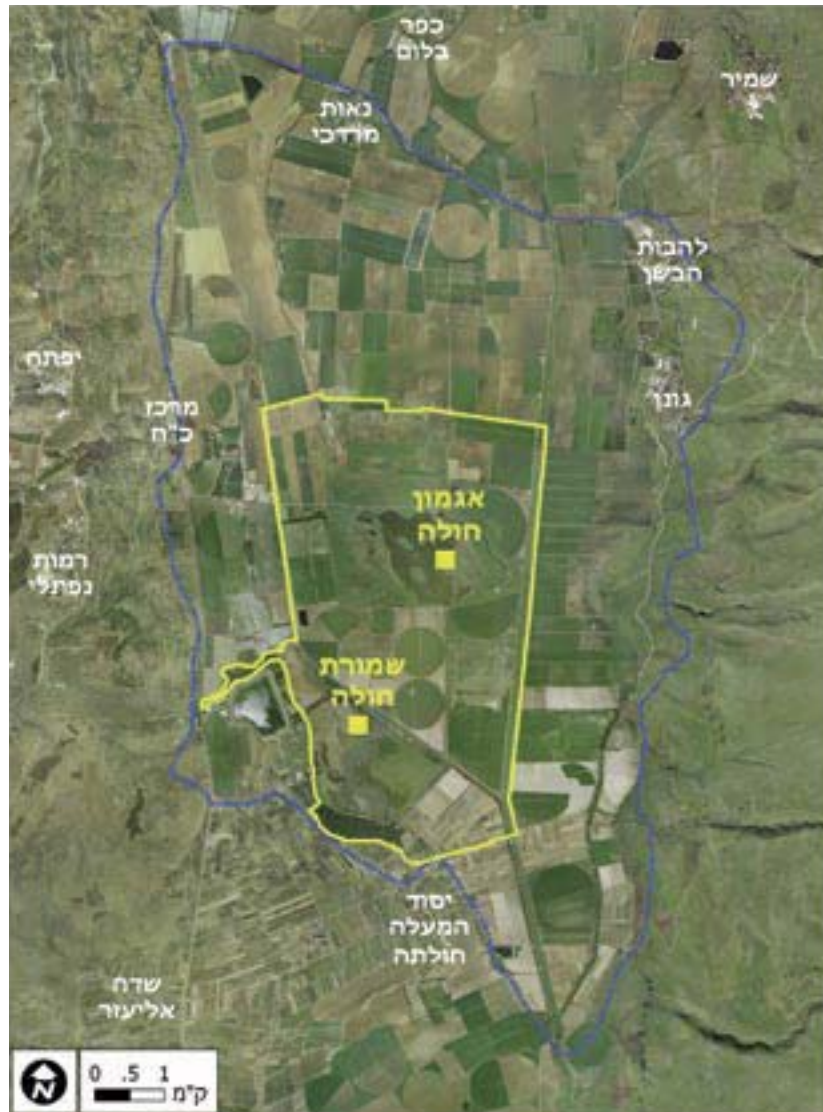
וממשיכים ממנו אל הכנרת. האגמון משמש מקלט למינים רבים של עופות וצמחי מים. סמוך לאגמון לנים בחורף, מדי לילה בלילה, יותר מ-10,000 עגורים. מסביב לאגמון הוקמו מצפורים, מסלולי טיול, ומרכז הדרכה משוכלל

הגדרת הפוליגון פוליגון נוף התרבות של עמק חולה כולל את השמורה ואת נחל עינן המזין אותה, את האגמון וכל השטחים החקלאיים שבין תעלות הניקוז של עמק חולה, שזכו לכינוי "תעלת הירדן המזרחית והמערבית". זהו האזור הנמוך ביותר בעמק שבו התקיימה ימת חולה; מרוכז בו סיפור העמק הטבעי, ייבושו והצפתו מחדש; וגם לא הוקמו בו יישובים או נבנו בו מבנים כלשהם.

מסביב לפוליגון הוגדר חיץ חקלאי הכולל, בין היתר, את הקיבוצים נאות מרדכי, להבות הבשן וגונן, הנמצאים בשולי השטח שהיה מוצף בעבר. גבולות החיץ הועתקו ממכלול הנוף "עמק החולה" בתמ"א 35, שמדגישה את השילוב בין התיישבות לחקלאות "ציונית".

טף אורגני מתמשך

עוגנים

- שמורת חולה
- אגמון חולה

מקורות

- י' אבנימלך, 'החולה: ייבוש, הצפה ומה הלאה?', **אקולוגיה וסביבה**, 4, 1 (1994), עמ' 229–230.
- י' הרוזן, **ארץ ירדן וחרמונים: פרקים נשכחים מתולדות עמק חולה וביצות עמק-הירדן**, תל-אביב תשט"ו.
- מ' לבנה, 'ייבוש החולה: יתרונות וחסרונות', מ' גאור (עורך), **אצבע הגליל 1967–1900: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 165–188.
- 'קרמון, **עמק חולה הצפוני: פרק בתולדות הנוף של ארץ-ישראל**, ירושלים תשט"ז.
- י' קרמון ומ' לבנה (עורכים), **עמק החולה וסביבתו, אריאל**, י"ב, 75–76 (תש"ן).
- ג' שחם, 'פרוייקט החולה: דינמיקה של התערבות האדם בטבע', **אקולוגיה וסביבה**, 4, 1 (1994), עמ' 221–224.

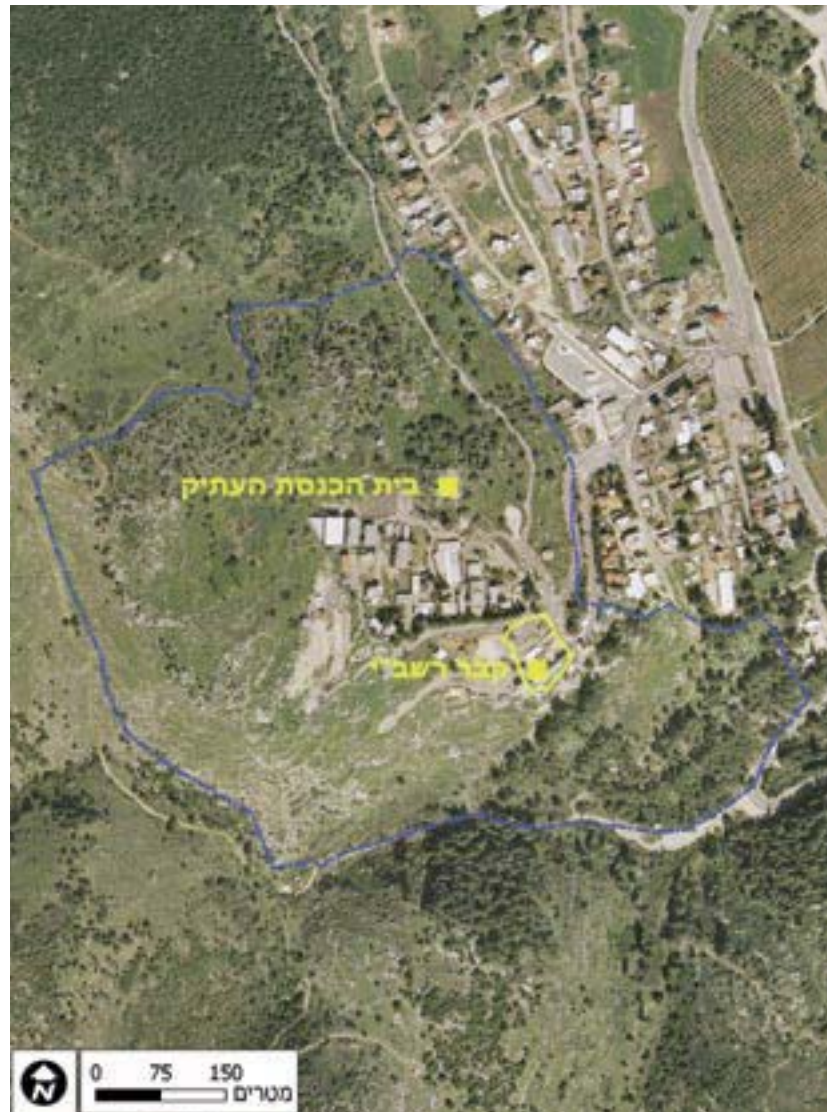

נוף אורגני מתמשך

קבר רבי שמעון בר יוחאי

הסיפור מירון הייתה יישוב יהודי חשוב בימי בית שני והמשיכה לשגשג בתקופה הרומית. מניחים שהמקום ניטש בשלהי המאה הרביעית או ראשית המאה החמישית לסה"נ, אולי בשל לחץ מסים מצד השלטונות. אחד השרידים המרשימים ביותר מן היישוב הקדום הוא בית כנסת מראשית התקופה הביזנטית הניצב במקום, אחד המרשימים מבין בתי הכנסת הגליליים.

בתקופה המוסלמית המאוחרת היה המקום כפר ערבי שבשוליו צוינו קברם של התנא רבי שמעון בר יוחאי (רשב"י) ובנו אלעזר. רבי שמעון בר יוחאי, שהיה אחד מתלמידיו הבולטים של רבי עקיבא, התנגד לשלטון הרומים בארץ ישראל והסתתר מפניהם במשך 13 שנה. בערוב ימיו הוא חי במירון, ועל פי המסורת חיבר במירון את ספר הזוהר. מזה מאות שנים ברציפות מתקיימת בל"ג בעומר, יום מותו (לפי המסורת) של רשב"י, הילולה בקברו. בהילולה משתתפים עשרות אלפי עולי רגל.

הגדרת הפוליגון

קבר רשב"י ובית הכנסת העתיק נמצאים בתוך או סמוך לשמורת הטבע המוכרזת הר מירון. רמת ההגנה הסטטוטורית על השטח מירבית, אך למרות זאת, בינוי בלתי מבוקר שנמשך שנים רבות יצר במקום גיבוב מבנים. הרצון לספק את צורכיהם של החוגגים בהילולה, תוך בנייה של מבנים רבים, פוגע פגיעה קשה ב"רוח המקום".

באזור הקבר הוגדר שטח שבו ניתן עדיין לחוש את אוירתו של המקום הקדוש. מסביב למתחם הקבר הוגדר אזור חיץ המבדיל בינו לבין היישוב ובינו לבין שמורת הטבע. אזור החיץ כולל שפע של מבנים ירודים, שראוי היה להסירם או לשדרגם באופן שישקפו את ערכיות המקום, וגם שטח פתוח שמטרתו לשמר את צביונו המובדל של ציון הקבר על מורדות הר מירון. אזור החיץ כולל, מלבד מבנה הקבר, גם את אזור בית הכנסת העתיק אשר הוקם, על פי המסורת היהודית, על ידי רבי שמעון בר יוחאי.

ט"ף אורגני מתמשר

עוגנים

■ **ציון קבר רשב"י** מכלול מבנים מורכב, רובו משלהי התקופה העות'מאנית, המקיף חצר פנימית. אולם המצבות מקורה בכיפה גדולה ומכסה, על פי המסורת, על מערת הקבורה התת-קרקעית שבה נקבר רשב"י. החזקה על הקבר ועל המבנים סביבו הועברה במהלך המאה התשע-עשרה ליהודי צפת, המחזיקים במקום עד היום.

■ **בית הכנסת העתיק במירון** בית הכנסת, הפונה לירושלים, בנוי על גבי מדרגה חצובה בסלע שהתנשאה בעבר מעל ליישוב

הקדום. באולמו המרכזי (27×13.56 מ') היו שלושה טורי עמודים, שבכל אחד מהם שמונה עמודים. הקיר המערבי חצוב בסלע. משאר הקירות שרדה בעיקר החזית המערבית ובה פתח מרכזי, שמשקופו המרכזי חוזק בתקופה המודרנית (על פי האגדה, אם המשקוף הסדוק ייפול, אות הוא לביאת המשיח). הפתח המזרחי משוחזר. המזוזות והמשקופים אינם מעוטרים, למרות שבבניית בית הכנסת הושקע ממון רב. ייתכן שהסיבה לכך היא בקשתם של כמה מחכמי התלמוד שלא להגזים בקישוט בתי כנסת.

מקורות

- צ' אילן, **קברי צדיקים בארץ-ישראל**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 280-288.
- מ' בניהו, 'העליה למירון', א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ב, ירושלים 1987, עמ' 326-330.
- א"מ מאירס, 'מירון הקדומה: חמש עונות חפירה', **קדמוניות**, י"ג, 51-52 (תשמ"א), עמ' 111-113.
- א' רינר, 'למעלה מהמקום למעלה מהזמן', **עת-מול**, ל, 181 (תשס"ה), עמ' 10-11.
- י' שורץ, 'הילולת רבי שמעון בר יוחאי במירון', ר' גונן (עורכת), **אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל**, ירושלים 1998, עמ' 47-61.

נוף אורגני מתמשך

כרמי הזית בלב הגליל

סיפור הנור הזית הוא העץ

המסמל יותר מכול את החבל הים-תיכוני. לפי הנתונים הארכאולוגיים כבר באלף הרביעי לפסה"נ (התקופה הכלקוליתית) החלו במזרח התיכון בביות הזית והכנסתו לחקלאות. גידול עצי זית נחשב לענף חקלאי רווחי במיוחד, בעיקר בגלל השמן שהופק מהפרי ושימש למאור ולרפואה. אין פלא אם כן שבתאיאור סגולותיה של ארץ ישראל, המקרא משבח את הזית: "...ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח 8).

טיפוח הזית הוליד זנים מקומיים, עשירים מאוד בשמן. בימינו מגדלים זיתים בהשקיה, כדי להגדיל את היבול, אבל בכפרים הערביים והדרוזיים בגליל, המגדלים זיתים זה מאות בשנים, נהוג לגדל כרמי בעל, והם עדיין רוב כרמי הזית בארץ.

בכפרי הגליל ממשיכים לא רק במסורת גידול הזית, אלא גם בהווי חיים הקשור בו. בעונת המסיק יוצאות המשפחות אל כרמי הזיתים שלהן ומבלות ימים שלמים במסיק. היבול מועבר לבתי הבד שבסביבה, ושם מפיקים שמן מהיבול, בדרך כלל תמורת חלק מתנובת השמן, ולא תמורת כסף.

בזכות המודעות הגוברת לסגולות הרפואיות של שמן הזית והעלייה בביקושים, ניטעו בשנים האחרונות כרמים חדשים, וחקלאים יהודים הצטרפו לשכניהם המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בגידול זיתים. 220 אלף דונם זיתים ניטעים בישראל בכל חבלי הארץ ובכל אזורי האקלים ממורדות החרמון ועד רמת הנגב. 4000 דונם נוספים ניטעים מדי שנה בשנה.

הגדרת הפוליגונים

הנוף שנבחר לייצג את ההמשכיות בתרבות גידול הזיתים בארץ הוא אזור לב הגליל, שבו מגדלים זיתים ברציפות בשטחים נרחבים, במשך מאות שנים. כמעט בכל חלקה נותרו עצי זית קשישים, בעלי גזעים עבים ומרשימים, מקצתם בני מאות שנים.

כרמי זיתים גדולים במיוחד נמצאים במדרונות ההרריים היורדים אל בקעת בית הכרם ובבקעה עצמה, ששמה נגזר מכרמי הזיתים הרבים שבה. שטחים נרחבים אחרים נמצאים במדרונות הדרומיים של הר חזון, ליד הכפר מע'אר, ובבקעת סכנין – בין עילבון ועראבה.

עוגו

■ **חוות חנניה** החווה הוקמה בתחילת שנות ה-30 כחווה ניסיונית של מחלקת החקלאות בממשלת המנדט. אז נעשו בה ניסיונות אקלום ובחינת פירות וזנים שונים שהובאו מאגן הים התיכון, וכיום יש בה 30 זנים של עצי זית המכונים "האוסף המנדטורי". היום פועלת במקום "מועצת הזית", והיא מתכננת להקים מוזיאון, חדרי טעימה וגן ארכיאולוגי שימחיש את תהליך הפקת השמן מימי התנ"ך ועד ימינו.

אף כי באזור נשמר המרקם הכולל של תרבות הזית: כרמים, בתי בד והווי חיים הקשור במסיק ובהפקת שמן מהזית, קיימים פיתויים רבים

לנטוש את טיפוח הכרם למען בניית עסקים על אם הדרך – תחנות דלק, מסעדות וחנויות ממכר שונות, המספקים רווח קל ומהיר "תמורת" כריתה של עצים אחדים, שאין בה פגיעה ממשית ביבול המשפחתי. "חורים" אלה ברצף הכרמים פוגעים בשלמות נוף התרבות ובאותנטיות שלו.

כדי לחזק את נוף תרבות הזית בגליל, ראוי להשקיע מאמץ באספקת מי קולחין מושבים מהערים הסמוכות למטעים, מה שעשוי להגדיל את יבול הזיתים פי ארבעה ולצמצם את עצמת הפיתוי לוותר על המשך העיבוד.

מקורות

- מ' אביעם, 'ראשית הייצור הנרחב של שמן זית בגליל בעת העתיקה', **קתדרה**, 73 (תשנ"ד), עמ' 26-35.
- ש' אביצור, 'ייצור של שמן זית בגליל וממדיו בראשית המאה', **אופקים בגיאוגרפיה**, 20 (1987), עמ' 3-18.
- ע' ישראלי, 'לתולדות הזיתים והשמן בגליל ובבקעת-בית-הכרם: בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט', **קתדרה**, 15 (תש"ם), עמ' 95-105.
- מ' רווה, 'זה היה זיתי', **גלובס**, 29.11.2005. (לנתונים מספריים).

נוף אורגני מתמשך

בקעת בית נטופה

הסיפור הבקעה נקראת על שמו של יישוב קדום בשם זה (כיום חורבת נטיף) ממערב לעילבון. הרמב"ם ביאר בפירושו למשנה את מקור השם: "מפני שהארץ לחה מאוד ובשביל זה נקראת בית נטופה, מלשון מים נוטפים". בערבית נקראת הבקעה "סהל בטוף" – מישור בטוף. בעבר קראו לה גם "מרג' אל-ע'רק" שפירושו "עמק הטביעה", על שום האדמה הבוצית והטובענית.

בגלל הביצות שנקוו בבקעה עקפה דרך הרוחב החשובה בגליל התחתון, דרך החורנים (דרב אל-חוארנה), את הבקעה ממערב ועלתה מעכו דרך נחל אבלים עד לתל חנתון, החולש על הפתח המערבי של הבקעה. משם המשיכה הדרך הקדומה דרך בקעת יבנאל ולא דרך בקעת בית נטופה. גם היום אין דרך החוצה את הבקעה.

בשוליים הצפוניים של הבקעה עובר המוביל הארצי בתעלה פתוחה, שאורכה 16 קילומטרים, עד למאגר אשכול, השוכן בשוליים המערביים של הבקעה. במאגר משפרים את איכות המים במוביל הארצי ומווסתים את הזרימה, ומשם ממשיכים המים בצינורות תת-קרקעיים.

בקעת בית נטופה מצפון

סוכות בשולי השדות, ורבים מהם מבליים במקום לילות כימים בשמירה על השדות, בהווי חיים מיוחד. הבקעה מעובדת, בחלקות קטנות, בידי תושבי הכפרים הערביים הסמוכים, והיא נראית מעשה תשבץ מרהיב-עין לצופה בה מההרים ומהגבעות המקיפים אותה. צבעיה משתנים בחלוף העונות ומשנה לשנה, בהתאם לכמות המשקעים ולמשך זמן ההצפה.

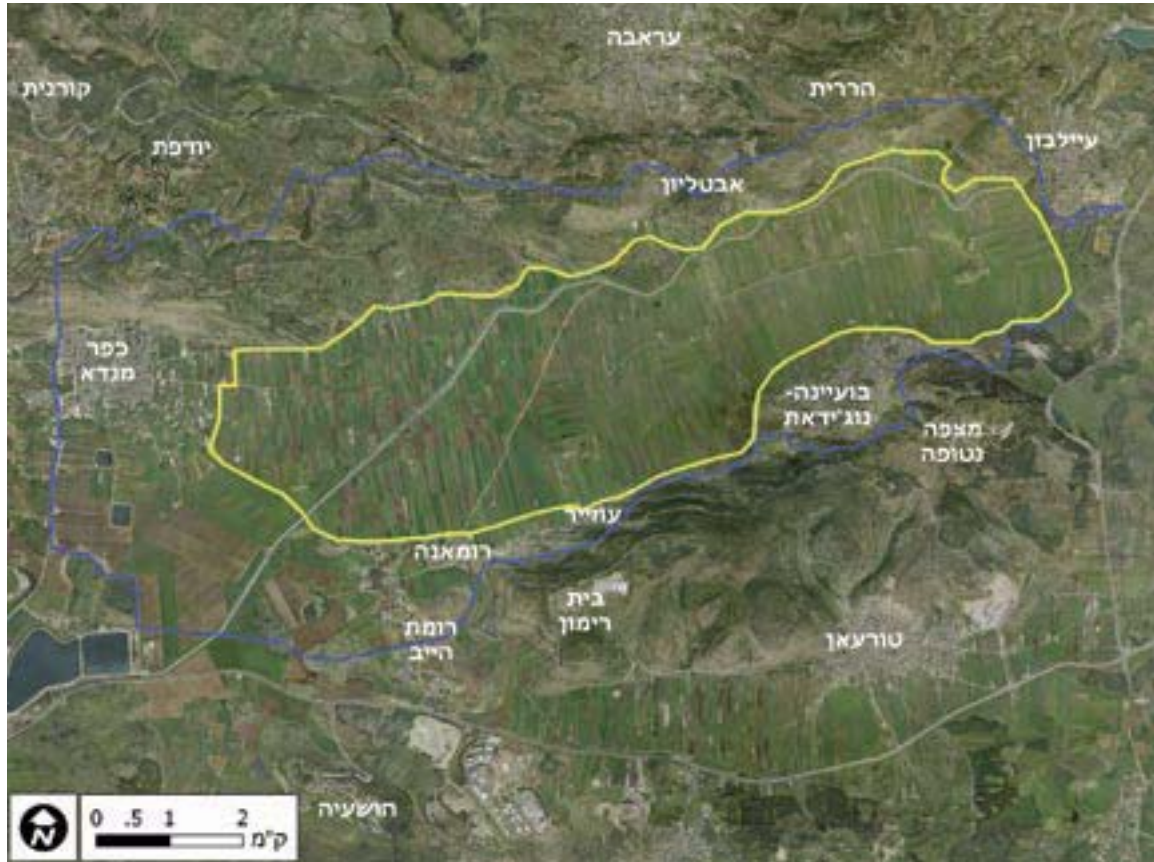
בגדרות האבן המפרידות בין החלקות ובמקומות לא מעובדים אחרים נתגלו צמחים נדירים רבים ששרדו במקום עקב משטר העיבוד החקלאי ותנאי ההצפה, וכן מספר תתי מינים אנדמיים לבקעת בית נטופה.

הנוף בקעת בית נטופה היא עמק הרחב הגדול ביותר בגליל התחתון. אורכה כ-16 קילומטרים ורוחבה המרבי מגיע לכ-4.5 קילומטרים. הבקעה החקלאית מוקפת רכסי הרים מכל עבר: בצפון מתנשא מעליה רכס יטבת; ובדרום – רכס תרען. הבקעה סגורה מכל עבריה. רק לחלק המערבי שלה יש מוצא לנחל יפתחאל ומשם לנחל ציפורי. בחלקה המזרחי של הבקעה אין ניקוז, ובחורף הוא מוצף כולו. בשנה גשומה עשויים חלקים מהבקעה להיות מוצפים אפילו עד חודש אוגוסט.

כיום מגדלים בבקעה ירקות, חציר וגידולים לתעשייה. בשולי הבקעה, שם הקרקע יבשה יותר, מגדלים חיטה ושעורה. באזור המוצף בחורף מגדלים רק גידולי קיץ – בעיקר אבטיחים ומלונים. בעת הבשלת היבולים, בקיץ, החקלאים מקימים

טף אורגני מתמשך

הגדרת הפוליון

פוליון נוף התרבות של בקעת בית נטופה הוגדר בשטח שבו מתקיימת חקלאות גלילית מסורתית, בחלקות קטנות המתוחמות בגדרות אבן מסורתיות ובהן מגוון גדול מאוד של גידולים חקלאיים. כדי לשמור על ערכי התרבות הבאים לידי ביטוי בשלמות הצורה של נוף הבקעה, ראוי להימנע משינויים ניכרים במשטר הניקוז בבקעה, לשמור על משטר עיבוד הקרקעות ועל הפרצלציה (חלוקה) של החלקות, למנוע סלילה נוספת של דרכי אורך (בניצב לשדות) ולהימנע מכל בנייה שהיא (ובכלל זה בנייה של מבנים חקלאיים).

מעצם טבעה הבקעה נמצאת במקום נמוך ונצפית מכל עבר. פוליון החיץ הוגדר בשיא הרכסים המקיפים את הבקעה. מן הראוי שכל תכנית בינוי ופיתוח באזור זה, ואף תכניות מפורטות לייעור, יביאו בחשבון את השינוי שייגרם ל"תחושות המקום" השוררת בבקעה ויציגו את כל ההשפעות של השינוי המבוקש במוסד תכנון המוסמך לאשר את התכנית.

מקורות

- מ' אדר, 'שימוש בר-קיימא בקרקע חקלאית ביישובים ערביים בישראל: המקרה של בית נטופה', עבודת גמר לשם קבלת תואר מגיסטר למדעים של הטכניון, חיפה תש"ס.
- מ' שכטר, בקעת בית נטופה: קביעת אסטרטגיה ופיתוח כלים לשינוי מגמות פיתוח יחידת נוף חקלאי מסורתי, [ללא מקום ההוצאה] 2004.

נוף אורגני מתמשך

חקלאות שלחין בעמק חרוד

הסיפור עמק חרוד ובקעת בית שאן שוכנים באזור שחון יחסית, אך עשיר מאוד במעיינות שופעים. המעיינות פורצים למרגלות הגלבו, מקצהו של מאגר תת-קרקעי שנמצא מתחת להרי שומרון, באזור ג'נין ושכם. ספיקת המים הכללית במעיינות הבקעה מגיעה בדרך כלל לכ-130 מיליון מ"ק מים בשנה.

עד המאה ה-20 זרמו מי המעיינות על פני השטח באין מפריע. רובם התנקזו לנחל חרוד, הנחל המרכזי באזור, והציפו חלקים נרחבים מהעמק בחורפים גשומים. בראשית המאה ה-20, עם רכישת אדמות העמק בידי התנועה הציונית, חל מהפך בנוף העמק. ההתיישבות העברית בעמק חרוד החלה בניצול מקורות המים הטבעיים, תהליך שהגיע לכדי מיצוי בשנות ה-60. מי המעיינות הוטו למערכות השקיה, ומי תהום נשאבו בקידוחים, שהקטינו את שפיעת המעיינות הטבעית.

מקורות המים הזמינים בבקעת בית שאן הביאו לפיתוח מואץ של חקלאות שלחין באזור. רק בעזרת השקיה ניתן לגדל כאן גידולים חקלאיים אינטנסיביים, שכן ההתאידות הפוטנציאלית גבוהה מאוד (גבוהה בשליש מזו הקיימת בשרון למשל).

המעיינות העשירים נובעים במערב הבקעה, למרגלות הגלבו. אזור הנביעות גבוה יחסית מבחינה טופוגרפית, והדבר מאפשר את השקיית רוב שדות העמק בכוח הכובד בעזרת אמות מים פתוחות, המהוות את אחד ממאפייני החקלאות הייחודיים באזור.

עמק חרוד במבט מהגלבוע

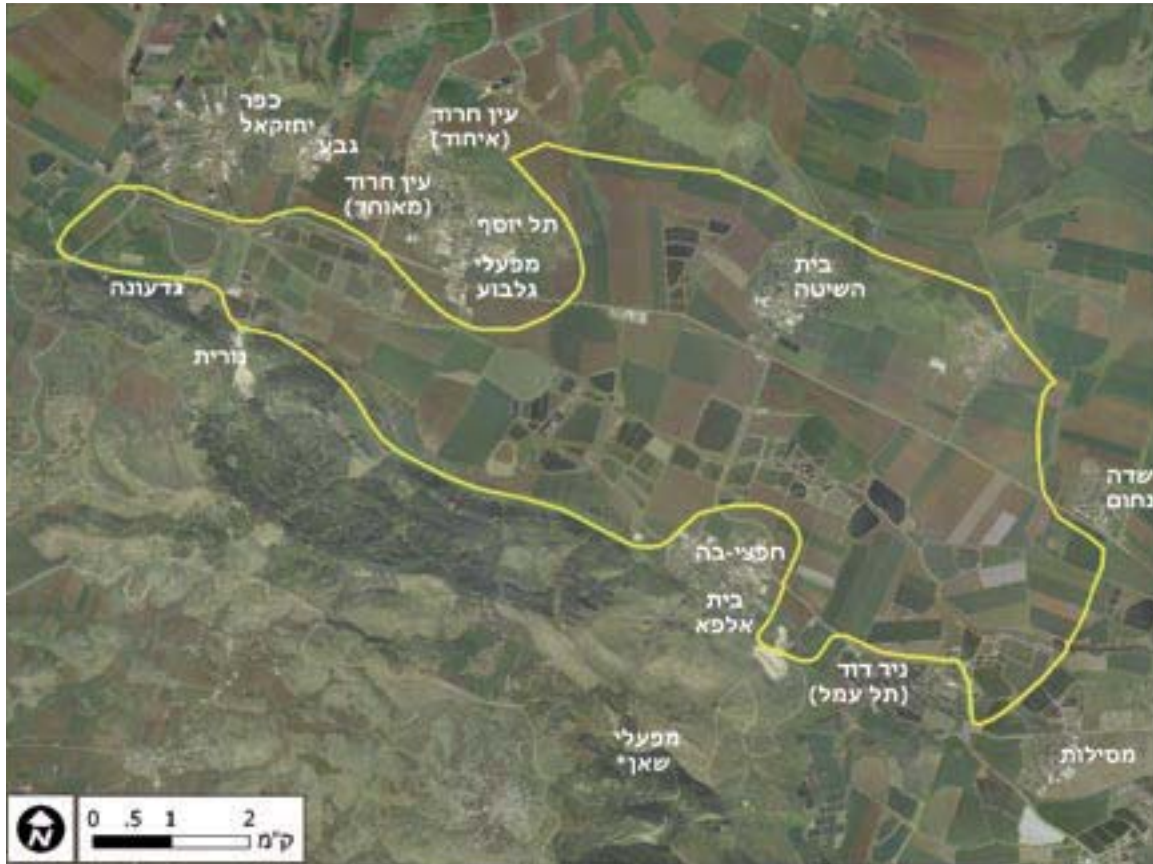
הנוף נוף שדות הבעל והביצות של טרום "המהפכה הציונית" פינה את מקומו לשדות המניבים שני יבולים ויותר בשנה ולבריכות הדגים. קיבוצי העמק מגדלים כאן, בצורה מרוכזת, חלקות קרקע גדולות יחסית.

השטחים המעובדים משתרעים על פני כ-120,000 דונם. כשלושה רבעים מהשטחים החקלאיים מנוצלים לגידולי שדה ולירקות; שאר השטח מנוצל לגידול מטעים (בעיקר מטעי תמרים), לבריכות דגים ולמאגרים.

כמה מהמעיינות הגדולים עודם זורמים כברת דרך על פני הקרקע ויוצרים פלגים נאים, עד למקום שבו מימיהם נלקחים לחקלאות. הגדולים והחשובים שבמעיינות הם עין מודע, עין שוקק, נחל קיבוצים, מעיין חרוד ועין עמל.

טף אורגני מתמשך

הגדרת הפוליגון הפוליגון כולל למעשה את כל עמק חרוד: נחל חרוד במרכזו, ולאורכו בריכות דגים ושתי גדול הנחל המעובדות – הגדה הדרומית עד למרגלות הגלבוע והגדה הצפונית עד לרמות יששכר.

זוהי חטיבת נוף שלמה ורציפה הנגלית לעיני המתבונן בה ממרומי הגלבוע.

מקורות

- י' דנין, פרויקט בית-שאן: תכנון חקלאי, תל-אביב תשכ"ח.
- ד' ניר, 'הגיאוגרפיה של אזור בית שאן', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1959.
- ד' ניר, בקעת בית-שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר, תל-אביב 1989.
- י' קדר, 'בין גלבוע לתבור', טבע וארץ, א, 3 (תשי"ט), עמ' 93-97.

נוף אורגני מתמשך

בקעת הנדיב

הסיפור בקעת הנדיב היא תמצית

סיפורה ההיסטורי של מושבות העלייה הראשונה ושל הסיוע שהגיש להן הברון אדמונד דה-רוטשילד. במהלך השנים 1882-1904 הגיעו לארץ-ישראל אלפי יהודים, מרביתם ממזרח אירופה. הם ביקשו להימלט מן הפרעות במדינותיהם, אך היו בהם גם קבוצות אידיאליסטיות שביקשו ליצור בארץ התיישבות חקלאית. במסגרת זו, או תוך קשר הדוק אליה, הוקמו באזור בקעת הנדיב כמה מושבות, ובהן זיכרון יעקב, בנימינה, פרדס חנה וגבעת עדה.

למתיישבים היה ידע חקלאי מועט והם כמעט כשלו בהגשמת חזונם, אך אז נרתם לעזרתם הברון רוטשילד, שתרם מכספו להקמת מנגנון פקידות לניהול המושבות. אמנם מנגנון זה גרם לחיכוכים קשים בין אנשי הברון למתיישבים, אך אין ספק שתרומת הברון לייצובן של המושבות ולפיתוחן הייתה מכרעת. בערוב ימיו העביר רוטשילד את האחריות על המושבות לידי יק"א, ולאחר מכן לפיק"א, אך נותר קשור בנפשו למקום ולהתיישבות. לאחר מותו הועלו עצמותיו ועצמות אשתו לארץ, והם קבורים כיום בגן הברון ברמת הנדיב.

הנוף בקעת הנדיב היא שטח חקלאי בעל

איכויות נופיות יוצאות דופן: חלקות קטנות, צרות וארוכות, המתפצלות בקווים ניצבים לצדי הדרכים והנחלים. פריחת הנשירים בחורף ושלכת הגפנים בסתיו מעניקים למקום מראה מיוחד במשך כל השנה.

בנוסף, מתקיימת באזור מערכת הידרולוגית מורכבת, ובראשה נחל תנינים – שלפחות בחלקו מוביל מים נקיים – וכן מעיינות טבעיים ובארות חצובות.

הגדרת הפוליגון נופה התרבותי של בקעת הנדיב משמר את מסורת העיבוד המגוון של הקרקע. אם לא תישמר מסורת זו, תפלוש לאזור חקלאות תעשייתית, שתמחק אותה לחלוטין, ותהרוס את הייחוד המאפיין את האזור. גבולות הפוליגון כוללים את השטחים החקלאיים המחולקים למשבצות קרקע קטנות הן של המושבות הוותיקות הן של המושבים שהוקמו סביבן.

טף אורגני מתמשך

מקורות

- ר' אהרנסון, הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשית 1882–1890, ירושלים 1990.
- ר' אהרנסון, לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ד, עמ' 180–199.
- י' גולדשטיין, 'תרומתם של הברון רוטשילד, יק"א ופיק"א ליישוב הגליל העליון המזרחי', **אריאל**, כ"ג, 154 (תשס"ב), עמ' 45–56.
- א' הן, **שימור מול פיתוח בבקעת הנדיב וסביבותיה: סקירת מצב, תחזיות והמלצות**, [ח"מ] [2002].
- י' מרגלית וי' גולדשטיין, 'מפעלו של הברון אדמונד דה-רוטשילד, 1882–1899', מ' ליסק וג' כהן (עורכים), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, ירושלים תש"ן, עמ' 419–501.
- מ' קפלן, **תכנית אב לסובב בקעת הנדיב**, משרד הפנים – מינהל התכנון, 2003.

נוף אורגני מתמשך

פרדסי השרון

הסיפור בשלהי המאה ה-18 כבר היו פרדסים גדולים בארץ, בעיקר בסביבות יפו. במחצית המאה ה-19 החלו לייצא את ההדרים מנמל יפו, הנמל שהעניק לתפוז הארץ-ישראלי את הכינוי המפורסם "תפוז יפו" שהוא בעצם הזן "שמוטי", מוטציה של זן "בלדי" מקומי, שהתגלה כעסיסי וטעים במיוחד ובעל חיי מדף ארוכים.

המשק היהודי נכנס לגידול הדלים מרצון לגדל אתרוגים לברכת ארבעת המינים. פרדס האתרוגים הראשון ניטע בסביבות יפו בשנת 1842. בשלהי המאה ה-19 החלו לגדל תפוזים במקומות שונים בשרון ובמישור החוף הדרומי. המפנה חל בראשית המאה ה-20 עת עלו לארץ יהודים בעלי הון, שהיו מוכנים להשקיע את כספם בנטיעת פרדסים.

הפרדסים העבריים שגשגו אחרי מלחמת העולם הראשונה. השרון, שאדמת החמרה שלו התגלתה כאידיאלית לגידול הדלים, הפך ליער-עד של פרדסים. הם החליפו את יערות אלון התבור של השרון, ששרידיהם נמצאים עדיין בסביבות חדרה, למשל בחורבת צ'רקס, בפרדס חנה וסמוך לאליכין.

ענף ההדרים היה הענף החקלאי הראשון שעבודו התנהל בשיטות מודרניות. השתילים הוכנו במשתלות ואדמת החמרה הקלה זכתה לזיבול ולדישון. גם האריזה נעשתה בצורה מקצועית. פסי רכבת הגיעו עד בתי האריזה וחסכו את ההובלה בגמלים. הפרדסים אפשרו גם את קליטתם של אלפי עולים. עד שנת 1936 התקיימה נפש אחת מכל ארבע נפשות ביישוב בזכות ענף הפרדסנות. לכל פרדס הייתה באר (ראה שריד נוף תרבות "ביארות") עם בית פרדס אופייני ובית אריזה משלו (ראה שריד נוף תרבות "בתי הפרדס היהודיים") - ובהם התנהלה הווי החיים של אנשי ההדרים.

תמורות כלכליות שינו את חשיבותו של ענף ההדרים בישראל. אדמת השרון הפכה לנכס נדל"ן מבוקש, וגם המים הפכו מצרך יקר. נוסף על כך, קמו מתחרים לתפוז הישראלי במדינות אחרות באגן הים התיכון, ומבחינה כלכלית גידול הדרים בשרון הפך לעסק בלתי משתלם. הפרדסים נדדו דרומה, לנגב הצפוני, שם הם זוכים להשקיה במים מושבים. תרבות ההדרים בשרון נשכחה כמעט לגמרי.

פרדסי מישור החוף בכלל, ופרדסי השרון בפרט, היו במשך שנים מושא לסיפורים, לספרים, לשירים ולציורים של ארץ ישראל. הסופרים ס' יזהר ובנימין תמוז, הצייר והסופר נחום גוטמן ועוד רבים וטובים אחרים, תיארו במלל ובצבע את הפרדס.

הנור הפרדסים משתרעים מדרום לנחל חדרה וליובלו – נחל יצחק. אפשר להשקיף עליהם מראשו של תל זרור, החולש על האזור. שרידי המסילה התורכית, בדמות סוללת עפר, חופף באזור הפרדסים את אפיק נחל יצחק. המסילה נסללה במלחמת העולם הראשונה בכוונה להגיע לסיני.

בשולי הפרדסים, בקצה הצפוני-מזרחי של הפרדסים, נמצאת שמורת ביצת זיתא – שריד לביצות חדרה הגדולות שקנייתן מידי בעליהן הערבים אפשרה את נטיעת הפרדסים עם ראשית ההתיישבות הציונית. שלולית חורף גדולה היא שריד לביצה, והיא המשמרת את עולם החי והצומח של שלוליות החורף בישראל.

הגדרת הפוליגון עמק זיתא, ליד חדרה, הוא "שמורת טבע" של פרדסים. הפרדסים האלה המשתרעים על פני כ-22 קמ"ר, והם הריכוז הגדול האחרון של פרדסי הדרים פעילים בשרון ובמישור החוף כולו.

לשמירת אזור של נוף חקלאי של פרדסים יש להערכתנו משמעות תרבותית ארצית. בעולם קיימים כלים שונים להבטחת גידול חקלאי רצוי באזור מסוים, אך בארץ טרם הוטמעו כלים אלה וטרם הושלמו כלים מקומיים לשם כך.

טף אורגני מתמשך

מקורות

- ש' אביצור, 'לקורות התפתחותה המשקית של חדרה', **אריאל**, ט"ו, 96-95 (תשנ"ג), עמ' 83-93.
- ש' אביצור, 'הפרדסנות העברית בראשית ההתיישבות', **אריאל**, ט"ז, 106-105 (תשנ"ה), עמ' 95-100.
- ד' גלעדי, 'ההדרים בשרון: מנוף ליישוב האזור ולפיתוחו', א' דגני, ד' גרוסמן וא' שמואלי (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, תל-אביב תש"ן, עמ' 397-407.
- מ' דודזון, 'משק ההדרים היהודי בארץ-ישראל במאה ה-20', **אופקים בגיאוגרפיה**, 64-65 (2005), עמ' 425-437.
- ס' יזהר, **החרשה בגבעה**, תל-אביב תש"ן.
- ב' תמוז, **הפרדס**, תל-אביב תשל"ב.

נוף אורגני מתמשך

בת שלמה

הסיפור התפתחותה של זיכרון יעקב בשלהי המאה ה-19 הביא את פקידי הברון רוטשילד לחפש קרקעות נוספות בעבור המתישבים. אדמות אום אל ג'מאל – מרחק שעה וחצי רכיבה על חמור מצפון-מערב לזיכרון יעקב, בסמוך לנחל תות – נרכשו בשנת 1886, ותוך זמן קצר החלו לעבד אותן צעירים מן המושבה. כעבור שנתיים נחנכה מושבה חדשה בשם בת שלמה, על שם דודו של הברון רוטשילד. כדי לחסוך בהוצאות, ניתנו רוב השירותים בזיכרון יעקב, ומבחינות רבות נותרה בת שלמה מושבה-בת לזיכרון יעקב. עם זאת, בשל אופייה הדתי של האוכלוסייה, לא ויתרו על הקמת בית כנסת ומקווה בבית שלמה. כעבור כמה שנים, בלחץ התושבים, נבנה גם בית ספר עצמאי.

בבת שלמה ניסו פקידי הברון שיטה משקית חדשה אשר תאפשר את עצמאות המתישבים למן השנה הראשונה. לצורך כך סוננו המתישבים בקפידה וניתן להם שטח אדמה גדול יחסית (כ-220 דונם), הלוואות ארוכות-טווח, כלי עבודה וחיות משק.

למרות כל אלה הייתה התפתחות בת שלמה אטית ומתונה יותר מאשר זיכרון יעקב ושאר מושבות העלייה הראשונה. כתוצאה ממחסור באדמה פורייה נוספת בסביבה, לא גדל מספר החקלאים ובמשך הזמן אף עזבו תושבים לנקודות התיישבות חדשות.

הנוף המושבה בת שלמה נבנתה מדרום לדרך ואדי מילך, לאורך רחוב אחד, שלאורכו נפרסו בתי המתישבים משני צדיו. הבתים נבנו במתכונת דומה זה לזה, החצרות הוקפו מחיצות, והגדרות החיצוניות נבנו אבן וחברו יחדיו למעין חומה סביב המושבה. בכל חצר היו מבנה מגורים קטן, כמה מבני משק וחדר שירותים חיצוני.

מושב העולים, שהוקם בשנות ה-50 של המאה ה-20 בצמוד למושבה, נבנה מצפון לכביש ואדי מילך. כך, בניגוד לרוב מושבות העלייה הראשונה האחרות – שבהן התערבב הבינוי החדש בבינוי הוותיק, והפר את הדפוס הישן של החלקות החקלאיות – נשמר בבת שלמה הן המרקם הבנוי של היישוב לאורך הרחוב ההיסטורי הן תבנית השדות הצמודים לבתים.

רוב המבנים ההיסטוריים עברו מאז הקמתם שינויים והתאמות למגורים מודרניים, אך עדיין ניתן לראות בבירור את הגלעין המקורי, הכולל 14 בתי מגורים, מבני הציבור (המקווה, בית הכנסת, בית ביטחון ובית ציבורי) ואת החלקות החקלאיות הצמודות אליו.

הסמיכות בין הרחוב היחיד, העשיר בנכסי מורשת בנויה לבין המטעים שלאורך נחל תות והחורש הטבעי הסבך של הר חורשן, הניצב ממש מדרום למושבה וניבט מכל פינה ברחוב, יוצר מפגש מרתק בין טבעי לבנוי ומה שביניהם.

הגדרת הפוליגון הרחבת דרך ואדי מילך (כביש 70) העובר מצפון למושבה והטמנתו בחפיר עמוק, גרמה לניתוק המושבה מסביבתה, פגמה אמנם במראה המושבה ההיסטורית מהכביש אך יחד עם זאת יצרה גבול חד וברור בין המושבה ליישוב, הנושאים את אותו שם.

הרחוב הראשי הוא לבה של המושבה בת שלמה הישנה ומהווה דוגמה אותנטית יוצאת דופן לאווירה ולנופים של תקופת העלייה הראשונה. הפוליגון כולל את כל תחום הגבעה שעליה הוקמה המושבה, את כל השטח הבנוי של המושבה ואת החלקות החקלאיות הצמודות לה.

החיץ שהוגדר סביב לפוליגון חובק את החלקות הצמודות לבתים מדרום, ממזרח וממערב. הוא כולל את כל השטח החקלאי שבין נחלות המושבה ההיסטורית לבין מגוון השטחים הטבעיים הסמוכים לנחל תות מדרום.

בתחום החיץ נבנו כבר כמה מבנים חקלאיים גדולים ומתקני תשתית. בנייה לא מבוקרת של מבנים נוספים כאלה עלולה לגרום לפגיעה ניכרת בשלמות נופ התרבות של המושבה ומטעיה ושל הקשר בינם לבין הסובב הטבעי מדרום למושבה, בדומה לפגיעה שכבר נוצרה בהרחבת הכביש מצפון למושבה.

טף אורגני מתמשך

מקורות

- ר' אהרנסון, 'בת שלמה - אווירת ארץ ישראל הישנה', ד' ענר (עורך), **סיפורי מושבות: סיפורן של חמישים ושתיים המושבות בארץ ישראל**, [תל אביב] 1996, עמ' 30-33.
- ר' אהרנסון, **לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה**, ירושלים תשס"ד, עמ' 208-215.

נוף אורגני מתמשך

מקווה ישראל

הסיפור קרל יעקב נטר, נציג חברת אליאנס בפריס, האמין כי "רק על ידי עבודת האדמה ייושע ישראל". הוא הציע להקים מוסד "שבו יוכלו ילדי היהודים ללמוד את עבודת האדמה ובאמצעותו ניתן יהיה להפריח מחדש שממות הארץ". הזיכיון שקיבל מהסולטאן הטורקי אפשר מימוש רעיון זה והקמת בית הספר החקלאי היהודי הראשון בארץ ישראל – מקווה ישראל – ביום 5 באפריל 1870.

השם שניתן למקום לקוח מפסוק בירמיהו י"ד, ח': "מקווה ישראל מושיעו בעת צרה...", ואכן מעת הקמתו היה למוסד זה חלק חשוב בתקומת עם ישראל בארצו. במקווה ישראל נעשו הניסיונות הראשונים להכשיר צעירים וצעירות יהודים לעבודת האדמה, ובוגריו היו ממקימי יישובים אחדים בהם גדרה, מזכרת בתיה וכפר נטר. בשנת 1882 הביא נטר, שניהל את המקום, 28 יתומים נפגעי הפרעות ברוסיה, לבית הספר. באותה תקופה שימש המקום אכסניה לאנשי ביל"ו ולחלוצים.

עד הקמת מרכז וולקני והפקולטה לחקלאות ברחובות היה מקווה ישראל גם מרכז המחקר החקלאי המרכזי בארץ ותחנה לאקלום זני צמחים חדשים. כאן גם חוברו לראשונה ספרי חקלאות בעברית והוקם היקב המודרני הראשון בארץ.

במרתפי היקב של מקווה ישראל התאמנו אנשי ה'הגנה' בירי ובית הספר שימש כבסיסם במאורעות 1920 ובימי המרד הערבי 1936–1939 בימי מלחמת העצמאות היה כאן מוצב קדמי בדרך לירושלים, אז פותחו כאן כמה כלי נשק ביזמת המורה דוד ליבוביץ', בהם מרגמת ה'דוידקה'.

בבית נטר נערכו פגישות עם אישים מראשי היישוב היהודי כביאליק ואחד-העם. שער

הנור השטח הבנוי של בית הספר: לאחר שנים של הזנחה פיזית הוחל בראשית שנות ה-70 בתכנון שיפוצו של בית נטר כחלק מתכנית אב לשיקום האזור כולו. מאז שוקמו חלקית כמה מבנים היסטוריים, ובהם: בית ההנהלה, בית נטר, המחסנים, היקב, בית הכנסת ועוד. המקום משמש גם אכסניה למועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות.

הגן הבוטאני שתכננו והקמתו החלו בשנת 1929, הכולל פריטים נדירים ומרשימים דוגמת הפיקוס הבנגאלי, המוריד זה למעלה ממאה שנים שורשי אוויר ההופכים לגזעים, ושדרת דקלי הוויניגטוניה, המסמנת את הכניסה ההיסטורית למקווה מהדרך בין יפו לירושלים, הם הנכסים הנופיים הייחודיים בחצר בית הספר היום.

מרכז היסטורי זה מוקף שדות ומטעים המעובדים בידי תלמידי בית הספר.

הכניסה לבית הספר היווה במה לפגישה קצרה בין הרצל לקיסר גרמניה וילהלם באוקטובר 1898. האירוע מונצח בתמונה המפורסמת שצילם דוד וולפסון.

כיום זהו בית ספר ממלכתי שבו לומדים מעל 1,000 תלמידים, הכולל חטיבת-ביניים, חטיבה-עליונה ופנימייה. בית הספר מפעיל מגמות רבות בנוסף לחקלאות, בהן: חטיבה ללימודי טבע, צפרות, תיאטרון ולימודי סביבה.

הגדרת הפוליון

האדמות החקלאיות של בית הספר החקלאי מקווה ישראל מוגנות בחוק מיוחד הקובע את התנאים והמגבלות לשינוי ייעוד הקרקע. החוק מחייב הסכמה של שלושה שרים לכל שינוי ייעוד שאינו למטרות בית הספר. למרות ההגנה המיוחדת על בית הספר ההיסטורי היא איננה כוללת הגנה מפורשת על השטחים הפתוחים בתוך בית הספר ועל הנף החקלאי הסובב אותו מפני שינוי ייעוד המתאים לכאורה למטרות בית הספר אך פוגע בנוף התרבות שלו. מטרת הגדרת פוליון נוף התרבות בכל שטחי בית הספר והשטחים הצמודים לדרך יפו-ירושלים (כביש 44), היא למנוע פגיעה בנוף הזה.

שאר השטחים החקלאיים הצמודים לכביש 44 מדרום, ועתידים להיכלל בפארק איילון, סומנו כחיץ לפוליון. שטחים אלה ראוי היה שיישארו פתוחים כדי למנוע הפיכת בית הספר החקלאי ל"עציץ" ירוק בסביבה עירונית, אך ניתן להשתמש בהם לכל שימוש פתוח ולאו דווקא לחקלאות.

מקורות

- ג' כץ, 'כאן התחיל הכל', עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל, ו' 1 תשמ"א, עמ' 3-7.
- פ' ליפובצקי, מקווה-ישראל: בת שבעים וחמש תר"ל-תש"ה 1870-1945, תל-אביב [תש"ה?].
- ש' רוזנר, מקווה ישראל, ירושלים תש"ל.
- י' שפירא, מאה שנה למקווה-ישראל: תר"ל-תש"ל 1870-1970, רמת-גן 1970.

שרידי בוף אורגני

מבנים צלבניים במערב הגליל

הסיפור צבאות הצלבנים עברו את

רכס הסולם ב-24 במאי 1099, וביולי באותה שנה כבשו את ירושלים והשתלטו על מרבית שטחה של ארץ ישראל המערבית. הגליל נחלק בין "נסיכות הגליל", שבירתה הייתה טבריה, לבין "התחום המלכותי" של עכו. הגבול בין אזורים אלה היה בקעת פקיעין. במשך הזמן נוצרה הרוזנות של ג'וסלין דה קורטני, שמרכזה היה "מבצר המלך" במעיליא, והיא שלטה על מרבית הגליל המערבי. בתקופה הזו נוצרו בגליל המערבי אחוזות פאודליות קטנות, כמו קסל אימבר (אכזיב) והמנזר על שם ג'ורג' הקדוש (דיר אל-אסד).

לאחר מפלת הצלבנים בקרב קרני חטין (1187) נפלה הממלכה כולה, להוציא את צור, בידי צלאח א-דין. בשנת 1191 הצליחו חילות מסע הצלב השלישי, בראשותו של ריצ'רד לב הארי, לכבוש את עכו מחדש. מאז הייתה עכו לבירתה של הממלכה הצלבנית, ואט-אט היא הרחיבה את אחיזתה בגליל המערבי. בשנת 1192 עבר הגבול בסביבת המונפור, בשנת 1229 שלטו הצלבנים גם על הר מירון ובשנת 1240 הגיעו עד לירדן.

בתקופה זו היו המסדרים הצבאיים בעלי הקרקעות, והמבצרים שימשו במקום האבירים הפאודליים ששלטו בהם קודם לכן. המסדר הטבטוני (הגרמני) החזיק במצודה מונפור, במבצר המלך שבמעיליא ובמצודת ג'דין (יחיעם).

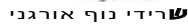
במחצית השנייה של המאה ה-13 הצליחו הצבאות המוסלמים, בפיקודו של בייברס, להשתלט על הממלכה הצלבנית ולחסלה. לימים הפכו המצודות והחוות שהקימו הצלבנים לגרעיני הכפרים של תושבי הארץ המוסלמים.

הנור

במערב הגליל באה לידי ביטוי התקופה הצלבנית בארץ ישראל בצורה פיזית יפה ומרשימה. האזור שבו נמצא ריכוז צפוף של מבנים צלבניים מכוסה היום ברובו חורש ים-תיכוני צפוף, ובתוכו בנויים כפרים ערביים, שמקצתם החלו את דרכם מסביב לגרעין של חווה או של מבנה צלבני.

מורדות הגליל המערבי חרוצים כאן בנחלים תלולים יחסית. מיקומם של שרידי ביצורים על השלוחות שבין הנחלים בולט למרחוק, ולעומתם המבנים התעשייתיים והחקלאיים נסתרים מעיני המתבונן בהם מרחוק ומתגלים רק למי שחודר אל מעמקי החורש. אל השטח החקלאי לשעבר, שבין האתרים הצלבניים, חזר בחלקו הגדול החורש הטבעי, ורק חלקים קטנים ממנו מעובדים.

היכולת לצפות על האזור כולו או על רובו מהמצודות

עצמן או מנקודות תצפית הנישאות בשטח כמו מצפה גורן, מאפשרות לחוש את העבר בנוף ההווה. לפיכך הוגדר רוב האזור הזה כחיץ שמטרתו לשמר שטחים פתוחים בין שרידי המבנים הצלבניים, וזאת בנוסף לחשיבותו העצומה לשמירת הטבע.

שרידי האתרים הבנויים העיקריים והשטחים הצמודים אליהם הוגדרו כפוליונים נפרדים של שרידי נופ תרבות אורגני התחומים כולם באזור החיץ:

מבצר מעיליא – הכפר מעיליא נבנה בראשיתו סביב המבצר הצלבני שנבנה בראשית המאה ה-12. המבצר היה בבעלות המלך, ומכאן שמו – קסטלום רגום (בצרפתית: שאטו דו רואה). ממחצית המאה ה-12 ואילך היה המבצר מרכז של נחלה עצמאית גדולה, שכללה 36 כפרים במערב הגליל ובמרכזו. בסוף שנות ה-70 של המאה ה-12 עברה הנחלה לידי ז'וסלין דה קורטני, לאחר שנשא לאישה את אגנס לבית דה-מיי, יורשת המבצר. דה קורטני קנה נחלות סמוכות (בהן הונין, מנות, דיר אל-אסד) והיה לבעל הנחלות הגדול ביותר בממלכת ירושלים הצלבנית. המבצר עבר לרשותו של חתנו של דה קורטני, אוטו פון הנברג, והוא שמר אותו לטבטונים. בתקופה זו עבר מרכז הכובד למצודת מונפור.

שרידי המבצר נמצאים בראש תל במרכז הכפר. זה היה מבצר גדול, ונוסף על תפקידו כמרכז לפיאודה שמר על הדרך המשנית מעכו לדמשק. המבצר היה מסוג המבצרים המרובעים. שלושת מגדלי הפינה שלו השתמרו היטב. המגדל הצפון מערבי נשמר בגובה של שלוש קומות על חרקי הירי שלו. חלקים אחרים מחורבותיו משולבים בבתי הכפר של ימינו. המסגד של הכפר, שנבנה בתקופה הממלוכית, בנוי בחלקו מאבני המבצר הצלבני.

הבנייה המסיבית של מבני הכפר על שרידי המבצר, ובעיקר מסביב לו, מאיימת על היכולת להבחין בעברו הצלבני. לכאורה העובדה שהאזור מוגדר אתר עתיקות מגנה עליו, אולם בפועל החוק שנועד להגן על נוף המבצר אינו נאכף אלא לעתים, כשמדובר בממצאים ארכיאולוגיים קבורים בלבד. מן הראוי היה להגביל כל בנייה נוספת על גבי שרידי המבצר וסביבו, ובכל מקרה של בנייה הכרחית מסיבות שבהן ישונוע מוסד תכנון, יש לתת את הדעת על מראה המבצר הניבט למרחוק בכל רחבי מערב הגליל.

מצודת מונפור (קלעת קורין) שרידי מצודה צלבנית בראש שלוחה תלולה שנמצאת בין נחל כזיב בצפון לגיא עמוק מדרום. המצודה שוכנת בלב הנוף המרהיב של נחל כזיב. היא הוקמה באמצע המאה ה-12 כחוזה מבוצרת שהייתה שייכת ל"מבצר המלך" במעיליא. במשך השנים גדלה חשיבותה עד כי זכתה לשם "מצודת המלך החדשה". צלאח א-דין כבש את המקום מהצלבנים לאחר ניצחונם בקרב קרני חטין (1187), אך לאחר חמש שנים כבשו אותו הצלבנים מחדש.

בשנת 1229 נמכרה המצודה למסדר הטבטוני, ומאז הוא ידוע בשם "מונטפור", "ההר החזק" בצרפתית. הגרמנים תרגמו את השם לשפתם "שטרקנברג". הטבטונים העתיקו את המטה שלהם מעכו לשטרקנברג במאה ה-13 ולכאן העבירו את האוצרות והארכיון שלהם. בעזרת תרומות בנו כאן הטבטונים מצודה מפוארת, מהיפות בישראל.

בייברס נכשל בניסיון הראשון שלו לכבוש את המקום (1266). הוא שב לכאן בשנת 1271, ולאחר שבוע של לחימה נכנעו הטבטונים. על פי הסכם הכניעה התיר להם בייברס לעבור לעכו עם האוצרות והארכיון.

המצודה נחפרה חלקית בראשית המאה ה-20 ויש בה חדרים ואולמות שמורים לגובה רב, גת לייצור יין, שני חפירים ודרך חצובה המובילה לכיוון מעיליא.

אחד האיומים העקריים על שרידי המונפור, הן מבחינת שימור הממצא הארכיאולוגי הן מבחינת שימור נוף התרבות, הוא היותו מכוסה חורש סבוך. בשנת 2004, לאחר התלבטות קשה בין שמירת ערכי טבע לשמירת ערכי תרבות, כרתה רשות הטבע והגנים את רוב עצי החורש שכיסו את המצודה וחשפה אותה לאוויר העולם.

לרגלי המצודה, בגדת נחל כזיב, נמצא מבנה שמור היטב בן שתי קומות. שרדו בו קמרונות בסגנון גותי, ואף המדרגות שהובילו לקומה השנייה. זה היה מבנה המשק (החוזה) של המצודה והטחנה (קמח וסוכר). סמוך אליו נמצאים שרידי סכר שאיגם את מי הנחל. מהאגם יצאו תעלות להפעלת טחנות קמח ולהשקיית השדות. מטחנות הקמח הרבות הנמצאות לאורך הנחל יש לפחות שלוש שניכרים בהן בבירור שרידים צלבניים.

מצודת יחיעם (ג'דין) שרידי מצודה עותמאנית שבה משולבים שרידים מהתקופה הצלבנית. כיום היא נמצאת בתחום קיבוץ יחיעם. המצודה בנויה על אתר קדום מהתקופה הרומית ומהתקופה הביזנטית.

המצודה היא חוזה מבוצרת, דומה להיאחזויות צלבניות אחרות בגליל המערבי, אך המבנים שנותרו בשטח גדולים ומרשימים. יש הסבורים שהמקום היה כפוף ל"מבצר המלך" במעיליא, ואחרים משערים שהיה שייך לנחלה הפאודלית שהשתרעה בבקעת בית הכרם. בשנת 1208 נמסרה המצודה למסדר הגרמני הטבטוני. הסולטן הממלוכי בייברס הרס את המקום בשנת 1265.

שרידי נוף אורגני

בשנת 1738 תפס את המקום ט'אהר אל-עומר, השיח' הבדווי שהשתלט על הגליל. כשעלה קיבוץ יחיעם על הקרקע השתכנו מייסדיו בהריסות המצודה וכאן התגוננו כנגד הערבים שתקפו אותם. רוב המבנים הנראים כיום במצודה נבנו בתקופתו של ט'אהר אל-עומר.

חורבת מנות שרידי מתקן לתעשיית סוכר מן התקופות הצלבנית, הממלוכית והעותמאנית. זה שריד מרשים שטומן בחובו גם את סיפורה הנרחב של הכלכלה הצלבנית בגליל.

מקורות

- מ' בננשתי, **מבצרי הצלבנים במדינת ישראל**: תיאורם ותולדותיהם, ירושלים תש"ל.
- י' פרור, 'לתולדות החקלאות הצלבנית', **ארץ ישראל, א** (תשי"א), עמ' 145–152.
- ר' פרנקל ונ' גצוב, 'תולדותיו של מבצר מונפור ותכניתו', **קדמוניות**, י"ט, 73–74 (תשמ"ו), עמ' 52–57.
- ע' שטרן, 'חורבת מנות תחתית', **חדשות ארכיאולוגיות**, ק"ו (תשנ"ז), עמ' 15–17.
- מ' אביעם, מידע בעל פה, פבר' 2006

שרידי בוף אורגני

בני עטרות

הסיפור התנועה הטמפלרית היא

תנועה דתית שקמה בדרום גרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19 כדי להפיח רוח חדשה בכנסייה הפרוטסטנטית באמצעות חיזוק האמונה שבלב והעמקתה. מקור השם Temple אינו בניין פיזי אלא מביע באופן רוחני את רעיון היותם "עם האל ובו משכן האל".

על רקע הקשיים בחקלאות באזור מגוריהם והתעוררות ההתעניינות בירושלים הנשכחת, הכבושה כבר 400 שנים בידי העות'מאנים, צמחה האמונה שרק השיבה לירושלים, כדברי הנביאים, תביא לשינוי סדרי העולם המעורערים ותרופה לרעב. בשנת 1854 הוכרז על ייסוד "האגודה לכינוס עם האל בירושלים" ובשנת 1858, לאחר הכנות מרובות ומשלחת סקר שביקרה בארץ, הגיעו ראשוני הטמפלרים לארץ. ראשונה קמה המושבה בחיפה, שנייה המושבה ביפו, ובהמשך שרונה מושבה-בת ליפו (כיום הקרייה-ת"א). עם הקמת המושבה בירושלים בשנת 1878 עבר המרכז הרוחני של העדה לעיר הקודש.

המושבה הטמפלרית החמישית הוקמה בשנת 1902 בידי דור שני של חקלאי יפו ושרונה שהתקשו למצוא אדמה חקלאית עקב הגידול העירוני ביפו. המושבה קמה על שטח של 8900 דונם ונקראה "חמידיה - וילהלמה": "חמידיה" על שם השולטן עבד אל-חמיד השני; ו"וילהלמה" על שם הקיסר וילהלם השני, אשר ביקר בארץ בשנת 1898.

ההיסטוריה של המושבה הטמפלרית דומה להתפתחות היישוב החקלאי המודרני בארץ ישראל, בדומה למושבות היהודיות, אך בנוסף היא משקפת את היחסים שבין בריטניה לגרמניה במלחמות העולם, את התהפוכות שהתחוללו בחברה הגרמנית בעת הזאת וכמובן

הנוף רחובות המושבה, שנבנו בדגם הצלב הטמפלרי, השתמרו במלואם. מבני הציבור עומדים כולם על תלם, ולמרות שאינם משמשים עוד בייעודם המקורי, ניכר בהם עברם. כך למשל, משמש בית הספר הטמפלרי כבניין המנהלה של בית הספר האזורי, מבנה המחלבה המודרני של הטמפלרים משמש למזכירות היישוב, ובית העם, החשוב מבין מבני הציבור במושבה הטמפלרית, משמש כאולם ספורט.

היישוב נראה כמו גלויה מארץ אחרת ומזמן אחר. בתי האבן הגדולים והחלונות עם תריסי העץ והאדניות הפורחות בהן, מזכירים כפר אירופי. הגדרות התוחמות את החצרות והאינקליפטוסים הוותיקים שברחובות יוצרים נוף נדיר בארץ בכלל ובמרכז הארץ במיוחד: המשכיות יישובית, ללא מהפכות ושינויים דרמטיים במשך למעלה ממאה.

חלוקת השדות של הטמפלרים עדיין ניכרת בנוף, למרות השוני באופי הגידולים. הטמפלרים גידלו בעיקר תבואה, כרמי ענבים ופרדסים, ועסקו בגידול פרות לחלב, ואילו היום נטועים מטעים במקום. הדרך הראשית מהמושבה לשרונה וליפו עדיין עוברת בין החלקות ומשמשת דרך חקלאית, למרות שכביש הגישה ליישוב שונה עקב סלילת כביש 40.

את היחסים שבין יהודים לגרמנים. באפריל 1948 פינו הבריטים את אחרוני הטמפלרים שישבו בארץ ישראל. חלקם חזרו לאירופה ורובם עברו לאוסטרליה.

המושבה הפכה לבסיס בריטי, נתפסה בידי הלגיון הערבי, ונכבשה במבצע דני. לאחר כמה חודשים שבהם הייתה נטושה התיישבו בה חקלאים יהודים שנאלצו לעזוב את מקום מושבם במלחמת העצמאות, מהיישוב עטרות ליד ירושלים, נחלים, בארות יצחק ובן שמן.

הגדרת הפוליון מושב בני עטרות הורחב 3 פעמים מאז הקמתו, ושכונותיו החדשות נבנו על חלק מהשדות והשטחים החקלאיים של המושבה וילהלמה. הרחבות של כביש 40 ושל שדה התעופה בן גוריון נגסו אף הן בשולי השטחים החקלאיים של המושבה. למרות ההרחבות, ניתן עדיין לזהות מהאוויר ומהקרקע את מבנה הצלב של רחובות המושבה הוותיקה ואת הקשר בין השדות לרחובות ההיסטוריים. אזור זה הוגדר כנוף תרבות שראוי היה לשמרו כחקלאי, כחלק בלתי נפרד משימור המבנים ביישוב.

פוליון לפוליון נוף התרבות הוגדר פוליון חיץ מצומצם מאוד, הכולל שטחים חקלאיים ודרכים היסטוריות המשרתות היום את השטחים האלה. באזור זה נבנו כאמור ההרחבות ומתוכננים פרויקטים נרחבים של תשתית, ובעיקר הרחבה של כבישים קיימים וסלילת כבישים חדשים. ראוי היה שתכנון בינוי נוסף בחיץ העוטף את וילהלמה יתוכנן מתוך התחשבות בערכי נוף התרבות המיוחד הזה.

שכילי סוף אורגני

מקורות

- ז', ענר, **כל מקום ואתר**, משרד הבטחון, 1995, הערך "בני עטרות", עמ' 56-57.
- ר' בלקה, 'המפלגה הנאצית בארץ ישראל', בתוך מ' צימרמן (עורך), **גרמניה וארץ ישראל**, הוצאת מאגנס, עמ' 118-132.
- <http://www.bney-atarot.org.il/user/articles.php?id=1&menu=1>

שרידי בוך אורגני

חקלאות מדרגות בהרי יהודה

הסיפור הרי יהודה מהווים חלק משדרת ההרים המערבית של ארץ ישראל. תקופת ההתנחלות הישראלית והעלייה להר הגבוה, לפני כ-3,000 שנה, לוותה בבירוא יערות ובבניית יישובים בכל רחבי ההר הגבוה ושפלת יהודה. המתיישבים הכשירו מעיינות נקבה, בנו מתקנים לעיבוד התוצרת החקלאית, ובנו לרוחב המדרונות מדרגות אבן (טרסות), על בסיס מדרגי סלע טבעיים. המדרגות נבנו מארבע סיבות:

- היפטרות מעודפי אבן בשטח ויצירת משטחי קרקע רציפים.
- הקטנת השיפוע של המדרונות על ידי הפיכתם לרצף של קטעים מישוריים מדורגים.
- מניעת נגר חזק של גשם, שגורם לסחיפת קרקע.
- האטת נגר המים מעשירה את אגירת המים בנפח הקרקע שמצטבר מאחורי המדרגות, ועודפי המים מחלחלים דרך המרווחים שבין אבני המדרגה החקלאית האוצרת את הקרקע.

בתקופה הביזנטית, שבה גדלה מאוד אוכלוסיית הארץ, כוסו שטחים רבים באזור במדרגות חקלאיות, ואזור הרי יהודה ידע פריחה כלכלית ניכרת. נבנו חוות ומתקנים חקלאיים ואף הוכשרו שטחים שתועלתם החקלאית שולית.

בחלק גדול מהכפרים ושטחי החקלאות האלה ניתן לזהות רצף התיישבותי מאז התקופה הכלכלית ועד אמצע המאה העשרים. לאחר קום המדינה לא התאימו המדרגות לחקלאות המודרנית והן ניטשו ברובן, אם כי בשנות ה-50 נבנו במקומות מסוימים מדרגות חקלאיות גדולות (ליד צור הדסה ובעמק הארזים), כחלק ממפעלי הייעור והכשרת הקרקע של הקרן הקימת לישראל.

הנוף הרי ירושלים מתאפיינים בשכבות סלע קשות ורכות המתחלפות לסירוגין. הבדלי העמידות לבליה יצרו בנוף נופים של שלח מדרגה רחב הבנוי משכבת סלע רכה ומעליו רום מדרגה צר וקשה של גיר או דולומיט. במקומות שבהם נובעים מעיינות העבירו את המים בתעלות וגידלו בהן גידולי שלחין. המעיינות הדלים של הרי יהודה השקו שטחים מוגבלים. במדרגות החקלאיות שלא זכו להשקיה גידלו עצי בוסתן, בהם זיתים, תאנים, שקדים ועצי פרי נשירים.

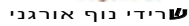
נוף המדרגות, המאפיין העיקרי של הרי ירושלים, נפגע במקומות רבים כתוצאה מפעולות ייעור, מהכשרת שטחים לחקלאות מודרנית ומבינוי.

הגדרת הפוליגונים שרידי מדרגות חקלאיות קיימים כמעט בכל מקום בהרי יהודה. נבחרו 4 אזורים המייצגים אופנים שונים בהם שרדו המדרגות החקלאיות. בכל אחד מהם קיים מעיין שהמדרגות תחתיו היו מעובדות בגידולי שלחין והמדרגות המרוחקות יותר היו נטועות כרמי זית. בעמק רפאים, משולי ירושלים ועד שולי הכפר בתיר, קיים רצף של טרסות שחלקם הגדול מעובד עדיין בידי תושבי הכפר בתיר ועובדי מנזר כרמיזן. את מורדות הר איתן בסביבות מעיינות הסטף (עין ביכורה) שיקמה בשנים האחרונות הקרן הקימת, ואף הושב אליהן, כחלק משיקום הנוף, גידול חקלאי אינטנסיבי של זיתים וגידולי שלחין ובעל אחרים. בהר חרת קיימים שרידי טרסות המכוסות חלקן ביער מחטני, אך גם זיתים ותיקים עדיין קיימים בחלקות לא קטנות, והם מעובדים באופן אקסטנסיבי. סביב לתל צובה שרידי טרסות מסורתיות שחלקן הגדול נטוע היום בנשירים בחקלאות מודרנית ומושקית, לצד מדרגות מודרניות רחבות יותר שנוצרו בעזרת כלים הנדסיים כבדים שפגעו בטרסות הקדומות, אך משמרים את עקרונות החקלאות ההררית.

מקורות

- ג' בשן וח' צורף, 'אתר סטף: שיקומה של מערכת שלחין', **על אתר**, ב (תשנ"ו), עמ' 111-120.
- ש' גיבסון וע' קלונר, 'סטף: פרויקט ארכיאולוגי בהרי יהודה לבחינת הנוף והסביבה', **קדמוניות**, כ"ג, 3-4 (תשנ"א), עמ' 97-103.
- צ' חן, 'התפוצה של המדרגות החקלאיות בהרי ירושלים', א' שמואלי, ד' גרוסמן ור' זרבי (עורכים), **יהודה ושומרון: פרקים בגיאוגרפיה יישובית**, ירושלים תשל"ז, עמ' 210-229.
- צ' חן, 'ניצול מעיינות לחקלאות שלחין בהרי-יהודה', א' שמואלי, ד' גרוסמן ור' זרבי (עורכים), **יהודה ושומרון: פרקים בגיאוגרפיה יישובית**, ירושלים תשל"ז, עמ' 230-250.

- עין ביכורה (סטף)
- עין חרת
- עין צובה
- עין לבן
- עין אל-חניה
- עין אל-בלד
- עין כרמון

- 165 ■

שרידי בוף אורגני

מנזרי השפלה

הסיפור בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, התחדשה הפעילות הנוצרית המערבית בארץ הקודש, ומסדרים רבים של נזירים קתולים הצליחו להקים מנזרים חדשים ברחבי הארץ, מחוץ לערי הקודש המסורתיות. שפלת יהודה הייתה מקום אידיאלי בעבורם, בין השאר בזכות הקרבה למקומות הקדושים בירושלים ובבית לחם, שם גם נמצאים מרכזי המסדרים. הנזירים נמשכו לנופי התנ"ך של השפלה, רוויי הזיכרונות המקראיים: בעמק איילון ציווה יהושע על השמש לעמוד דום (יהושע י' 12) וברכס צרעה החלה רוח ה' לפעם בקרבו של שמשון הגיבור (שופטים י"ג 25).

מנזר לטרון הוקם בשנת 1890. השם לטרון נגזר ככל הנראה משיבוש ערבי של שמו הצלבני של המבצר שמעליו - לה-טורן דה שבלייה - המבצר הקטן של האבירים. אולם השם נדרש גם כנגזר מלטינית לטרו=גנב, מכאן האמונה כי במקום זה נולד "הגנב הטוב", אחד משני השודדים שנצלבו ליד ישוע וחזר בתשובה לפני מותו.

הנזירים במקום שייכים למסדר הטרפיסטים, שאנשיו גזרו על עצמם אורח חיים סגפני ומחמיר. הם מקיימים מטבח צמחוני, משתדלים להמעיט ככל האפשר בדיבור בענייני חולין, ומשום כך נודע מנזרם בשם "מנזר השתקנים". המנזר מוקף בכרמי זית וגפן, והנזירים עובדים בכרם וביקב. מבני המשק של המנזר בנויים סביב מבנה אבן שהוקם בשנת 1861 ושימש כמלון לעוברים בדרך התורכית החדשה לירושלים, שעברה דרך שער הגיא.

מעט מצפון למנזר לטרון וכביש מס' 1, בצד הכביש לבית חורון, נמצאת אכסניית "בית השלום" של מסדר "בית הרם" הקתולי שמרכזו בבית לחם. במקום מתגוררת קהילת ביאטיטוד

אשר מקיימת בו מנזר ואכסנייה לצליינים. המבנה נבנה בשנת 1927 ושימש בשנים 1948 עד 1967 כמטה משקיפי האו"ם, ולאחר מכן שבו אליו הנזירים. למרגלות המנזר התגלו שרידי כנסייה ביזנטית וכנסייה צלבנית, שקידשו את מקומה של אמאוס – המקום בו התגלה ישוע לתלמידיו לאחר צליבתו ותחייתו. בחפירות שנערכו במקום נחשפו שרידי וילה רומית בעלת רצפת פסיפס, כנסייה ביזנטית מעוטרת פסיפסים מהמאה ה-5, ולידה בפטיסטריום (מקום טבילה). על יסודות הכנסייה הביזנטית נבנתה כנסייה צלבנית מהמאה ה-12.

המנזר בדיר רפאת נמצא על מורדותיו של רכס צרעה. מקור השם במילה רפאים – מהות המקום עד שהוקם בו המנזר בשנת 1927, על חורבותיה של כנסייה ביזאנטית. פסלה של מרים, בראש מבנה הכנסייה, בולט למרחקים. על קירות הכנסייה ותקרתה רשום הפסוק "שלום לך מרים" ב-343 שפות שונות. בעבר, עד שנת 1948, הפעילה הכנסייה בית ספר חקלאי.

הגדרת הפוליגונים

גם מנזר בית ג'ימאל הקתולי שהוקם בשנת 1881 בידי המסדר הסלסיאני, אמור היה להשתייך לפוליגון המנזרים בשפלת יהודה, אלא שעקב התרחבותה של בית שמש הוקפו שטחי המנזר בשכונות העיר החדשה. המנזר והשדות הסמוכים אליו נשמרו, אולם ערכיות נופ התרבות נפגמה כתוצאה מפגיעה בשלמותו ובאותנטיות שלו.

קביעת אזור חיץ פתוח המקשר בין שלושת המנזרים הנותרים באזור מדגישה את השתייכותם ל"סיפור" אחד בזמן ובמרחב, והיא עשויה למנוע פגיעה בערכיותם של אלה כנופי תרבות, כפי שקרה למנזר בית ג'ימאל.

הנוף

רוב המנזרים שנבנו במאה ה-19 בארץ ישראל נבנו בתוך הערים. מנזרי הגליל שמחוץ לנצרת, כמו התבור וכפר נחום, נבנו על שרידי מקומות קדושים לנצרות ועסקו בעיקר בשמירת האתר ושירות לצליינים. נוף המנזר הכפרי, שבו מתקיימת קהילה מעבודת אדמה, איננו נפוץ בארץ. זהו יבוא של נוף אירופי ותרבות אירופאית למרחב הכפרי של ארץ ישראל, ובכך ייחודו ומכאן נובע הצורך לשמרו.

מנזרי לטרון ומנזר דיר רפאת שוכנים במדרונות הגבעות המתנוססות מעל למקום שבו יוצאים מההר ערוצי הנחלים הגדולים איילון ושורק ונפתחים אל גבעות השפלה. הערוצים הרחבים של הנחלים הפכו כאן לעמקים גדולים בעלי אדמה חומה ופורייה, המעובדים לשדות שלחין, וכרמי ענבים ומטעים, כמו בימי המקרא.

בין שני המנזרים מפריד רכס צרעה, המיוער כמעט כולו ביער אורנים. דרך נוף, עבירה לכל רכב, מקשרת את אגן נחל איילון עם אגן נחל שורק ומעניקה תצפיות נרחבות אל הרי יהודה, השפלה ומישור החוף.

מקורות

- א"ל בלקין, 'גורם השתיקה באדריכלות המנזרים', **אדריכלות ישראלית**, 42 (2000), עמ' 50-61.
- ס' דלה-סטה טורפרנקה, 'מפעל הבנייה וההתיישבות של המסדר האיטלקי-הקתולי של הסאלזיאנים בארץ-ישראל', י' בן-אריה, י' בן-ארצי וח' גורן (עורכים), **מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל**, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 59-77.
- ד' זכאי, 'מנזר לטרון', **מרחבים**, 1 (תשל"ה), עמ' 63-69.
- א' יפה, 'המנזר הסליזיאני בבית ג'מאל', **מורשת דרך**, 70 (1997), עמ' 10-12.
- י' כהן-ישר, 'יומן בלתי ידוע של מנזר השתקנים בלטרון', **אריאל**, 100-101 (תשנ"ד), עמ' 96-112.
- נ' שלו-כליפא, **אל גן נעול: סיורים במנזרי הארץ**, אור יהודה תשס"ה, עמ' 125-155.

שרידי נוף אורגני

שדרת התלים בשפלה

הסיפור שפלת יהודה היא אזור

של גבעות מעוגלות ורכות המשתרעות כאזור ביניים בין מישור החוף ממערב לבין הרי יהודה ממזרח. בתקופת המיוקן, לפני כ-20 מיליון שנה, הציף הים את החלק המערבי של השפלה ופילס בו את הנוף לרום של כ-200 מטרים מעל פני הים. אזור זה מכונה "השפלה הנמוכה", שכן ממזרח לו מתנשאות גבעות השפלה לרום של 400 מטרים ויותר מעל פני הים.

השפלה בנויה סלעי קירטון רכים, בניגוד להרי יהודה, המורכבים מסלע הגיר והדולומיט. סלע זה יצר את נוף הגבעות האופייני לשפלה, אפשר את העיבוד החקלאי של האזור, ושימש חומר גלם נוח לבנייה. פוריות העמקים שבין הגבעות ונוחות המעבר בהם אפשרו את התפתחות הדרכים עוד בתקופות הקדומות, וזו תרמה כבר אז להתפתחות היישוב באזור.

בקו המגע של השפלה הגבוהה עם השפלה הנמוכה, בסמוך לדרכי הרוחב החשובות, ליד עמקים רחבים הראויים לעיבוד ובסמוך למקורות מים, נבנו יישובים שבוצרו, נהרסו ונבנו מחדש, עד שהפכו לתלים בולטים בנוף.

גבעות השפלה הגבוהה אינן אטרקטיביות לחקלאות מודרנית. העיבוד החקלאי מוגבל באזור לגיאיות שבין הגבעות. הגבעות עצמן מכוסות חורש ים-תיכוני מפותח או יערות שנטעו בעשרות השנים האחרונות הקרן הקימת לישראל, ומתוכם מזדקרים התלים שרובם אינם מיוערים.

הגדרת הפוליוגונים

לכל תל "סיפור" משלו. סיפור זה נתחם בפוליוגון נוף תרבות הכולל את התל המבוצר, בתי הקברות שלו והעורף החקלאי המידי שלו. אולם שדרת התלים היא בעיקר סיפורו של המכלול. את המכלול הזה תחמנו בפוליוגון החיץ, הכולל את כל התלים ושטחים נרחבים של שפלת יהודה שבניהם. ניתן להגדיר את השטח הזה במונחים גיאוגרפיים: מכל תל ניתן לראות תל נוסף אחד לפחות, ובדרך כלל הרבה יותר, והחיץ הוא האזור הכולל את הקשרים הגיאוגרפיים האלה. ניתן גם להגדיר את פוליוגון החיץ במונחים תרבותיים המשותפים לכל התלים או לרובם, כמכלול.

פרק ט"ו בספר יהושע מתאר את נחלות השבטים. בתיאור גבול שבט יהודה נזכרות ארבעים ערים בשפלת יהודה. רובן לא אותרו בוודאות, אך על הזיהוי של אחדות מהן אין חולק, ורבות מהן יוצרות שדרה ארוכה של תלים, מצרעה בצפון ועד לכיש בדרום. בזכות הנתונים האסטרטגיים שלהן, ביצר רחבעם את הערים האלה במסגרת מערך הערים הבצורות שהקים בממלכתו כנגד הפולש המצרי, כמתואר בספר דברי הימים ב', פרק י"א. גם מרשימת הערים הזאת לא נפקדה רוב שדרת התלים.

תל צרעה זיהוי התל נעשה על פי השתמרות השם בכפר הערבי סרעה ולא על פי חפירה ארכיאולוגית. בתל נותרו שרידים קדומים ובהם במת פולחן, שני קברים צמודים, גתות ובורות מים עתיקים. מסורת של השנים האחרונות מזהה בבמת הפולחן את "מזבח מנוח", הסלע שעליו הקריב מנוח קורבן כאשר נגלה אליו מלאך ה', ומייחסת את שני הקברים לשמשון הגיבור ולאביו מנוח.

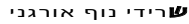
תל בית שמש התל שוכן במקום אסטרטגי החולש על פתחו המזרחי של עמק שורק, אחד מצירי המעבר בין מישור החוף להרי יהודה. בית שמש לא נזכרת כלל במקורות חיצוניים, ואילו במקרא היא נזכרת כמה פעמים בספרים שונים. בספר שמואל נזכרת העיר לאחר שהפלשתים משלחים את ארון ה' חזרה לישראל, ובספר מלכים א' נזכרת העיר ברשימת המחוזות המנהליים של שלמה. על פי ממצאי החפירות, במחצית השנייה של המאה העשירית ובתחילת המאה התשיעית לפסה"נ, הוקמו בעיר מבנים רבים ובכלל זה מאגר מים תת-קרקעי לשעת מצור, וסדנה לעיבוד ברזל, שהיא הקדומה ביותר שהתגלתה עד כה באגן המזרחי של הים התיכון.

תל עזקה מתנשא כמאה מטרים מעל נחל האלה שלמרגלותיו, תכונה שהופכת את המקום למבצר טבעי. סנחריב האשורי כבש את עזקה (701 לפסה"נ) והוא מתאר אותה כקן נשרים. כאשר נבוכדנצר מלך בבל ערך את מסע החורבן שלו ביהודה (586 לפסה"נ) נותרו עזקה ולכיש הערים האחרונות שהחזיקו מעמד.

תל גודד מקובל לזהות את התל עם מורשת גת, עירו של הנביא מיכה. התל היה מיושב בתקופת הברונזה הקדומה והמאוחרת, ונושב מחדש בתקופת המלוכה, עם התפשטות ממלכת יהודה לשפלה. היישוב במקום חרב בעת דיכוי מרד חזקיהו נגד אשור בשנת 701 לפסה"נ והתקיים שוב מאז התקופה ההלניסטית ועד סוף התקופה הביזנטית.

תל מרשה כאן נפגשו הדרכים מאשקלון, עזה, תל צפית, חברון וירושלים. תל גודד ועזקה חלשו על ציר התנועה ממרשה לירושלים. התל הגדול היה מיושב מתקופת הברזל ועד התקופה הרומית.

תל לכיש מתנשא מעל נחל לכיש, שלאורכו עברה דרך מרכזית ממישור החוף להר חברון. העיר לכיש נזכרת לראשונה בתקופת הברונזה המאוחרת, בין היתר במכתבי אל-עמרנה. במקרא נזכרת העיר לכיש כמה פעמים, לראשונה בספר יהושע כאשר נאספים חמשת מלכי האמורי, ובניהם מלך לכיש, להילחם בגבעון. בספר מלכים נזכרת לכיש כאחת הערים החשובות בערי ממלכת יהודה. הממצא החשוב ביותר מלכיש של סוף תקופת המלוכה הוא "מכתבי לכיש", שהתגלו בשנות ה-1930, והם 21 אוסטרקונים (כתובות בדיו על שברי חרס), שנכתבו ערב הכיבוש הבבלי ודנים בענייני מינהל ובמאורעות של אותו זמן. העיר ניטשה בסוף התקופה ההלניסטית, במאה ה-2 לפסה"נ.

מקורות

- ערך 'ג'דידה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 1, ירושלים 1992, עמ' 273-275.
- ערך 'מרשה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 3, ירושלים 1992, עמ' 1015-1021.
- ערך 'עזקה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 3, ירושלים 1992, עמ' 1165-1167.
- י' אהרני ור' עמירן, 'הסקר הארכיאולוגי: סיור בתלי השפלה', **ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, י"ט, 4-3 (תשט"ו), עמ' 222-225.
- ד' אורמן וא' שטרן, אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית, גבעתיים 1988.
- י' דגן, 'ערי שפלת יהודה והחלוקה למחוזות על פי ספר יהושע ט"ו', **ארץ-ישראל**, כ"ה (תשנ"ו), עמ' 136-146.
- י' דגן, 'היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס: מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגדר', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"א.
- ע' קלוגר, 'מרשה', **קדמוניות**, כ"ד, 95-96 (תשנ"ב), עמ' 70-85.

שרידי בוף אורגני

שדרת השקמים

הסיפור עץ השקמה הוא העץ הבולט והמרשים שבעצי שפלת החוף. השקמה נתפסת כחלק מנוף הצומח הטבעי, אך למעשה כל עצי השקמה הקיימים באזורנו גדלו מייחורים ונשתלו, והנם עצי תרבות לכל דבר, שכן המאביקים הטבעיים של השקמה – הצרעה המפרה של עץ זה, אינה מצויה באזורנו ולכן העץ אינו מתרבה באופן טבעי.

מקור השקמה בערוצי הנחלים של הסוואנה הטרופית של אפריקה המזרחית, שם מתרבה העץ ונפוץ באופן טבעי. עצי השקמה, המשמשים את האדם כמקור עץ לבנייה ולהסקה וכעץ פרי, הופצו על ידי האדם צפונה לאורך הנילוס עד לחופים המזרחיים והדרומיים של הים התיכון.

עץ השקמה מוזכר במקרא, במשנה ובתלמוד פעמים רבות בשל השימוש הרב שעשו אבותינו בעץ ובפירותיו. חשיבות העץ באה לידי ביטוי בריבוי הדינים העוסקים בגזע השקמה ובקורותיה, ובמונחים והמושגים המוזכרים ובהם: בולס שקמים, בתולת השקמה, סדן השקמה ועוד, ככתוב: "לא נביא ולא בן נביא אנוכי, בוקר אנוכי ובולס שקמים" (עמוס ז' 14), "ואת הארזים נתן כשקמים אשר בשפלה לרוב" (דברי הימים ב' א' 16).

בעבר נפוצו עצי השקמה בארץ ישראל לכל אורכה, אך הביטוי הבולט להם היה בשפלת החוף ובמיוחד לאורך השוליים המזרחיים של חולות החוף, שם השקמים מאורגנות בשדרת עצים רציפה. השדרה נמצאת בין המזרע לשימון – בין האזור החקלאי הפורה לאזור החולי – והיא שימשה גם כמרכיב חקלאי יצרני המסייע בעצירת החולות וכמסמן גבול. לאורך ההיסטוריה עברו הדרכים שחצו את הארץ לאורכה בשולי הדיונות, לאורך שדרת השקמים.

ההקשר ההיסטורי והסביבתי של מישור החוף עם עץ השקמה בא לידי ביטוי בשמות היישובים והאתרים שבאזור ובהם: נחל שקמה, מושב בית שקמה, מושב גמזו (גומזית) – הפרי של עץ השקמה) ועוד.

הנוף השקמה הייתה סימן ההיכר של השפלה "סימן להרים – מילין, סימן לעמקים – דקלים, סימן לנחלים – קנים, סימן לשפלה – שקמים..." (תוספתא, שביעית פ"ז, ו'). מאז נכתבו הדברים הללו נבנה, נכרה ונחפר מרחב החולות שבין אשדוד לתל אביב ונותרו בו לפליטה שקמים מעטות. כיום, רוב עצי השקמה גדלים לאורך חולות החוף, במרחב שבין עזה לאשדוד.

רוב השקמים שרדו בשוליים המזרחיים של החולות, שם ישנה זמינות גדולה יחסית של מים כתוצאה מהמפגש בין שכבת החולות לשכבת החרסית שתחתיה. בית גידול זה מתאים ביותר לעץ השקמה, שהנו ממוצא טרופי. לאורך שדרת השקמים מתקיים מערך בוסתני חולות, השורדים אף הם באותו בית גידול חרף הזנחת הטיפול בהם.

הגדרת הפוליגון שדרת השקמים היא תוואי נטיעות היסטורי ליניארי המשקף את הקשר בין תרבות האדם לנופיו, מייצג התיישבות לאורך זמן ואת ההשפעה של הסביבה הפיזית על התפתחות זו.

פוליגון "שדרת השקמים" מבוסס על שרידי השקמים העיקריים שנותרו לאורך דרך החוף העתיקה שבין עזה ליפו. בשל הערך התרבותי ונופי הגדול שברצף השדרה, הוכללו בפוליגון גם "חורים" הראויים וניתנים לשיקום. הסכנות העומדות בפני עצי השקמה רבות ומגוונות, וקיים חשש כבד להיעלמותם המוחלטת מהנוף הפתוח. הסכנות העיקריות הן:

- 1. כריתה ועקירה** תהליכי הפיתוח האינטנסיביים העוברים על האזור בשנים האחרונות, ובכללם סלילת כבישים, הרחבת יישובים, כריית חול והרחבת שטחי חקלאות באופן לא מבוקר, הביאו לכריתה ולפגיעה קשה בעצי שקמה רבים.
- 2. התנוונות** באזורים שלמים לאורך השדרה נמצאים עצי השקמה בתהליך התנוונות הדרגתי. יש להניח כי עם הגורמים לכך נמנים הפגיעה במפלס מי התהום ובאיכותם, הפחתת המים הזמינים בקרקע וכן העובדה כי ב-50 השנים האחרונות לא טופלו העצים בידי אדם כפי שנהגו במשך הדורות.
- 3. ריבוי** עץ השקמה הוא עץ נטע אדם שאינו יכול להתרבות ללא עזרת האדם. הריבוי היחיד שלו הוא מייחורים הניטעים בידי אדם.

שרידיו בנף אורגני

מקורות

- י' גליל, 'השקמה בתרבות ישראל', **טבע וארץ**, ח, 9 (תשכ"ו), עמ' 306-318.
- י' גליל, 'השקמה בתרבות ישראל (המשך)', **טבע וארץ**, ח, 10-11 (תשכ"ו), עמ' 338-355.
- א' דנין, 'השקמה אינה עץ בר', **טבע וארץ**, ל"ב, 5 (תש"ן), עמ' 28-31.
- י' כרמין, 'השקמה', **הטבע והארץ**, ג, 1, תל-אביב 1935.

שרידי בוף אורגני

מעלות עקרבים

הסיפור השם "מעלה עקרבים"

נזכר במקרא בתיאור גבול שבט יהודה עם ממלכת אדום: "ויצא אל מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה ועלה מנגב לקדש ברנע..." (יהושע ט"ו 3). מקומו של מעלה העקרבים המקראי נותר עלום. כיום מכנים בשם מעלה עקרבים שני נתיבים: מעלה צפיר ("מעלה עקרבים הרומי") ומעלה עקרבים - דרך מודרנית שאותה הכשירו הבריטים בזמן המנדט.

מעלה צפיר מעלה צפיר (בערבית: נקב ספאר) הוא נתיב קדום, באורך שלושה קילומטרים, היורד לעבר הערבה במדרון המזרחי של רכס חצרה. הדרך התחילה בירושלים ופנתה דרומה דרך ממשית, מעלה צפיר ועין חצבה. מכאן חצתה הדרך את הערבה וטיפסה בהרי אדום לבצרה, שהייתה מרכז צבאי חשוב בגבול המזרחי של האימפריה הרומית. המעלה היה חלק מדרך שסלל, ככל הנראה, הקיסר טריאנוס (מאה 2 לסה"נ) ושופצה בראשית התקופה הביזנטית. עם זאת, ייתכן שהדרך והמעלה שימשו כנתיב מסחר בתקופה הנבטית. שני מצדים שמרו על המעלה הקדום: מצד צפיר בראשו ורוגום צפיר למרגלותיו. ממצא החרסים במצדים מעיד על פעילות במאות 3-4 לסה"נ.

מעלה עקרבים בתקופת המנדט הכשירו השלטונות הבריטיים דרך רכב תלולה ומפותלת לצד המעלה ההיסטורי. הדרך קישרה בין תחנות המשטרה בממשית (כורנוב) ובחצבה. במבצע "לוט" (נובמבר 1948) ירד כוח של צה"ל במעלה עקרבים כדי לשחרר את סדום הנצורה, וארבעה חודשים אחר כך ירדה חטיבת גולני במעלה בדרכה לכיבוש אום רשרש (אילת). עד שנת 1956, עת נחנך כביש מעלה העצמאות ממצפה רמון, שימש מעלה עקרבים כדרך היחידה לערבה ולאילת.

הנוף מעלה צפיר ומעלה עקרבים המנדטורי יורדים במדרון המזרחי של רכס חצרה, הנוחת אל בקעת נחל צין. ראש מעלה צפיר נמצא ברום כ-480 מטרים מעל פני הים, כ-300 מטרים מעל בקעת צין. המעלה "מחליק" על המצלעות התלולות של הרכס, כשהוא מתגבר על השיפוע החד (עד 40 מעלות!) באמצעות עיקולים ומדרגות חצובות, שנשמרו היטב לאורך מאות מטרים. בצד המעלה נשמרו גם קירות תמך.

ראש מעלה העקרבים הבריטי נמצא בגב רכס חצרה (402 מ' מעל פני הים). בראשית שנות ה-90 שופץ המעלה ונסלל כולו, אך החביות החלודות שבשוליו נותרו במקומן, זכר לימים עברו. בצד הכביש נקבעו נקודות תצפית, המשקיפות על הנופים המרהיבים של נחל צין של מעלה עקרבים הרומי.

הגדרת הפוליון בתקופה הרומית התגברו על הפרש הגבהים שבין ראש רכס חתירה ותחתיתו על ידי חציבת המעלה, ואילו בתקופה המודרנית עשו זאת בעזרת כביש מתפתל (סרפנטינה). הפוליון כולל את שתי הדרכים ההנדסיות להתגבר על הפרש הגבהים, וחלק מנוף המצלעות התלולות שעליו התגברו הדרכים. הפוליון נמצא כולו בתחום שמורת טבע מוכרזת והנוף הפתוח אינו מאוים, יחד עם זאת קיימות תכניות מאושרות לכריית פוספטים מדרום לגבולותיו. אזור החיץ הותווה כך שיכלול אזורי חציבה קיימים, מאושרים ומתוכננים, הסמוכים לנוף התרבות המידי של מעלות עקרבים. בתכנון החציבה, ובעיקר בתכנון ובביצוע של שיקומה, יהיה צורך להעריך את מידת הפגיעה שלה בנוף התרבות.

שרידי סוף אורגני

עוגנים

- אנדרטת הזיכרון לחיל ההנדסה בראש המעלה המודרני
- מצד צפיר, חורבת צפיר, רוג'ום צפיר

מקורות

- ערך 'נגב', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 3, ירושלים 1992, עמ' 1038-1063 (ראה במיוחד: חורבת צפיר, מצד צפיר ורוג'ום צפיר, עמ' 1061-1062).
- נ' גליק, **אפיקים בנגב**, תל-אביב, תש"ל, עמ' 77-94.
- מ' הראל, 'כביש "מעלה העקרבים" הרומי', **ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה**, כ"ב (תשי"ח), עמ' 148-152.
- מ' הראל, 'דרך הנחשת המור והלבונה בנגב', א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומדבר**, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 308-322.
- ר' כהן, 'מעלה צפיר', **חדשות ארכיאולוגיות**, פ"ג (1984), עמ' 65-67.
- ז' משל, 'תולדות דרכי הנגב בעבר', א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומדבר**, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 297-307.

שרידי בוף אורגני

הר כרכום

הסיפור בהר כרכום התגלו יותר ממאה אתרים מתקופת האבן, רובם מתקופת האבן התיכונה (120,000 עד 45,000 שנה לפני זמננו). אחת הסיבות לכך היא שמדרונות ההר משופעים בסלעי צור מאיכות מעולה. בסקרים ארכיאולוגיים התגלו בהר סדנאות רבות לעיבוד כלי צור וסימנים המעידים כי התושבים התגוררו אז בסוכות.

תקופת פריחה נוספת ידע ההר בסוף התקופה הכלקוליתית (3,300 לפסה"נ בקירוב), בתקופת הברונזה הקדומה ובתחילת הברונזה המאוחרת (2,000 לפסה"נ בקירוב). מתקופות אלה התגלו בהר יותר מ-200 אתרים ובהם שרידי בנייה מאבן, טומולי לקבורה ומצבות אבן.

ההר זכה לפרסום עולמי בזכות אלפי חרותות סלע, בסגנונות שונים, שהתגלו בו. הציורים מתארים, בין השאר, בעלי חיים וסצנות ציד. הארכיאולוגים סבורים שחרותות סלע אלה נעשו בידי אנשים שהשתייכו לחברות נוודיות, מהתקופות שהוזכרו לעיל ומתקופות מאוחרות יותר. חלק מהציורים מתקופת הברונזה הקדומה מעידים על ביות בעלי חיים. הארכיאולוג שחפר בהר, פרופ' ע' ענתי, מייחס לציורים משמעות פולחנית. לפי דעתו, הר כרכום הוא הר סיני המקראי. הקהילה הארכיאולוגית דוחה דעה זו.

הנר הר כרכום הוא הר משאר גדול באגן נחל פארן, מטיפוס "הרי השולחן". פסגתו הרחבה והשטוחה, הבנויה סלעי גיר, משתרעת על פני כשבעה קמ"ר. בעבר הייתה במת ההר חלק מרמה מפולסת שכיסתה את מרכז הר הנגב כולו. רוב הרמה נסחפה בשיטפונות הנחלים, ורק פה ושם נשארו פסגות. הר כרכום הוא אחת הפסגות הללו. הרמה נסחפה בקלות יחסית משום שמדרונותיה עשויים מסלעים רכים של קירטון וחרסיות מתקופות המסטריכט והפליאוקן, ורק הקליפה העליונה עשויה גיר קשה, מתקופת האיאוקן.

לראש ההר מובילים שבילים אחדים וגם בפסגתו השטוחה יש מערך מסועף של שבילים, המובילים את המטיילים אל ריכוזים מעניינים של ציורי סלע. מפסגת ההר יש תצפית מרהיבה אל הרי מזרח סיני, הערבה, הרי אדום, אגן נחל פארן והרי הנגב הצפוני. ההר נמצא בתחום שטח אש של צה"ל.

הגדרת הפוליון פוליון הר כרכום הוגדר בראש "הר השולחן". זהו השטח שבו מרוכזים רוב שרידי הפעילות האנושית הקדומה.

פוליון החיץ הוגדר כקו המחבר את הנקודות הגבוהות המקיפות את הר כרכום, בבחינת הר כרכום – הרים סביב לו.

הפוליון ואזור החיץ נמצאים כולם בגבול שמורת טבע הר הנגב, כך שלהגדרת הפוליון והחיץ אין משמעות של מניעת פיתוח לשם שמירה על ערכי נופ התרבות.

שרידי סוף אורגני

עוגנים

- חרותות סלע בהר כרכום
- באר כרכום

מקורות

- ערך 'כרכום, הר', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ג. ירושלים 1992, עמ' 829–830.
- מ' הראל, 'יציאת מצרים ודרך מסע בני ישראל במדבר', ג' גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, ב, [תל-אביב] תשמ"ז, עמ' 715–725.
- ז' משל, 'מסעי בני ישראל במדבר ופירושים', ז' משל ו' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני: מחקרים בתולדות חצי-האי, תל-אביב תש"ם, עמ' 71–78.
- ע' ענתי, הר כרכום לאור התגליות החדשות, אריאל, כ"ג, 149 (תשס"א).
- י' רומן, 'ההר המצויר', ארץ וטבע, 63 (תשנ"ט), עמ' 21–30.
- י' שוורץ, 'סיני במסורת היהודית ובמחשבת ישראל', ז' משל ו' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני: מחקרים בתולדות חצי-האי, תל-אביב תש"ם, עמ' 79–97.
- ש' תגר, 'הר כרכום הוא הר סיני', טבע הדברים, 41 (1999), עמ' 102–111.

שרידי בוף אורגני

תמנע

הסיפור בשכבות אבן החול

הלבנה שבבקעת תמנע נמצאים תרכיזי נחושת, שקיומם היה ידוע כבר בימי קדם. ניצול הנחושת בבקעה החל בסוף תקופת האבן, באלף ה-6 לפסה"נ. האדם אמנם לא התיך את הנחושת והשתמש בה כמתכת במלוא מובן המילה, אך ניצל את המרבצים ליצירת תכשיטים. בתקופה הכלקוליתית, באלף ה-4 לפסה"נ, נמשכה כריית הנחושת, בעיקר במנהרות כרייה רדודות. הכרייה הגיעה לשיאה בימי הממלכה המצרית החדשה, במאות ה-14-12 לפסה"נ. המצרים חפרו פירים עמוקים כדי להגיע לנחושת, העמוק שבהם 37 מטרים. במחנות כרייה שהוקמו במרכז הבקעה התיכו את הנחושת למתכת והפרידו אותה מן הסיגים, ששרידיהם פזורים בשטח עד היום.

הנוף בבקעת תמנע נמצאות רבדות

אחדות של אבני חול: בתחתית הגיאולוגית התרבו אבני החול האדומות מתקופת הפליאוזואיקון (תצורת עמודי שלמה), מעליהן אבן חול מגוונת, מעליה אבן החול הלבנה התיכונה (תצורת אמיר ועברונה) ולבסוף אבן החול המגוונת העליונה מתקופת הקרטיקון התחתון.

לאחר הרבדת אבני החול התרומם גוש סלעי יסוד הבנוי גרניט וסיאניט ויצר מבנה קימוט. בשלבים המאוחרים של התגבשות הסלעים המגמתיים נוצרו עורקים עשירים בתרכובות נחושת. תרכיזי נחושת הגיעו לסלעי אבן החול הלבנה לאחר המסת תרכובות נחושת בסלעי המקור, הסעתם בתמיסות והשקעתם מחדש באבני החול.

על גבי אבני החול שבבקעה ניכרים עד היום מנהרות הכרייה ושרידי מחנות ההתכה והכורים שהותירה פעילות הפקת הנחושת, וכן שרידי תרבות נוספים של הכורים בתקופות השונות: מקדש לאלה המצרית חתחור וציורי סלע, כגון זה המתאר את רעמסס ה-3 מגיש לה מנחה. מציורי סלע אחרים

שנותרו מאותם ימים בבקעת תמנע, בעיקר סצנות ציד, אפשר ללמוד על עולם החי שאפיין את האזור לפני אלפי שנים, לזהות כלי עבודה וכלי ציד ולדעת יותר על אורח החיים של האנשים שעבדו במכרות ונעו בדרכי האזור.

בקעת תמנע מוקפת בקשת של מצוקים המתנשאים כ-300 מטרים מעל קרקעית הבקעה, מראש מעלה מלחן בצפון, דרך הר ברך אל הר גדנ"ע והר חכליל בדרום. רק בצד מזרח פתוחה הבקעה כלפי הערבה. מראה הבקעה מזכיר את מכתשי הנגב, אם כי אופן היווצרותה שונה.

הגדרת הפוליוגון הפעילות האנושית הקשורה להיסטוריה הארוכה של כריית הנחושת התרכזת בקרקעית החולית של הבקעה, ולכך הותאמו גבולות הפוליוגון. רוב שטח הפוליוגון הוא היום פארק מטופח שבו יותר מ-20 מסלולי טיול ובמרכזו אגם מלאכותי.

הבקעה כלואה, כאמור, בתוך קשת של מצוקים המגדירים היטב את הנוף ויוצרים בו תחושה של ניתוק בזמן ובמרחב, תחושה התורמת מאוד ליכולת ה"ספיגה" של הערכים התרבותיים הקיימים בבקעה. קו הרכס של קשת המצוקים הוגדר כגבול החיץ בין נוף התרבות של בקעת תמנע לסביבתה. ראוי למנוע הקמה של מבנים, ובעיקר עמודי חשמל ואנטנות הנראים מרחוק, באזור החיץ הטבעי של בקעת תמנע.

מדרום לפוליוגון המייצג את המכרות ההסטוריים קיים שטח מופר נרחב מאוד, שבו ערמות עפר לא מטופלות ושרידי בורות נטושים מתהליך כריית הנחושת במכרות המודרניים שננטשו זה לא מכבר. אזור זה לא הוכלל בחיץ של בקעת תמנע, שכן הוא איננו נראה מתוכה, ובכל זאת מן הראוי היה לשקם את סביבות נוף התרבות הייחודי הזה.

עוגנים

- מקדש חתחור
- חורבת תמנע
- מכרות עתיקים
- צירי סלע עתיקים

מקורות

- ערך 'תמנע', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ד, ירושלים 1992, עמ' 1587-1599.
- ח' גינת וא' הולצר, 'אדם ונוף בבקעת תמנע', אריאל, ט"ז, 105-106 (תשנ"ה), עמ' 35-51.
- ח' גינת ואחרים, פארק תמנע: מדבר אדם ונוף, [ללא מקום ההוצאה] 1999.
- א' וירצבורגר, 'מחצבים בנגב ודרכי ניצולם', א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 20-50.
- ש' מרקו, התפתחות הגיאולוגיה באזור אילת, [ללא מקום ההוצאה] 1995.

נוף אסוציאטיבי

קברי צדיקים בגליל

הסיפור הגליל העליון המזרחי הוא

אחד מן האזורים העשירים ביותר בארץ בקברי צדיקים. במרחב מצומצם זה, המשתרע על פני כמה מאות קמ"ר, נמצאים כמה עשרות קברים המשויכים במסורת היהודית לדמויות תנאים ואמוראים מתקופת המשנה והתלמוד.

ההיסטוריה של קברים אלו וראשית זיהוים איננה ברורה. בתקופה הרומית המאוחרת, בעקבות תוצאות מרד בר-כוכבא, עברה רובה של האוכלוסייה היהודית של ארץ ישראל לאזור הגליל, ובתחומו פעלו רבים מן החכמים הנזכרים בספרות חז"ל. אך התיעוד ההיסטורי של קברים אלו מגיע רק מאוחר הרבה יותר. ר' בנימין מטודלה, אשר סייר בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-12, הוא אחד המקורות הראשונים המזכירים את הימצאותם של קברים קדושים אלו באזור הגליל המזרחי. אחריו, במהלך התקופה המוסלמית המאוחרת, מתרבים התיאורים של הקברים, והם הפכו לאתרי עלייה לרגל בולטים ששימשו הן את התושבים היהודים והמוסלמים של הגליל הן עולי רגל יהודים שהגיעו ברובם מארצות המזרח. הביקור במקומות אלו היה חלק מסיור "זיארה" למקומות הקדושים הארץ ישראליים, שהפך מקובל יותר ויותר בתקופה זו.

היום, העלייה היהודית לרגל לקברי צדיקים בישראל היא אחת מתופעות התרבות הגדולות והגדלות בישראל. זוהי תנועה רבת משתתפים של מיליוני ביקורים בשנה. מעריכים כי 30% מאוכלוסיית ישראל מבקרת לפחות פעם בשנה בקבר צדיק. 15% מהמבקרים הם חילונים המגיעים הן מסיבות רוחניות הן כחלק מתופעה של תיירות תרבות וסקרנות.

הנוף

עד להקמת מדינת ישראל היו רבים מן הקברים שמיוחסים לקדושים הגליליים רק ציונים בולטים בנוף – גלי אבנים, מערות, עמודים וארונות קבורה ישנים. רק לאחר הקמת מדינת ישראל, כאשר נכלל הגליל בתחומי מדינת ישראל, החל משרד הדתות בעיצוב קברי הצדיקים באזור. בתקופה זו הוצב שילוט מתאים והקברים נבנו בסגנון ייחודי שהותאם לסביבה הגלילית הדרמטית. באותם ימים השתנה גם הנוף שמסביב לקברים. הרים "קרחים" שעברו כריתה ורעיית-יתר במשך מאות שנים הפכו ליער נטוע, בעיקר בעצי מחט.

גם בשנות השבעים המשיך תהליך הפיתוח והגילוי של המקומות הקדושים בגליל ביזמת אנשים פרטיים ואגודות אשר עסקו בגילוי האתרים, זיהויים ופיתוחם.

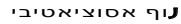
היו אלו בעיקר "הוועדה לתיקון מקומות הקדושים בארץ ישראל", "משמרת הקודש" ובמיוחד ה"ועד להצלת קברי הקדמונים בא"י" שנוסד בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20. אגודות אלו הציבו "אוהלים" מבטון מעל הקברים ושינוי לחלוטין את חזותם המוקדמת.

הפופולאריות הגואה של העלייה לרגל היהודית לקברי צדיקים, באה לידי ביטוי בהתרבות מספר האתרים, בפריצת דרכים, בשימור המבנה, שחזורו או אף הקמה-מחדש, בבנייה ובמסחור האתרים, וכן בהוספה של שירותים ופעילויות בסמוך להם. בכמה קברים שעברו פיתוח מסיבי קשה לזהות עוד את "רוח המקום" המקנה לאתר את חשיבותו בעיני המבקרים.

בחירת הפוליוגון

אחד המאפיינים החשובים ביותר של קברי הצדיקים בגליל הוא מיקומם בלב השטחים הפתוחים ולא בבית קברות של עיר היסטורית, או אפילו בחורבה ארכיאולוגית של יישוב. היציאה מהבית שבתחומי היישוב אל ציון הקבר הנמצא בשטח הפתוח, המאמץ שהיה כרוך בעבר בנסיעה הממושכת, שינוי האווירה שטומנת בחובה היום היציאה אל השטחים הפתוחים, מהווים חלק חשוב בחוויות העלייה לרגל.

מהות הפוליוגון היא בעצם הגדרה של "חיץ" של שטחים פתוחים שראוי לשמור סביב הקברים כדי לשמר את מהות החוויה. התחום הכלול בתחומי הפוליוגון הוא אחד המרחבים העמוסים ביותר בארץ בקברי צדיקים.

הפוליוגון אינו כולל את הקבר המבוקר מכולם – קבר רשב"י במירון, שהיה מאז המאה ה-16 לאתר הקדוש החשוב ביותר באזור. לקבר זה ולסביבתו הוקדש פוליוגון מיוחד.

■ צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים, תשנ"ז.

- 193 ■

נוף אסוציאטיבי

ראש הכרמל

הסיפור כבר במקרא מתואר

הכרמל עם הים כחטיבה אחת, כ"חוד" החודר אל הים או נושק לו – "ויפגע בכרמל הימה" (יהושע י"ט, 26). מפגש דרמטי זה הרשים עולי רגל שהנציחו אותו בציורים, וכך הפך מראה זה לאחד המראות הידועים של ארץ ישראל, ואף הונפק מחדש במאה העשרים בבולי מדינת ישראל. ראש הכרמל והנוף הנצפה ממנו מככבים בצילומים ובגלויות אופייניות לחיפה.

לאורך מאות שנים יש עדויות להערצת היחס ההדדי המיוחד בין ההר לים. ראש הכרמל נחשב מקום תצפית אל דרך הים – "ואליהו עלה אל ראש הכרמל... ויאמר אל נערו עלה נא הבט דרך הים..." (מלכים א' י"ח, 44). בימי הרומאים כבר היו כאן כנראה שני מגדורים. בזכות אלומת האור המסתובבת וסורקת את הים ומסמנת את חיפה, העניק קונסול ספרד בחיפה למקום את שמו הרשמי "סטלה מאריס" (כוכב הים).

החל מהתקופה הכנענית נחשב ראש הכרמל למקום קדוש, מקום להתבודדות ומסתור. לפי המסורת, הסתתר אליהו הנביא במערה שבמורדות התלולים של ההר החודר לים. יהודים, נוצרים, מוסלמים, דרוזים ובהאיים מזהים את מערת אליהו כמערה הגדולה בחלק התחתון יותר שבמורדות ההר, ויש עדויות כי עלו אליה לרגל כבר במאה ה-15.

בגן מנזר הכרמליתים התגלה פסל המתאר כף רגל ועליו הקדשה לזאוס ההליופוליטני – אל הכרמל. בתקופה הביזנטית ואף בתקופה הצלבנית הייתה כאן כנסייה. בשנת 1769 השיג הקונסול הצרפתי "פירמאן" (צו מלכותי מיוחד) שבו אישר הסולטן העות'מני חסות צרפתית על אנשי המסדר הכרמליתי, ומאז מכונה המקום "הכרמל הצרפתי". המנזר הוא המרכז העולמי של הכרמליתים.

בשירה העברית של תקופת המנדט הבריטי, חדורת הרוח הציונית, מהווה ראש הכרמל חלק מ"שערי הארץ". לדוגמה, בשיר "נסנו הכרמל" של י"ד קמזון משנת 1946, ראשו של הכרמל שלרגליו הים מופיע כדגל (נס) מורם, הקובע עובדות בשטח: זהו סמל לארץ ישראל הנצחית ("מעולם ועד עולם"), שהיא משאת נפשם של העולים אליה – החלוצים.

הנוף מפגש הכרמל והים המתקיים בחיפה הוא ייחודי, וצורתו הולידה את המטאפורה המדמה את הקודקוד הצפון-מערבי של כתף הכרמל ל"ראש הכרמל" (עמוס ט', 3). במת ההר חולשת מכאן על שלושה כיווני נוף ים: לצפון, למזרח ולמערב, ונוחתת בתלילות מגובה של כ-150 מטרים הישר לים התיכון, בהותירה רצועת חוף צרה של כמאה מטרים בלבד. הגלים המיוחדים הנוצרים עקב זרמי המים שבבסיס הראש הפכו את המקום לאטרקציה ייחודית לגלישה.

ניתן לגמוע מהמקום במבט אחד את מפרץ חיפה, את העיר היורדת עם ההר לים, את החוף הנמשך צפונה עד לחוד ראש-הנקרה בגבול לבנון ואת הר החרמון המסמן את הגבול עם סוריה. מן העבר השני נצפות ממנו ארובות חדרה.

הגדרת הפוליון השמירה על המראה הייחודי של ראש הכרמל אינה קלה. לחצי הפיתוח בראש הכרמל בכל רבדיו הם מהגדולים ביותר בארץ. בשני העשורים האחרונים הוקמו תשתיות ופרויקטים הפוגעים בהתרסה בנוף הטבעי. הרכבל, המחבר מאמצע שנות ה-1980 בין טיילת בת-גלים לראש הכרמל, מהווה נטע זר לתפאורת ההר. ברצועה הצרה שבין ההר לים הוקמו המוזיאון הימי הלאומי ומוזיאון העפלה וחיל הים. בנוסף, מתחת לראש הכרמל מתנשא מחלף עצום רב-מפלסי שהפרופורציות שלו ביחס לכרמל כבר מחלישות את עצמת המפגש בין הכרמל לים.

הפוליון כולל את כל השטח שנותר לא בנוי במפגש הכרמל והים (2006). החל משיא הרכס הכולל את שטחי המסדר הכרמלית, דרך מורדות ההר ורצועת החוף הצרה וכלה ברצועת המשברים בתוך הים. כל בנייה שתוצע בשטח הפוליון מן הראוי שתבחן בהיבט של נצפות מן הים ופגיעה במופע הטופוגרפי הייחודי שנקשרו לו אסוציאציות רבות במהלך ההיסטוריה.

מקורות וקריאה נוספת

- י' בן-ארצי, **להפוך מדבר לכרמל: התהוות הכרמל כמרחב נבדל בעיר מעורבת, 1918–1948**. ירושלים, 2004.
- ז' וילנאי, **חיפה בעבר ובהווה**, הוצאת החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, 1936.
- י' מלצר, **מסתרי חיפה: מפניקים ועד מרגלים מודרניים – חיפה מפתיעה**, 25 בנובמבר 2003. www.notes.co.il/ioram/3517.asp (נגיש 10.10.2005).
- ס' ארנון וב' קיפניס, **אטלס חיפה והכרמל**, חברה למחקר מדעי שימושי אוניברסיטת חיפה, 1980.
- ז' קלאי, "כרמל", **אנציקלופדיה מקראית**, 1988.

עוגנים

- המגדלור
- מנזר סטלה מאריס
- מערת אליהו הנביא

- א' רזן-קרמר, החומה והמפלצת שבין הכרמל והים: קריאה מחדש של אגדת חיפה הירוקה, מ' ליון, (עורך) ספר המחקרים מטעם הקדש גרוס-בלבן-גרוס, 2005.
- י' שורר, הכרמל – אדם וישוב: לקט מאמרים. תל-אביב, 1986.
- י' שורר, לטייל בחיפה: בין כרמל לים, 2003.
- Rosen-Kremer, Osnat, 2008. "Let's Build a Wall...and Create a Monster! Using the Media in Re-presenting Urban Image". In: Frank Eckardt (ed.) Media and Urban Space. Understanding, Investigating and Approaching Mediacity, Frank & Timme GmbH, Verlag für wissenschaftliche Literatur. Berlin. pp 327-335

נוף אסוציאטיבי

על משמר השדות אלכסנדר זייד

הסיפור דמותו של השומר אלכסנדר זייד הפכה עוד בחייו סמל ליישוב העברי המתחדש בארץ ישראל. אלכסנדר נולד בשנת 1886 ברוסיה. איכר רוסי שיכור רצח את אמו בהיותו בן שלוש, ואביו, משכיל עברי וחובב ציון, שהה הרחק מהבית בגלות של 25 שנה. בגיל 13 הצטרף אלכסנדר לתנועת העבודה הציונית ובשנת 1904 נמנה עם ראשוני החלוצים של העלייה השנייה שהגיעו לארץ ישראל.

זייד נמנה עם מייסדי הארגון הסודי "בר גיורא" (1907), שמטרתו הייתה להגן על החלוצים העבריים. מתוך ארגון זה קם בשנת 1909 ארגון "השומר". זייד הצטרף לקבוצה של חברי השומר שהתיישבו בגליל העליון ולימים ייסדו את כפר גלעדי. בשנת 1926 נפרד מהקבוצה ועבר לאזור שהיה אז שומם, בין נהלל ליגור, ושימש שומר של הקרן הקימת לישראל, בשמירה על השדות שבעמק, על היערות הנטועים ועל היישובים.

הוא קבע את ביתו בגבעות שיח' אבריק, ועל אף תלאות רבות נאחז עם משפחתו באדמת המקום, אחיזה שהייתה בעיני רבים מופת לאמונה, אומץ לב ונכונות להקרבה. זייד לחץ על המוסדות המיישבים להקים יישובים נוספים באזור, התחבר אל בני הנוער העובד, הופיע לפנייהם בכינוס גדול והלהיב אותם להקים "קיבוץ של רועים", והם נשמעו לו והקימו את קיבוץ אלונים. שמו יצא ברבים כמכניס אורחים וכמטפח יחסי קרבה ושכנות טובה עם ערביי הסביבה, אבל מאמצים אלה לא נשאו פרי. ביום 10 ביולי 1938 בעיצומו של "המרד הערבי הגדול", בעת שנשמע קול הפעמון הקורא לאסיפה של חברי הקיבוץ החדש, יצא זייד לדרך ממנה לא שב. השיג אותו כדורו של קאסם טאבאש, רוצח שהרג יהודים תמורת כסף.

מסע הלוויה של זייד היה לכנס המונים, שבו נשאו דברים כל גדולי היישוב. כבר בלוויה נקבע מיקומו המכובד בפנתיאון הסיפורים המכוננים של המדינה שבדרך.

הנר בשנת 1940 הציב הפסל דוד פולוס, איש העלייה השלישית, פסל של זייד הרוכב על סוסו, ליד קבר שיח' אבריק ובסמוך לבית משפחת זייד. מהפסל משקיף זייד מזרחה לעבר עמק יזרעאל שלמרגלותיו. הפסל הקטן, שסגנונו נפוץ באירופה אך נדיר מאוד באנדרטאות ישראל, הפך לנקודת ציון בנוף העמק ולמוקד עלייה לרגל בעיקר בשנות ה-40 וה-50. הפסל המקורי, שהיה עשוי חוטי ברזל ובטון, הוחלף בשנת 1979 בפסל ברונזה של הפסל דן זריצקי, והוא מסמל עד היום את ההמשכיות של ההתיישבות והביטחון בעמק יזרעאל.

המקום שבו נרצח השומר הנודע, כיום בלב קריית טבעון, נשמר כגן ציבורי נעים. סמוך לו, בצל עצי אורן גבוהים, נמצא בית הקברות של אגודת השומרים. כאן קבורים, בין השאר, אלכסנדר זייד ואשתו ציפורה, כמו גם הסופר אליעזר שמאלי, מחבר הספר "אנשי בראשית", המספר על משפחת זייד.

הגדרת הפוליגון פוליגון נוף התרבות של השדות והיערות שעליהם שמר אלכסנדר זייד כולל את כל השטח ששרד כנוף החקלאי והמיוער של אדמות הקרן הקימת לישראל. בית משפחת זייד עומד על תלו ולידו הפסל המפורסם. נוף גבעות האלונים שמשולב בשדות חקלאיים נשמר במידה רבה סביב ביתו של זייד.

חלק מהשדות והיערות פינו את מקומם להתפתחות היישוב המודרני קריית טבעון. קיבוץ אלונים עבר למקומו החדש במסגרת הקמת יישובי חומה ומגדל, ועל אזור "קבוצת הרועים" שביער בנויה היום קריית עמל. קריית טבעון בנויה על השלוחות של "גבעות אלונים" באופן המשמר את עצי אלון התבור האופייניים לאזור. בעמקים שבין הגבעות הבנויות נותרו שטחים פתוחים שבהם ממשיכים לגדל גידולי שדה, בעיקר חיטה.

❶ **יפור** אלכסנדר זייד נושק לסיפור אליהו ונביאי הבעל (ע"ע). פרויקטים של תשתית לאומית עומדים לשנות בעתיד הקרוב לחלוטין את המעט ששרד מהמפגש המיוחד בין שדות הבעל ויערות האלונים הטבעיים שעל גבעות שיח' אבריק וחרתיה.

נוף אסוציאטיבי

עוגנים

- פסל אלכסנדר זייד
- בית הקברות של אגודת השומר

מקורות

- א' זייד, חיי ראשונים: מיומני אלכסנדר זייד, תל-אביב תש"ב.
- א' זייד, לפנות בוקר: פרקי יומן, תל-אביב 1975.
- ד' ירב, 'השומר על הסוס', עת-מול, כ"ד, 1 (תשנ"ט), עמ' 9-10.
- ז' פורן, אלכסנדר זייד שומר יערות הקרן הקיימת לישראל: תולדותיו ופעלו, ירושלים תשמ"ד.
- ד' פטישי, קריה בצל אלונים: תולדות קרית טבעון, תל-אביב 1983.
- י' שורר, 'אגודת השומר אלכסנדר זייד - המקום והזמן', מ' לבנה ור' יחזקאלי (עורכים), יד ליאיר: ארץ ישראל, עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ לזכרו של יאיר בן.
- א' שמאלי, שומר בישראל: אגדת אלכסנדר זייד, רמת-גן 1971.

נוף אסוציאטיבי

הר תבור

הסיפור הר תבור נחשב מאז ומתמיד לקדוש בקרב התושבים שהתגוררו בסביבותיו. יש הסוברים שאף מקדשי מגידו הכנעניים פנו אליו. בתקופת התנחלות בני ישראל שימש התבור נקודה לציון הגבול שבין שבט יששכר לנפתלי. רגלי ההר שימשו מאוחר יותר נקודת כינוס לצבאות ישראל (שופטים ד' 6), ולא רק משום מיקומו האסטרטגי של ההר. מכאן יצאו חילות ברק אל צבא סיסרא, ובאזור התחולל קרב בין גדעון למדיינים (שופטים ח' 18). בעיני רוב הזרמים בכנסייה הנוצרית היה התבור המקום שבו התחוללה הטרנספיגורציה (ההשתנות), שבמהלכה עלו ישו, פטרוס, יעקב ויוחנן לראש הר, ושם השתנה ישו לנגד עיניהם: "פניו זהרו כשמש ובגדיו כאור הלבנו" (הברית החדשה, מתי יז, 2). מאז המאה הרביעית ועד ימינו נוהגים עולי רגל נוצרים לפקוד את ההר.

הנוף הר תבור בולט למרחקים בשל בידודו, צורתו הכיפתית וגובהו היחסי בסביבתו (588 מ' מעל פני הים, כ-450 מטרים מעל עמק יזרעאל). מבחינה גיאולוגית מדגים ההר היטב "גוש מורם" (הורסט) שסביבתו שקעה בשל פעילות שבר הרי נצרת ושבר נחל תבור, בהיותו נתון ביניהם. ההר מכוסה חורש ים תיכוני מפותח, בייחוד בפסגתו ובמורדותיו הצפוניים והמערביים.

שביל טיול מסומן מקיף את פסגת ההר. השביל עובר ביער אורנים ובלב חורש ים תיכוני, שבו שולטים עצי אלון תבור ואלון מצוי. מהשביל נפרסים נופי הגליל התחתון במלוא הדרם. "שביל ישראל" עולה אל פסגת ההר ויורד ממנו בצדו השני. דרך סלולה, צרה ומתעקלת, מגיעה לראש ההר. הדרך עוברת במעלה הקדום ששימש את עולי הרגל שפקדו את ההר, ובו נחצבו כ-4,300 מדרגות.

בראש ההר היה מבצר חזק מאז התקופה ההלניסטית. במאה הראשונה לסה"נ שיפר יוסף בן מתתיהו את הביצורים ויצר מתחם אדיר שהקיף

שטח של כ-400 דונם. טנקרד הצלבני, נסיך הגליל, הקים מצודה במרכז השטח שביצר יוסף בן מתתיהו. שרידי כל אלה ניכרים היטב בפסגת ההר.

בשנת 1873 בנו הפרנציסקנים מנזר קטן בראש ההר, ושטחו הלך וגדל במרוצת השנים. כיום ניצבת בהר בסיליקה שבנייתה נשלמה בשנת 1925, פרי תכנונם של האדריכלים הנודעים אנטוניו וגולס ברלוצי, על פי תכנית הכנסייה הביזנטית מר סימאן, שליד אנטיוכיה. בקריפטה של הכנסייה נותרו יסודות

הכנסייה הביזנטית. המנזר, הנצפה למרחוק, כולל גם בית הארחה לעולי רגל.

סמוך למתחם הפרנציסקני נמצאת הכנסייה היוונית על שם אליהו הנביא, הבנויה על יסודות של כנסיות ביזנטית וצלבנית, שנשאו גם הן את שמו של אליהו. סמוך לכנסייה היוונית נמצאת הקפלה מערת מלכיצדק, זכר למסורת שמלכיצדק מלך שלם היה נזיר מתבודד שנפגש כאן עם אברהם.

הגדרת הפוליון

פוליון נוף התרבות של הר תבור כולל את כל ההר, למעט השטח הבנוי של הכפרים שלרגליו, שבנייתם התפשטה בעת האחרונה גם במעלה ההר. מן הראוי שהתבור יישאר ללא כל בנייה נוספת בתחומו כדי שימשיך להיות זירה נאותה לסיפורי ההתבודדות של יושו מנצרת ולסיפורי ההתבצרות בתקופת בית שני, ההתנזרות בתקופה הביזאנטית וההתבצרות בתקופה הצלבנית. העלייה לתבור ראוי לה שתהיה אטית בדרך צרה ובתנועה מתונה. רק כך יוכלו עולי רגל ומבקרים בעתיד לחוות חוויה דומה לזו של עולי הרגל בעבר.

היישובים הבנויים לרגלי הר תבור – שיבלי, דבוריה ואום אל-ע'נם – התרחבו עד שהם יוצרים כמעט טבעת בנויה סביבו. פוליון החיץ של הר תבור מגדיר מסדרונות המחברים את השטח הפתוח של התבור לשטחים הפתוחים שבסביבתו: שטח צר שבין דבוריה לשיבלי המקשר את התבור ליער בית קשת; רצועה צרה החוצצת בין דבוריה לאום אל-ע'אנם ומחברת בין התבור לעמק יזרעאל; ורצועה צרה נוספת החוצצת בין שיבלי לאום אל-ע'אנם ומחברת בין ההר לנחל הקרוי על שמו. מומלץ לבחון כל תכנית לבנייה או פיתוח באזור החיץ גם בהיבט של שמירה על הר תבור כנוף תרבות פתוח המחובר לסביבתו הגלילית.

נוף אסוציאטיבי

עוגנים

- כנסיית ההשתנות הפרנציסקנית
- כנסיית ההשתנות האורתודוקסית

מקורות

- א' שילר (עורך), 'הר תבור וסביבתו', **קדום**, ד, 20 (תשמ"ב).
- א' שילר, 'הר תבור: הר ההשתנות', **אריאל**, י"ד, 87-85 (תשנ"ב), עמ' 126-131.
- ש' קולבי, 'הנוצרים והמקומות המקודשים לנצרות בגליל', א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, ב, חיפה 1983, עמ' 521-528.
- ר' תיבי, 'תהליכי עיצוב הנוף והערכתו "לשימור" מקרה מבחן: הר תבור', עבודת גמר לקראת מילוי חובות לתואר שני באוניברסיטה העברית, ירושלים 2000.

נוף אסוציאטיבי

שאול והפלישתים בגלבוע

הסיפור הרי הגלבוע והמרחב שלמרגלותיהם היו עדים לקרב הטרגי של בני ישראל עם הפלשתים, שבו מצאו את מותם שאול ובניו. שאול ערך את מחנהו ב"עין אשר ביזרעאל" (עין יזרעאל), בשיפולים המערביים של הגלבוע. כשראה את הכוח שריכזו הפלשתים, חשש מאוד. לאחר ששאל בעצת האל וזה לא ענה לו, ביקש שאול את עצתה של בעלת האוב מעין דור. הוא התחפש לאדם אחר והלך לשם בלילה, שם שמע כי הפלשתים יגברו עליו בקרב: "...ומחר אתה ובניך עמי גם את מחנה ישראל יתן ה' ביד פלשתים" (שמואל א' כ"ח 28).

כן אכן היה. בני ישראל נסו אל הגלבוע והפלשתים הפילו בהם חללים. הם הרגו גם את יהונתן, את אבינדב ואת מלכישוע. שאול חשש ליפול חי בידיהם, פן יתעללו בו, ועל כן ביקש מנושא כליו להורגו, אך הוא סירב. שאול החליט לשים את נפשו בכפו: "...ויקח שאול את החרב ויפול עליה" (שמואל א' ל"א 5).

הפלשתים מצאו את גוויות המלך ובניו ותקעו את גופותיהם על חומת בית שאן. אנשי יבש גלעד שבעבר הירדן נזעקו להציל את כבודו של המלך, שהגן עליהם בשעתו מפני נחש העמוני. קבוצת אנשי חיל יצאה בלילה מיבש גלעד, חצתה את הירדן והגיעה לבית שאן. הם הורידו את הגופות מהחומה והביאו אותן לקבורה ביבש גלעד: "ויקחו את עצמותיהם ויקברו תחת האשל ביבשה ויצומו שבעת ימים" (שמואל א' ל"א 13).

הנוף

מרומי גבעת המורה והגלבוע חושפים את עמק חרוד ועמק בית שאן – המרחב שבו התחולל הקרב האחרון של שאול ובניו. למרגלותיה הצפוניים של גבעת המורה נמצאת חורבת אינדור, המזוהה כעין דור המקראית. כקילומטר מצפון-מזרח לה, בחורבת צפצפות, נמצא המעיין של היישוב המקראי.

מרגבעת המורה אפשר גם לראות את הדרך שעשה שאול מעין דור חזרה למחנהו, בעין אשר ביזרעאל. בין עין דור המקראית לעין יזרעאל מפרידים כעשרה קילומטרים. בדרכו חצה המלך את נחל חרוד. יש להניח שגם אז, כמו בימינו, ניצלו התושבים המקומיים את מי הנחל לעיבוד המדרונות שבקרבתו.

מפסגות הגלבוע נראו חומות בית שאן. התל של בית שאן המקראית נראה היטב מפסגות הר ברקן והר אבינדב. מכאן גם רואים את מקומה של יבש גלעד (ליד ואדי יבס) שבעבר הירדן, המקום שבו על פי המסופר במקרא קברו אנשי יבש גלעד את שאול ובניו.

טוף אסוציאטיבי

עוגנים

- גבעת המורה
- עין דור
- עין זרעאל
- תל זרעאל
- הר שאול
- מעין חרוד

מקורות

- ע' אלון ו' בוכמן, **הר גלבוע**, ירושלים תשמ"א.
- מ' גיחון, 'חסימה בהר גלבוע', **עת-מול**, ו, 6 (תשמ"א), עמ' 6-8.
- נ' צורי, נחלת יששכר: **סקר ארכיאולוגי של הגלבוע ומורדותיו, עמק יזרעאל והגליל התחתון המזרחי**, ירושלים תשל"ז.
- ז' קלאי, 'מלחמותיו של שאול', י' ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא**, [תל-אביב] תשל"ג, עמ' 132-145.
- ח' ראם, 'הקרב בגלבוע', **בית מקרא**, ל"ב, 1 (תשמ"ז), עמ' 68-74.

נוף אסוציאטיבי

שער הגיא

הסיפור עד המחצית השנייה

של המאה ה-19 עברה הדרך הראשית מאזור יפו לירושלים דרך מעלה בית חורון, למרות שהיא ארוכה יותר מהדרך העוברת בשער הגיא. הסיבה העיקרית לכך הייתה הרצון להימנע מהירידה הקשה לנחל כסלון והמעלה התלול ליד הקסטל. במחצית השנייה של המאה ה-19 גדל מאוד מספר עולי הרגל לירושלים, והשלטונות העות'מניים החליטו לסלול לאורך אפיק נחל נחשון דרך מרוצפת, שתתאים למעבר עגלות. הסלילה הושלמה בשנת 1869 ומאז זו הדרך הראשית לירושלים.

במשך כשמונה חודשים במלחמת העצמאות התחוללו בשער הגיא קרבות קשים. הכביש, המתפתל בעמק בין רכסים לאורך שישה קילומטרים, הוא אידיאלי להצבת מארבים. ברכס הנשקף על הגיא מדרום היו הכפרים הערביים בית מחסיר וסריס, ועל הרכס הצפוני תפסו משלטים אנשיו של חוסייני. הכוחות היהודיים ניסו לפרוץ את המצור על ירושלים בשיירות של משאיות אספקה, שתא הנהג שלהן שוריין בלוחות פלדה. בסופו של דבר, למרות קרבות קשים ועל אף שנכבשו אחדים מהמשלטים ששלטו על הדרך, כמו הקסטל והמסרק, נשארה הדרך לירושלים חסומה לתנועה יהודית.

הנוף שער הגיא (בערבית: באב אל-ואד)

הוא שמו של "השער הטבעי" בהרים, שנוצר במקום שבו נחל נחשון מגיח מרכסי סלעי הגיר הקשים של הרי יהודה אל גבעות השפלה הרכות. במאה וחמישים השנה האחרונות היה קטע דרך זה המבוא לירושלים – השער המערבי של העיר.

עד הקמת המדינה היו המדרונות מכוסים בעיקר במדרגות חקלאיות קדומות. כבר בתקופת המנדט הבריטי נשתלו יערות לצד הדרך, תהליך שגבר

עם הקמת המדינה. נטיעות אורן ירושלים בידי הקרן הקימת הפכו את חוויית הנסיעה בגיא לנסיעה ביער של ממש. בשנים האחרונות סבל היער ממחלות ומשרפות. הקרן הקימת לישראל מגוונת עתה את היער ושותלת במדרונות עצי חורש טבעי ועצי בוסתן.

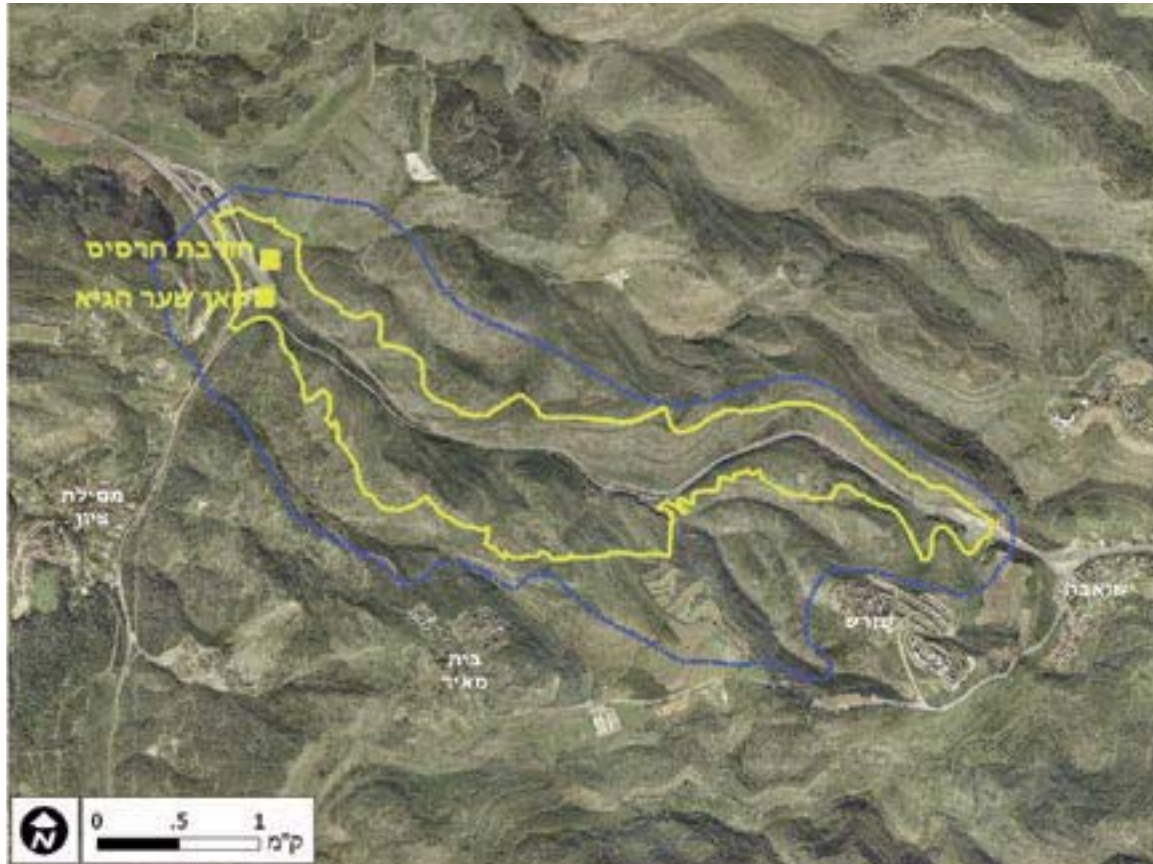
שלדי המשוריינים שניסו לפרוץ את הדרך אל העיר, אך נפגעו במהלך הקרבות, מוטלים בצד הדרך. בעבר היו ניסיונות לסלק אותם משם, אך הציבור מחה והכביש הפך למעשה לאתר זיכרון והנצחה לזכר הקרבות הקשים של מלחמת העצמאות בכלל ושל פריצת הדרך לירושלים בפרט.

מאז מלחמת העצמאות שופץ הכביש והורחב כמה פעמים. לדרך הצרה שעברה לצד אפיק הנחל אין כמעט זכר. בכל פעם שהורחב הכביש הועברו שרידי המשריינים למקום אחר. לקראת יום העצמאות מכוסים המשוריינים בדגלי ישראל ורבים עולים לכאן לטקסי זיכרון והתייחדות.

הגדרת הפוליוגון אזור שער הגיא מוגן היטב במערכת התכנון. הוא חלק מגן לאומי בתכנית המתאר הארצית מספר 8 לגנים ושמורות. הוא נכלל בתכנית המתאר הארצית מס' 21 לאתרי מלחמת העצמאות. שער הגיא הוא חלק חשוב מ"פארק רבין"; הוא נקודת חיבור בין חלקו של הפארק שבשפלה לחלקו שבהרי יהודה.

פוליוגון נוף התרבות כולל את נחל נחשון כציר תנועה מרכזי, בדרכו רכס השיירות ובצפונו רכס המשלטים, שקיבלו את שמם להנצחת המאמץ להעלות את שיירות האספקה לירושלים.

עוגנים

בפתח שער הגיא נמצאים שני מבנים:

- **חורבת חרסיס** – מצפון לכביש נמצא אחד מ-17 מבני תחנות משמר שהיו לאורך הדרך. בכל מבנה כזה ישבה קבוצה של פרשים, שתפקידם היה להגן על קטע הדרך שבאחריותם מפני שודדים.
- **חאן שער הגיא** – מדרום לכביש נמצא חאן – מלון ותחנה להחלפת סוסים – ששירת את העוברים בדרך. החאן שופץ בעבודות שהחלו בשנת 1997 ויש כוונה להופכו למרכז מבקרים.

מקורות

- ד' גביש ור' קלינמן, 'שער ירושלים בדרך הגיא', **קתדרה**, 15 (תש"ם), עמ' 3-20.
- ש' הלוי, 'הדרך והפונדק', **עת-מול**, ו, 5 (תשמ"א), עמ' 3-5.
- א' יפה, 'קש חדש ויבש', **עת-מול**, כ"א, 5 (תשנ"ו), עמ' 10-11.
- י' לוי, 'המערכה על ירושלים בתש"ח', **קתדרה**, 44 (תשמ"ז), עמ' 159-184.
- מ' עזריהו, 'שלד הברזל שותק כמו רעי: סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא', **קתדרה**, 106 (תשס"ג), עמ' 119-138.
- א' שטרן, **ח'אנים, דרכים ופונדקים**, [ירושלים] תשנ"ז, עמ' 150-151.

נוף אורגני מתמשך

מטעי נשירים בעמק יעפורי

הסיפור באמצע המאה ה-19

גידול חקלאים רבים בצפון הגולן פקעות למשי. בראשית המאה ה-20 ירד הענף מגדולתו, ורק עצי תות פה ושם, שבהם האכילו את הזחלים, נותרו מאותם הימים. המפנה בחקלאות הגולן חל בשנת 1945, עת השיח' סלאח טראבי ממג'דל שמש נטע את המטע הראשון של תפוחי עץ באל-מרג'.

האזורים הרמים של צפון הגולן מתאימים במיוחד לגידול עצי פרי נשירים, הדורשים חורף קר. בכל הגידולים מסוג זה בולט בעיקר התפוח. החורף של הגולן מספק לתפוח את מנות הקור הדרושות לו. הקיץ הקריר יחסית מבטיח פרי איכותי ובעל חיי מדף ארוכים. הגובה הרב מעל פני הים (מעל 900 מ') מגביר את הקרינה הסגולה והאולטרה-סגולה, המעניקים פרי צבעוני יותר.

בכפרים הדרוזיים בגולן לא התפתחה בעלות על שטחי קרקע נרחבים. רוב המשפחות הדרוזיות בצפון הגולן מחזיקות בבעלותן חלקות קטנות, בנות דונמים אחדים – בדרך כלל בין שלושה לעשרים דונם. משום כך הענף של עצי פרי נשירים טומן בחובו הצלחה כלכלית רבה. הדרוזים מגדלים גם דובדבנים, גפנים ואגסים, אך נראה כי התפוח הוא הגידול הכלכלי ביותר, ובישראל הוא זכה לכינוי "תפוח חרמון". גידול התפוחים, ריכוזם בבתי קירור ושיווקם נעשים בדרך מודרנית ומשוכללת, והענף תורם תרומה חשובה להעלאת רמת החיים של האוכלוסייה.

הנוף

בקעת יעפורי משתרעת משני צדי נחל סער, לרגלי החרמון. בדרום העמק נמצאת בריכת רם – אגם קטן בעל צורה אליפטית, שאורכו כ-850 מטרים ורוחבו כ-600 מטרים. בריכת רם היא "עדשת מים", כלומר, מקור המים שבה הם מי

תהום הנחשפים במקום. הברכה משמשת מאגר מים להשקיה. כקילומטר מצפון לברכת רם נמצא קברו של נבי יעפורי – מקום המקודש לדרוזים בגולן – וממנו נגזר שמו של העמק שמסביב. הבקעה כולה מכוסה במטעי תפוחים, בגפנים ובמעט עצי פרי נשירים אחרים.

החקלאים הדרוזים מנסים להרחיב את מטעי התפוחים גם במדרונות שמחוץ לבקעת יעפורי הפורייה. כדי לפתור את בעיית ההשקיה במדרונות ובבקעת יעפורי בונים החקלאים בריכות מים גדולות ועגולות ממתכת, צבועות בצבעי יסוד חומים-אדמדמים, והם ממלאים אותם במי גשמים. מראה המדרונות המכוסים מטעים וברכות המים שביניהם הם סימני ההיכר של האזור. בחורף מתכסה האזור שלג כמה ימים בשנה. עם החרמון המתנוסס ממעל – המראה מרהיב ומיוחד במינו.

הגדרת הפוליגון

הפוליגון תוחם את כל השטח המעובד שבין הכפרים מסעדה, עין קיניה ומג'דל שמס. הוא כולל בתוכו את ה"עוגנים" בריכת רם ואת ציון קבר נבי יעפורי. העמק ומורדות ההרים שסביבו נצפים מנקודות תצפית נגישות בסביבה: מהיישוב נמרוד, מהכביש העולה ממסעדה למג'דל שמס וממורדות החרמון.

כדי לשמר את הנוף החקלאי המתמשך הזה, יש לוודא שהשינויים המתבצעים בו, הנחוצים להמשך עיבוד מטעי הנשירים, אינם פוגעים במהות הערכים הנופיים. כך למשל, מן הראוי לשקול הטלת מגבלות על גובה הטרסות ועיצובן, על גודל המבנים החקלאיים, ובמיוחד על שטח הגגות ועיצובם ועל שטחי החנייה המחופים הצמודים אליהם. מומלץ לשקול שריכוז המבנים החקלאיים יהיה צמוד ליישובים עצמם.

טף אורגני מתמשך

עוגנים

- בריכת רם
- נבי יעפורי

מקורות

- ר' וייס, **החקלאות הדרוזית ברמת הגולן**, תל-אביב 1974.
- ק' פיר, 'הדרוזים בגולן', **אריאל**, ט, 50-51 (תשמ"ז), עמ' 112-116.
- ק' פיר, 'הדרוזים ברמת הגולן', א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, ב, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 521-531.

שרידי בוף אורגני

כפרי צ'רקסים בגולן

הסיפור הצ'רקסים היו גורם אתני

חדש בגולן. בעקבות המלחמות בין רוסיה לבין האימפריה העות'מנית במאה ה-19, נדדו צ'רקסים רבים מהאזורים שכבשו הרוסים בקווקז אל תחומי הממשל העות'מני, ובהיותם מוסלמים סונים, התקבלו בשמחה אל חיקו.

קבוצה קטנה של פליטים צ'רקסים נדדה מהקווקז לבולגריה ומשם התגלגלה לנמל עכו בשנת 1878, וחבריה היו רעבים ומעוררי רחמים. הממשל העות'מני העמיד לרשותם שטחים בארץ ישראל המערבית ובגולן. הצ'רקסים היו נאמנים לממשל העות'מני ונלחמו בעבורו בשבטים הבדווים שפרקו את עול השלטון. המתישבים החדשים בנו כפרים, עיבדו שדות וגידלו בקר, ובתוך כך דחקו מהמקום את הבדווים.

בסקר שערך בגולן המהנדס הגרמני גוטליב שומאכר (1883-1886) הוא דיווח על התיישבות של צ'רקסים בקוניטרה ובכתריסר כפרים בסביבתה. בכפר צורמאן למשל היה לדבריו ריכוז של שלושה כפרים צ'רקסים גדולים ובהם יחד כ-200 מבנים (900 תושבים). בקרבת שני הבתים הדרומיים, על פי תיאורו, עמדו מאגר גדול ושרידי בנייה קדומה.

היישובים החשובים של הצ'רקסים בגולן, מלבד קוניטרה, היו: ביר אל-עג'ם, ברייכה, ג'וייזה, ח'ושניה, מומסיה, מנצורה, עין א-זואן, צורמאן, ורווייחינה.

הצ'רקסים נטשו את הגולן במלחמת ששת הימים.

הנוף היישובים הצ'רקסיים בגולן יצרו מרקם של כפרים בסביבות העיירה קוניטרה. הם נבדלו מכפרי הפלאחים והבדווים בבתים שנבנו במיומנות ובהקפדה, בגגות הרעפים האדומים שהיו חידוש באזור ובעיצוב צריחי המסגדים. המתישבים השתמשו במקרים רבים באבנים העתיקות שמצאו בסביבה לבניית בתיהם וסיידו את הקירות.

אחד המאפיינים של כפרי הצ'רקסים היה עגלות עץ מיוחדות, רתומות לשוורים. חידוש טכנולוגי זה השפיע על הנוף התרבותי משום הצורך לסלול דרכים מתאימות, שכן הבדווים לא השתמשו בעגלות עד אז. חורבות בתי הבזלת, שרידים של בוסתנים ועצי צפצפה לצד מעיינות קטנים הם שנותרו עד ימינו מאותה התיישבות מיוחדת.

הגדרת הפוליוגון כמייצג השמור ביותר של התרבות החומרית הצ'רקסית נבחר הכפר צורמאן. הפוליוגון כולל את שרידי היישוב עצמו: מבנים, מאגרי מים ורחובות. אזור החיץ כולל את מערכת הדרכים מהיישובים לסביבתם הקרובה, מבנים מבודדים, שדות ושדרות.

הכפר צורמאן נמצא בצפון רכס בשנית, כשני קילומטרים מדרום לקוניטרה, סמוך מאוד לקו הפסקת האש, באזור האסור בבנייה. האיום העיקרי על קיומו של נוף התרבות הזה הוא הזנחתם של השרידים והידרדרותם בשל אי היכולת להפכם לאתר ביקור מוסדר.

מקורות

- צ' אילן, **ארץ הגולן: מדריך**, תל אביב 1969, עמ' 197–212.
- ע' גורד, 'הצ'רקסים: בני האד'גה', ש' אהרוני ומ' אהרוני (עורכים), **אישים ומעשים בגליל ובעמקים**, כפר-סבא, 1997, עמ' 57–59.
- מ' הרטל, **ארץ היטורים: ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית**, קצרין תשס"ו.
- ז' וילנאי, 'צ'רקסים', **טבע וארץ**, י' 3 (תשכ"ח), עמ' 200–202.
- י' קיפניס, 'המפה היישובית של הגולן ערב מלחמת ששת הימים', **קתדרה**, 116 (תשס"ה), עמ' 117–146.
- ג' שומכר, 'הגולן – סקר, תיאור ומיפוי, 1883–1886', **אריאל**, כרך 126–127, (1998).
- א' שטנדל, **הצ'רקסים**, ירושלים, תשכ"ח.

שרידי בוף אורגני

גדרות חקלאיות במרכז הגולן

הסיפור במשך מאות שנים ועד

אמצע המאה ה-20 נהגו הכפריים שחיו במרכז הגולן לבנות גדרות אבן, בגובה של מטר ויותר, כדי למנוע מעדרי הצאן להיכנס לשטחים המעובדים, ברובם כרמי גפן. באזור הגדרות נמצאים גם מבנים רבים דמויי "מגדלים", מעין שומרות הידועות ממקומות אחרים בארץ. אלה הם בסיסים רבועים מוגבהים הבנויים אבן, ששימשו כמשטחים שעליהם הציבו סוכות. בקיץ, כאשר היבולים הבשילו, אפשר היה לצפות בשטח מאותן שומרות ולהגן עליו.

הגדרת הפוליגון

גדרות חקלאיות השתרעו על פני שטחים נרחבים במרכז הגולן, אך רובן חרבו משום שהשטחים הוכשרו לחקלאות מודרנית או לשטחי אימונים. שטח הגדרות השמור ביותר בגולן משתרע בין הר חזק (רכס חזקה) במזרח, חורבות הכפר רמתניה במערב, הר יוסיפון בצפון וגבעת פזרה בדרום. זהו אזור בזלתי מישורי המוקף ברובו בגדר המתריעה על חשד למיקוש – ככל הנראה הסיבה העיקרית להשתמרות הגדרות דווקא כאן.

בין כביש 98 במזרח לתעלת נ"ט במערב אותרה רצועה צרה וארוכה שבה קיים ריכוז גדול של גדרות, רצועה זאת הוגדרה כחיץ. כל עוד נמצאות הגדרות באזור צבאי שבו לא נערכים אימונים – נשמרים שרידי נוף התרבות. כל עוד האזור איננו משמש לחקלאות הוא מהווה אזור מחייה עשיר לצמחייה טבעית ולבעלי חיים, כולל היונקים הגדולים בגולן – חזירי בר וזאבים לרוב.

במרכז השטח הנרחב הוגדר פוליגון לשימור – שטח מצומצם יותר, כ-600 דונם, שבו צפיפות השרידים ורמת השתמרותם גבוהה ביותר. באזור זה ניתן, במאמץ לא גדול, להחיות את שיטת החקלאות המסורתית שהייתה נהוגה בגולן, ולעבד את החלקות התחומות בגדרות האבן ה"גולניות".

מקורות

- ש' גיבסון, 'ארכיאולוגיה של נוף וסביבה: שחזור הנוף הקדום בעזרת ארכיאולוגיה', **אריאל**, כ"ב, 147–148 (תשס"א), עמ' 32–44.
- ק' דופן וש' גיבסון, 'יישובים עתיקים וסביבתם בלב הגולן: תוצאותיהן של עשר שנות סקר (1978–1988)', **קתדרה**, 73 (תשנ"ד), עמ' 3–25.

שרידי בוף אורגני

ההתיישבות הכפרית הקדומה בגולן

הסיפור במאה הראשונה לפסה"נ החלה בגולן ההתיישבות רחבת היקף, ואותותיה ניכרים עד ימינו. נסללו דרכים, הוקמו כפרים והוכשרו שטחי עיבוד. באותה תקופה התקיימו בגולן גם קהילות יהודיות. גם לאחר המרד הגדול ברומאים נותר בגולן יישוב יהודי מפותח. הרומאים לא פגעו לרעה ביישובים שלא השתתפו במרד.

היישוב היהודי בדרום הגולן ("תחום סוסיתא") ניטש לכל המאוחר במהלך המאה השלישית לסה"נ. במרכז הגולן הגיע היישוב היהודי לשיאו בתקופה הביזנטית (תקופת התלמוד). מתקופה זו נותרו שרידי יישובים ובתי כנסת במקומות רבים.

בעקבות הכיבוש הערבי (המאה ה-7 לסה"נ) השתלטו על הגולן שבטי נוודים. מצב זה השתנה מאוד במאה ה-19, אז החלו להתיישב בגולן מוסלמים מקבוצות אתניות רבות. המהגרים החדשים התיישבו בדרך כלל על חורבות היישובים הקדומים ושילבו את בתיהם במבנים העתיקים. פעמים רבות הם ניצלו את האבנים המסותתות של המבנים העתיקים לצורכיהם.

במלחמת ששת הימים (1967) נטשו התושבים את כפריהם ועברו לסוריה, כשהם מותירים ערבויה של מבנים כפריים הבנויים על יישובים קדומים.

הנוף כבר בתקופות הרומית והביזנטית אפשר למצוא "אדריכלות חורנית", בעיקר בגולן הישראלי וכן מזרחה משם. מאפיינה המובהק ביותר של הבנייה הזאת הוא גגות האבן של הבתים. דוגמאות יפות למבנים אלה בגולן נמצאו בפרג', רמת'ניה, צורמן, נפח', נערן וח'ספין. השרידים השמורים ביותר הם שרידי כפר הכורדים פרג'. היישוב

הוא דוגמה לשילוב המיוחד לגולן, של שרידי התקופות הקלסיות עם תרבות חומרית "מודרנית".

חורבת פרג' שוכנת במורדות גבעה געשית קטנה במרכז הגולן, כשני קילומטרים ממערב לתל פרס. תחום הכפר ושדותיו ניכרים למרחוק בזכות שדרות העצים ומשוכות האבן שתחמו את השדות והדרכים. תוואי הרחובות היורד מהכפר לשדות ניכר בבירור בשטח.

בין שרידי בתי הכפר המודרני פזורים מבנים עתיקים שהשתמרו בצורה יוצאת דופן. באחדים מהם שרדו שני מפלסים, וקשתות אבן תומכות את תקרותיהם העשויות לוחות אבן. פה ושם נראות גם מערות קבורה עתיקות וגרמי מדרגות החצובים בבזלת. בכפר נמצאו צלבים רבים ולידם שני משקופים עם מנורות. נראה כי רוב תושבי הכפר בתקופה הביזנטית היו נוצרים, אך חיו בו גם כמה משפחות יהודיות, אולי מפני שהוא שוכן על הדרך בין מרכזי היישובים היהודיים בגולן ובנווה.

הגדרת הפוליגון הפוליגון כולל את שרידי היישוב עצמו: מבנים, מאגרי מים ורחובות. באזור החיץ נכללת מערכת הדרכים מהיישוב לסביבתו הקרובה, מבנים מבודדים, שדות ושדרות. כל שטח הכפר מוגדר אתר עתיקות. בריכת המים של היישוב הפכה לדוגמה חשובה בשמירת הטבע.

מקורות

- ערך 'פרג, חורבת', אנציקלופדיה מפה, 6, תל-אביב 2000, עמ' 149.
- צ' אילן, 'מאה שנות נסיונות התיישבות בגולן', **אריאל**, ט, 50-51 (תשמ"ז), עמ' 99-104.
- ק' דופן וש' גיבסון, 'יישובים עתיקים וסביבתם בלב הגולן: תוצאותיהן של עשר שנות סקר (1978-1988)', **קתדרה**, 73 (תשנ"ד), עמ' 3-25.
- מ' הרטל, **ארץ היטורים: ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית**, קצרין תשס"ו.
- צ"א מעוז, 'הגולן מהתקופה הביזנטית ועד לזמן החדש', **אריאל**, ט, 50-51 (תשמ"ז), עמ' 84-88.

שרידי נוף אורגני

ביארות – בתי פרדס

הסיפור בתי הפרדס מהווים פרק חשוב בתולדות ההתיישבות, החקלאות והאדריכלות בארץ ישראל. במהלך התקופה העות'מנית התפתחו במישור החוף של ארץ ישראל ענפי חקלאות שונים שדרשו היצמדות לקרקע במשך העונות החקלאיות. ראשיתה של ההיצמדות לקרקע הייתה בחפירת בארות להשקיית השדות והמטעים – בעיקר פרדסים. סביב הבארות נבנו לעתים מבנים קטנים.

עם השנים נוספו לבית הבאר מבני ספח לצרכים המשקיים, כמחסן ואורווה לבהמות. למבנים אלה נוספו גם מבנה למגורי הפרדסן, הפועלים ומשפחתו. לעתים נוספו למבנים אלה גם קומה שנייה, מפוארת יותר, וכן מתקנים ומבנים נוספים. כל אלה יחדיו הוקפו בחומת אבן גבוהה שענתה על צורכי הביטחון מחד ושמרה על האופי החברתי של החקלאים מאידך. החומה יצרה למעשה מכלולים בנויים בנוף החקלאי המתפקדים באופן עצמאי. מכלולים אלה נקראו "ביארה" על שם הבאר שבמרכזם. לימים נקרא הפרדס כולו ביארה, על שם מקור המים שבלעדיו לא יכול היה להתקיים. המילה הערבית נקלטה גם בעברית שהיתה שגורה בפי המתישבים היהודים.

לעתים בעלי ממון ויזמה, או עריצים בכוח השררה, רכשו שטחי קרקע או השתלטו על שטחי קרקע גדולים והחזיקו בפועלים כאריסים. במרכזן של אחוזות אלה נבנו בתי אחוזה שכונו "ארמון" או "חאן", שהתנשאו לעתים לגובה של 3 קומות.

הנוף "והפרדסים רבים מהם מוקפים חומת אבנים גבוהה, ועין העוברים לא תראה רק את ראשי עצייהם וגלגלי ביארותיהם ודלייהם העולים חלילה איש אחרי רעהו ושופכים מימיהם אל תוך הבריכה אשר לפניהם. וברוב החומות שקתות מים

קבועות וברזות ממעל להן המחוברות אל צינור המגיע עד הבריכה. אלה הם סבילים העשויים להשקות חנים כל צמא בעוברי הדרכים וכל הבהמה אשר ברגליהם." (דוד ילין, 1889).

בשיא פריחתו של ענף הפרדסנות נבנו בלב פרדסי השרון מאות מבנים צנועים באבן מקומית בבנייה פונקציונאלית, וגם עשרות מבנים גדולים יותר ומורכבים בסגנון בית הליוואן, חלקם מטויחים היטב, לעתים רבות צבועים, ואף מעוטרים בעיטורים מיוחדים האופייניים לבתי האמידים בעיר מזרחית ים תיכונית.

מראה שנה לאחר תקופת הזוהר של בתי הפרדס – הביארות – ננטשו רובם. שרידיהם בולטים בדרך כלל בנוף, בעיקר אם הפרדס נעקר לטובת גידולי שדה. בעשרות מהם ניכרת בשנים האחרונות "התנחלות" של אוכלוסייה מגוונת של חסרי בית. אתרים ששפר גורלם הפכו לאולמות אירועים. למרות מצבם הפיזי המידרדר ניתן לזהות בהם אלמנטים מעניינים כגון: בריכות מים, סבילים ועיטורי קיר, ובחלקם נשתמרו שיטות טכנולוגיות שאינן מוכרות לציבור.

הגדרת הפוליגונים

נוף מישור החוף איננו דומה עוד לנוף שראה דוד ילין סביב יפו. רוב הפרדסים הערביים פינו את מקומם להרחבת ערי מרכז הארץ. הביארות ששרדו הן שרידים אחרונים לנוף התרבות החקלאי של פרדסי מישור החוף.

בשנים האחרונות ניכרת התעניינות של יזמים פרטיים ואדריכלים באפשרויות השחזור, השימור והתפעול הכלכלי והתיירותי של מישורים מיוחדים אלה. מתוך עשרות בתי פרדס ששרידיהם קיימים במישור החוף, נבחרו שלושה לייצג את התופעה. הבחירה איננה מתבססת על כלים טיפולוגיים למיון מבני הפרדס ועל קריטריונים ברורים לשימורם. אנו מניחים כי קיימים עוד עשרות ביארות שמן הראוי להותירם בנוף כעדות מורשת גם לדורות הבאים על ידי שילובם בתכנון ובפיתוח המתקיימים כיום במרחב הכפרי בישראל.

יחד עם זאת גם במקרים שבהם נערך סקר שימור, גם אם מתבצעת פעילויות שימור מקצועיות, ואפילו אם המבנה מוכרז כמבנה לשימור, אין התייחסות רשמית לשמירת נוף המטעים החקלאי הפתוח שאותו שירתה הביארה.

חאן זרקניה הוקם ככל הנראה בשנות ה-70 של המאה ה-19 והוא דוגמה מושלמת להתיישבות חקלאית של המהגרים הבוסנים בישראל. אזור זה של צפון השרון היה עד לפעולות הניקוז שעשו המתיישבים היהודים בראשית המאה ה-20. כבר בראשית המאה קנתה יק"א את השטחים האלה במטרה ליישבם ביהודים. במבני האחוזה של זרקניה (חוות זרעוניה) יושבו כמה קבוצות חקלאים במהלך השנים, אשר בפעילותם החקלאית הביאו לחידושים שונים שהיו מהראשונים שנראו אז בארץ. עם עזיבתם את מבני זרקניה היא הפכה לתחנת ניסיונות לגידול פרחים לתעשיית הבשמים, גפנים ועצי פרי שונים, בהכוונתה של פיק"א. בחווה גודלו שתילי איקליפטוס לצורך ייעור חולות קיסריה, אשר זיכיון לכך קיבלה פיק"א מטעם ממשלת המנדט הבריטי. האתר השתמר באופן יוצא מן הכלל ובאחרונה עובר תהליך שימור במטרה להסב אותו לבית מגורים ומרכז תרבות לקהילה.

בורג' בנימינה נבנה בשלהי המאה ה-19. בשנת 1898, במסגרת מסעם מחיפה ליפו, חנו בו חניית לילה קיסר גרמניה וילהלם השני ופמלייתו. בראשית המאה ה-20 רכש הברון את אדמת הבורג' מידי יורשיו של סאלים חורי הלבנוני-הנוצרי. אדמות הבורג' חולקו לעשרים ושבע מאיכרי זיכרון יעקב שחסרו אדמות פלחה. אותם איכרים גרו בחאן הגדול שבבורג', ששרידיו קיימים עד היום, ועיבדו את האדמות. העבודה החקלאית בבורג' הייתה נמשכת כל השבוע, ולסוף השבוע היו האיכרים חוזרים למושבה, מהלך כ-8 ק"מ משם. בזמן הקציר והדיש היו נשארים ללון בו עד לתחילת הבציר, שאז שבו לכרמים במושבה. מגיל 13 היו הבנים מצטרפים לאבותיהם, לנים ועובדים בבורג', ולימים התפתחה בו אווירה מיוחדת של הווי איכרים צעירים ועזי רוח. כיום משמש החאן העתיק של הבורג' גן אירועים.

ביתן אהרון השטח היה שייך לנוצרי יפואי אנטואן טיאן, שהיה בעל אחוזות קרקע גדולות באזור השרון. בלב השטח הקים את "בית הבק" או "עמארת טיאן", ששרד עד היום על גבעת הכורכר של ביתן אהרון. כבר בסוף המאה ה-19 ניסה יהושע חנקין, "גואל האדמות", לרכוש את השטח, מה שעלה בידיו רק בסוף שנות ה-20 של המאה ה-20. בשנת 1930 התמקמה קבוצת ההתיישבות הראשונה בבית הבק, שם ישבו כשלוש שנים ומשם יצאו להקים את כפר ויתקין הסמוך.

מקורות

- א' ששון, 'ח'אן סוכריר', א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ליקוטי ארץ-ישראל** (אריאל 147-148), ירושלים 2001, עמ' 26-31.
- א' ששון, **הבית והפרדס – הנוף ההיסטורי של בית הבילויים ביפו**, אשקלון 2006.
- א' ששון וא' זיו, **ביארת חנון – בית אחוזה משלהי התקופה העות'מאנית בנתניה**, 2001.
- א' ששון וא' זיו, **חאן זרעוניה – בנימינה, א' אדריכלים והקרן לחקר מישור החוף**, תל-אביב 2007.

שרידי בוך אורגני

בתי פרדס של יזמים פרטיים יהודים

הסיפור במישור חוף יהודה כמו

גם באזור השרון, התגלה פוטנציאל החול האדום (אדמת החמרה) לגידול רחב של פרדסים בשנות ה-20 של המאה ה-20. ארבעה יזמים פרטיים יהודים, דרום אפריקאים, הקדימו ורכשו כבר בשנת 1928 קרקעות מידי בעלים שהתגוררו בכפרים קוביבה, זרנוגה, סתריה ונענה, ממערב לכביש לוד ולמושבות רחובות וגדרה. הארבעה ביקשו להקים אחוזת פרדסי הדרים.

בגלל אי-הכרת תנאי הארץ וחוסר הידע בגידול הדרים ובדרכים לשכור פועלים ולנהל את חברת המטעים, נזקקו הדרום אפריקאים למנהל עבודה ולאגרונום, לפועלים ולמומחים בטיפול בפרדסים. לתפקיד מנהל העבודה גויס אפרים אליש מנהלל. ביולי 1928 נבנה הצריף הראשון בעבורו ובעבור משפחתו, וכעבור חודשים אחדים הוקמו צריפים נוספים בעבור הפועלים הקבועים.

בנובמבר 1928 נחפרה הבאר הראשונה ונחגגה חנוכת המפעל החקלאי הפרטי. השם שנבחר לאחווה היה "גן רוה". חברת "יכין" הכשירה את הקרקע, הניחה מערכת השקיה בשיטה המקובלת אז בארץ ישראל – בריכות ותעלות שרישתו את שטח הנטיעה – הקימה משתלה בשטחי האחווה, והחלה בנטיעה. בד בבד עם הכנת הקרקע לנטיעות הונחו יסודות למבני קבע, והבית הראשון שנבנה היה בית פוליקנסקי, שבלט בצבעו הלבן ובהתנשאותו לגובה שתי קומות.

בשנת 1935, כשהחלו הפרדסים מניבים פרי, נפרדו שותפי גן רוה. כל שותף קיבל את חלקו על פי השקעתו בשותפות, אבל אירועי הזמן פגעו בהתפתחות המפעל החקלאי. המרד הערבי ואחריו מלחמת איטליה-חבש ומלחמת העולם השנייה גרמו להפסקת הנטיעות, ואת הפרי לא ניתן היה לשווק. כמו פרדסנים רבים

הנוף המבנים והמתקנים החקלאיים שנותרו בנוף מספרים את סיפורה של היזמות הפרטית, שנאחזה באדמות ממערב לרכס הכורכר בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים, ואת סיפור ההצטרפות של המוסדות המיישבים הציוניים לאותו חבל ארץ כמה שנים לאחר מכן.

מסוף מלחמת העולם השנייה ועד אמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 שלט נוף הפרדסים הירוק לאורך "הכביש הישן" מצומת גן רווה ליבנה. לנוף הפרדסים הירוק תרם גם המוסד החינוכי "עיינות" – במקור מרכז להכשרת פועלות שהוקם בשנת 1932.

פרדסים שנותרו ניתן עדיין לזהות את שיטות העיבוד של הפרדסים בארץ ישראל בשלהי שנות ה-20 ובשנות ה-30: שיטת העיבוד הקליפורנית, שיטה שהתאפיינה בנטיעה מרווחת כדי לאפשר מעבר טרקטור בין העצים; תעלות השקיה, שחלקן עשויות חרס; ומסילות שעליהן נסעו 'טרנזינות' – עגלות הפרי (המסילות הונחו בשיפוע. את העגלה הריקה היו דוחפים במעלה הגבעה, מעמיסים עליה פרי והיא הייתה מתגלגלת מטה, לכיוון האורזים).

רבים מבתי האריזה, בית המשאבות ובית המנהל נבנו מלבני סיליקט, לבנים שלובנו בתבנית והחליפו את האבן החצובה – אבן הגיר והכורכר.

אחרים, חיפשו יזמי גן רווה משקיעים למכור להם את רכושם. בית הפרדס עבר מיד ליד.

המפעל המשותף של גן רווה תרם תרומה רבה לשינוי שחל במעמדו של האזור כולו. בעקבות משקיעי גן רווה רכשו יזמים פרטיים נוספים קרקעות, ובעיקר הרחיבה הקרן הקימת לישראל את רכישותיה באזור משנות השלושים ואילך. על קרקעות אלה קמו שלושה מושבי עובדים: בית חנן, נטעים ובית עובד, שהיו חלק מתכנית "התיישבות האלף", שעודדה התיישבות פועלים סמוך למושבות ולמפעלים פרטיים שהענף העיקרי בהם היה פרדסים.

כמו כן קמו על קרקעות אלה בית הספר החקלאי עיינות ותחנת הניסיונות "חוות מרדכי", על שמו של אחיו של מנהל תחנת הניסיונות יצחק אלעזרי וילקנסקי (וולקני) – מרדכי וולקני – שניהל את היחידה לגידולי פלחה במרכז ברחובות. החווה נועדה לייצג אידיאולוגיה התיישבותית של המוסדות הלאומיים, וביקשה להקדים את המחקר השיטתי להתיישבות המעשית, לפקח על ההתיישבות וללוות אותה, לגלות גמישות ולהתאים את הענפים ואת הפיתוח החקלאי לתנאים השוררים בכל אזור.

בגדרת הפוליגונים

שרידי הפרדסים, המפגשים בין היזמה הפרטית להתיישבות העובדת, פזורים בכל רחבי מישור החוף. על סמך ניתוח תצלומי אוויר, מפות, סקר שדה, תיעוד, מקורות כתובים וראיונות, הוגדר אזור בסמוך לנס ציונה, שבו ניתן עדיין לזהות בצורה הטובה ביותר את תהליך ההתיישבות בארץ ישראל בשלהי שנות ה-20 ואת השינוי שחל במישור החוף בעקבות פרץ נטיעת הפרדסים במגזר היהודי.

הפרדסים שממערב לרכס הכורכר באזור זה מפנים דרכם לשכונות הרחבה במושבים, ל"פארק מדע" ול"פארק תעשייה" של ראשון לציון והמועצה האזורית גן רווה. רוב השטח שבין כביש 42 לכביש 4311 עדיין חקלאי וחלקו הגדול עדיין נטוע פרדסים. שמורת הטבע הקטנה אירוס הארגמן מנסה לשמר את שרידי בית הגידול הנעלם וההולך של רכס הכורכר, אך על נוף התרבות של בתי הפרדס אין מגן בינתיים.

בלב השטח החקלאי, שראוי היה שיישאר כזה ולכן הוגדר כחץ, הוגדרו 3 פוליגונים של נופי תרבות הכוללים

שרידים שהם בבחינת שמורת זיכרון:

"אחוזת גן רווה" מניסיון היזמות הפרטית בגן רווה נותרו בנוף שרידים מספר, בהם: "הבית הלבן", שמשמש היום גן אירועים וכינויו "אחוזת גן רווה". בפרדסים שסביב לחווה נותרו שלוש בארות, שלוש בריכות מים וכמה בתי אריזה.

באר גורלנד באר מים ומעליה מבנה קומתיים. בקומה הראשונה מנוע שאיבה, בשנייה – בית מגורים. המבנה בולט בסגנונו – סממנים של סגנון בינלאומי מולבשים על מבנה כפרי התואם את תפקודו. הבאר נושאת את שמו של מקס (מרדכי מנחם) גורלנד (1872–1940), אחד משלושת שותפי פרדס גן רווה.

שרידי בנף אורגני

חוות מרדכי חווה-בת שהקים בשנת 1935 יצחק אלעזרי וילקנסקי (וולקני), מנהל חוות הניסיונות ברחובות, בראש גבעת אל פוראן (התנור), המתנשאת לגובה 28 מטר מעל פני הים. החווה כללה מרכז לחינוך ולהכשרה חקלאית, רפת, מעבדות, שטחי מרעה ופלחה ומבני מגורים. החווה פעלה במשך כעשרים שנה ונטשה סופית בשנות ה-60. כיום נותרו בנוף שרידי מבנה סביב באר המים, מגדל המים, שלוש סככות של מפעל העגלות ושני בניינים ששימשו למעבדות ולמגורים.

מקורות

- א' חשביה, **נס ציונה עיר עם לב של מושבה (1833 – 2003)**, נס ציונה תשס"ג.
- ע' עמית-כהן, **החידה מאחורי הברושים**, ירושלים תשס"ו.
- ע' עמית-כהן, 'נופים יומיומיים על אם הדרך – חוות מרדכי', **אתרים** 38, ספטמבר 2007.
- נ' קרלינסקי, **פריחת ההדר**, ירושלים תש"ס.

שרידי בוף אורגני

מחסני התחמושת הבריטיים

סיפור הנור

דרום שפלת החוף, באזור שבין קיבוץ בארי לרצועת עזה, הוא אזור מישורי ברובו, אולם תוואי השטח מושפע מאוד מנחל הבשור הזורם בסמוך, המהווה נקודה נמוכה שאליה נמשכים ערוצי הנחלים הרבים החורצים את המישורים. הקרקע ברובה היא לס ותשתית הסלע היא כורכר – שילוב היוצר נופי ביתרונות הייחודיים לאזור זה. בין השמות הרבים שנתנו הערבים לאזור, בולט השם "נח'אביר", ערוצים הנוצרים ממי הגשמים.

האזור הוא נקודת מפגש בין אזור השפלה והחוף מצפון לבין המדבר שמדרום, וכך נוצר שילוב ייחודי של צמחים ובעלי חיים מבתי גידול שונים ומפגש של תרבויות מזרע ושימון.

במשך מאות השנים האחרונות היה האזור בלתי מיושב לחלוטין ונתון לרעייה אינטנסיבית של עדרי הבדווים. בשנות ה-30 של המאה ה-20 הוקם ב"אמצע השום מקום" מפעל להפקת גפרית ושלוות האזור הופרה: נפרצו דרכים, נחפרו מכרות, הוקמו בניינים, ניטעו עצים והונחו פסי רכבת – שרידיהם של כל אלה נראים בשטח עד היום.

התושבים הבדווים, שעד להקמת מפעל הגפרית היו נודדים וקובעים מקומם בהתאם למקורות המים והמרעה, עברו גם הם ליישוב קבע מסביב למפעל ובסמוך אליו, תוך שהם מפתחים את מקום מושבם, בונים בתים מלבנים, נוטעים בוסתנים, חופרים בארות, מפתחים חקלאות ומקימים טחנות קמח.

עם החשש להתקרבות חזית מלחמת העולם השנייה לארץ ישראל הקים הצבא הבריטי מערך הגנה נגד פלישה אפשרית של צבאות גרמניה מכיוון מצרים. הבריטים ניצלו את מפעל הגפרית כדי להקים מתחם גדול לאחסון פצצות

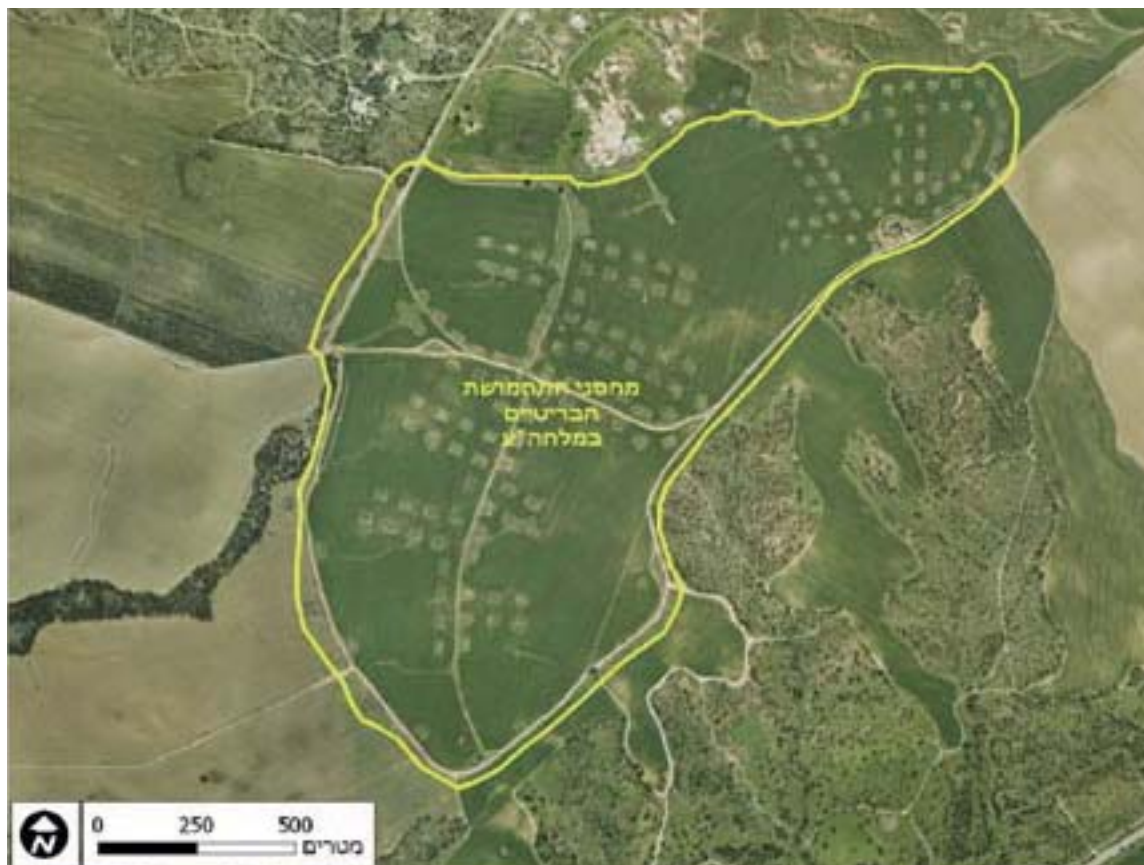
של מטוסים. מבנים רבים שנבנו לשימוש המכרות, מסילות רכבת צרות ומתקני מים – יצרו תשתית טובה למתחם צבאי. בשטח נבנו למעלה מ-170 מחסנים בצורת האות ח', אשר יועדו לאחסון הפצצות של המטוסים שיחנו בשדה התעופה בעזה.

שדה התעופה הוקם בעזה (סמוך למעבר קרני של היום). דרך העפר שבה הובלו עפרות הגפרית לעבר עזה הפכה לכביש בטון, כדי שיוכל לשאת משאיות כבדות עם פצצות המטוסים. על גבי כביש הבטון ניתן להבחין גם כיום בכתובת החקוקה בבטון שבה רואים סמל בצורת האות V וראשי התיבות R.A.F – חיל האוויר המלכותי הבריטי.

שרידי סוף אורגני

בחירת הפוליון

מחסני התחמושת הבריטיים ניכרים היטב בשטח. עיבוד השדות כמעט שלא פגע בהם. חריש הטרקטורים נכנס אל תוך המחסנים וסוללות העפר התוחמות אותם בולטות מתוך השדה. הפוליון כולל את כל שרידי מחסני התחמושת ואת רשת כבישי הבטון שביניהם ומסביבם.

שרידי מחסני התחמושת פזורים בתוך שטח המיועד לחקלאות. גם הגדרת השטח כחקלאות מיוחדת אינה מבטיחה את שימור כביש הבטון ומחסני התחמושת, ולמעשה ניתן ב"הכשרת קרקע" חקלאית להסיר בקלות את שרידי התרבות בנוף.

מקורות

- א' ניסנבאום, 'מחצבות הגפרית של בארי', **טבע וארץ**, כ"ט, 8 (תשמ"ז), עמ' 30-31.
- ג' סגלי וג' ביגר, 'מכרות הגופרית בבארי: מפעל כריה בריטי עזוב', **אריאל**, כ"ב, 143-144 (תשס"א), עמ' 48-53.

שרידי בוף אורגני

מחנה העובדים בסדום

הסיפור "המדבר כיסה אותה, באבק לבן ורך" (מתוך "בית הערבה" מאת, חיים חפר ועמוס קינן).

מפעלי ים המלח נוסדו בשנת 1931 ביזמתו של מהנדס המכרות משה נובומייסקי, לאחר שזכה בזיכיון לכריית המחצבים של ים המלח – בעיקר תרכובות אשלגן לדישון, ברום ומגנזיום כלורי. לב המפעל היה תחילה בצפון ים המלח, אך לא חלף זמן רב והמפעל תקע יתד בדרום ים המלח, שם נמצא שטח מתאים הרבה יותר ליצירת בריכות רדודות הדרושות לאידוי המים.

בשנת 1934 הגיעו מצפון ים המלח ראשוני העובדים בסירות והחלו בהקמת המפעל בסדום. ההיאחזות בדרום ים המלח התבססה על פלוגת עבודה מאנשי הקיבוץ המאוחד. במשך שלוש שנים סללו דרכים והקימו את הסכרים, הבריכות ושאר מתקני המפעל, כמו גם את מחנה מגורי העובדים. המזח שבמקום שירת את הסירות, שהיו אמצעי התחבורה היחיד בין סדום לצפון ים המלח. משם יכלו העובדים להמשיך ברכב לירושלים. מי השתייה למפעל הגיעו, עד מלחמת העצמאות, מנאת המדבר צאפי אשר בעבר הירדן המזרחי.

החום, המחסור במים חיים, הבידוד והתלות בשיט לקשר עם הארץ – כל אלה יצרו בסדום תנאי חיים קשים ביותר. בשנים 1934–1948 הייתה סדום אחת מנקודות היישוב המבודדות ביותר בארץ ישראל. במחנה שלמרגלות הר סדום התגוררו באותן שנים למעלה ממאתיים העובדים היהודים שעבדו בסדום, תוך קיום מסגרת חיים מקיפה, בדומה לכל מקום יישוב אחר. העובדים התגוררו במקום, רובם ללא בני משפחותיהם, ונהגו לצאת לחופשה ב"ארץ" מדי כמה שבועות.

במלחמת העצמאות התפנו מהמפעל מאות העובדים והלוחמים שעוד נותרו בצפון ים המלח בשיט למפעל בסדום. בחודשים אפריל-נובמבר 1948 הייתה סדום נתונה במצור וסבלה מהפגזות, מארבים וקרבות. המצור הסתיים לאחר "מבצע לוט" ואז התאפשר פינויים של מרבית הנצורים.

גרעין של שישה עובדים נותר במקום לאחר המלחמה, לשמור ולתחזק את המחנה והמפעל, עד להקמתה של חברת מפעלי ים המלח בשנת 1952 ופתיחת כביש סדום-באר שבע, אז חודשו המגורים למאות עובדים במחנה. המחנה ניטש סופית בשנת 1957. עובדי המפעל עברו להתגורר ביישובי הנגב עם בני משפחותיהם והגיעו בכל יום לעבודה בהסעה. בשנת 1964 קם בסדום מפעל חדש, מדרום למפעל הישן.

הנור

שרידי מחנה העובדים הנטוש על רקע בריכות המלח המתייבשות לצדו של הר סדום הצחיח מעידים על הפרק הזה בתולדות ההתיישבות והתעשייה בארץ ישראל. צריפי העץ שבהם גרו הפועלים נמצאים באתרם. חלק מהעובדים, בעיקר הקיבוצניקים, התגוררו באוהלים, שרצפותיהם נמצאות בשטח עד היום. בפתח מערות הארובה של הר סדום נותרו כמה מבני ציבור, בהם: מסעדה, בית קולנוע ובית כנסת, אשר נהנו מהאוויר הקריר יחסית שבקע מתוך המערות. במרכז המחנה נותר גם בית ביטחון תלת-קומתי מבטון, שבו שכנו המרפאה, מחסן הנשק ומשרדי ההנהלה.

המועצה לשימור אתרים יזמה את שיקומו של מחנה העובדים בסדום, בשיתוף עם מפעלי ים המלח ועם המועצה האזורית תמר. המטרה היא להקים במקום מוזיאון פתוח, שימחיש למבקר את חיי הפועלים בים המלח.

הגדרת הפוליון

גבולות הפוליון כוללים את כל שטח מחנה העובדים. השטח איננו שמור בכל דרך שהיא. שרידי המבנים מתבלים והולכים עקב הזנחה רבת שנים, וקיימת סכנה ממשית להמשך קיומם. ים המלח שלחופו נבנה המחנה הוא בריכה מלאכותית שגובה המים שבה עולה עקב הצטברות מלחים בתחתית הבריכה.

שרידיו בנף אורגני

עוגנים

- מגורי העובדים
- חדר האוכל
- מערת הקולונל

מקורות

- צ' אילן (עורך), **מדבר יהודה וים המלח: קובץ מאמרים לכנס הי"ט של החברה להגנת הטבע**, תל-אביב [1976], עמ' 432-441.
- ד' גביש, **מלח הארץ: מחברת האשלג הארץ-ישראלית למפעלי ים המלח**, ירושלים תשנ"ה.
- י' גלעדי, **חיים חדשים לים המלח: סיפורה של חברת האשלג הארץ-ישראלית**, ירושלים תשנ"ח.
- ה' טל-קריספין, 'תרומתה של "חברת האשלג" לפיתוח אזור ים המלח וארץ ישראל 1930-1948', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג.
- י' לגנצקי, 'סיפורה של חברת האשלג הארץ-ישראלית', ע' נבון (עורך), **מלח הארץ: סדרה למחקרי ים המלח**, ירושלים תשס"ו, עמ' 93-135.

נוף מעוצב

לימנים בנגב

הסיפור לימן הוא חלקת קרקע נטועה עצים, באפיק מדברי, לעתים בלתי מורגש כמעט, הסכור בסוללה שמאחוריה נאגרים מי שיטפונות. מקור המילה "לימן", על פי הסברה המקובלת, הוא במילה היוונית נמל, "מקווה מים רדוד", או בהשאלה – מקום שאפשר לנוח בו. ואמנם, הלימנים הם מעין נאות מדבר קטנות, מקומות למנוחה במדבר.

הלימנים הם תוצאה של פעולות היעור של הקרן הקימת לישראל והמשכה של תפיסת חקלאות קדומה שבבסיסה איסוף מי גשמים הזורמים במדרונות. לימנים מוקמים באזורים שבהם כמות המשקעים השנתית היא בין 50 ל-250 מ"מ גשם בשנה. גידול העצים בלימן נעשה בשיטה המכונה "קציר מי נגר". מכיוון שכמות הגשם באזורים מדבריים אינה מספקת לגידול עצים, דואגים בשיטה זו לאסוף את מי הגשם הניגרים במדרונות ובמורד אפיק ואסופים אותם בלימן. השטח שתורם את מי הנגר גדול בהרבה מהשטח שקולט את המים. כך מגדילים, באופן מלאכותי, את כמות המים בקרקע הלימן, באופן המספיק לגידול עצים.

הנוף עד כה יצרה קק"ל ברחבי הנגב יותר מ-250 לימנים, המעטרים את המדבר בכתמים ירוקים. לימן טיפוסי הוא חלקה שגודלה כחצי דונם עד דונם ובה נטועים מיני עצים כגון שיטה, איקליפטוס, אשל, דקל, עצי בוסתן וגם מיני עצים מחו"ל, שמתאקלמים בלימנים לראשונה בישראל. כאשר יורד במדבר גשם רב, הופכים הלימנים לאגמים קטנים, עד שהמים מחלחלים בקרקע ונעלמים.

הלימנים נבנים בדרך כלל בצדי כבישים ודרכים, ואחדים מהם משמשים חניוני דרך לעוברי אורח. רועי העדרים הבדואים מנצלים את הלימנים למנוחה לעדרים ולהעשרת התפריט בעשבייה שצומחת בו.

נוף מעוצב

בחירת הפוליגונים

מבין מאות הלימנים הפזורים בנגב בחרנו 3 כמייצגים הטובים ביותר של התופעה מבחינה נופית: חניון הרועה שליד שדה בוקר, לימן רמת בוקר ולימן הנמצא סמוך ליישוב הבדואי באר חיל. כל השלושה נמצאים ברמת הנגב למרות שהתופעה קיימת גם בנגב הצפוני ובערבה. העצים בלימנים אלה גדלו לממדים גדולים. הם הפכו לסמל ("איקון") בנוף, ומקום מפלט קבוע לקבוצות של מטיילים, חיילים או רועים.

חלק גדול מהלימנים נמצאים לצדי הכבישים החוצים את הנגב, חלקם אף בתוך "זכויות הדרך" של הכביש. מן הראוי היה לשמור על זכותו של הלימן להתקיים, כעדות חשובה למאבק המתמיד בין אדם למדבר.

מקורות

- א' בן דרור, יחסי גשם נגר כבסיס לתכנון לימנים בנגב, עבודת גמר להנדסאי קרקע ומים, 1996. [פורסם כדו"ח מיוחד M-61 על ידי משרד החקלאות, האגף לשימור קרקע וניקוז, התחנה לחקר הסחף וקק"ל].
- ה"ג ברוינס, 'אדם ונוף בהר הנגב: מערכות מי נגר', אופקים בגיאוגרפיה, 57-58 (תשס"ד), עמ' 146-158.
- י' גב, השפעת ייעור על זרימת מים והעשרת מי תהום בדיונות חול באקלים מדברי, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, [באר-שבע] 1997.
- צוות המחקר לוועדת מחקרי שימור קרקע, הנחיות לתיכנון ביצוע ותחזוקה של לימנים בנגב, דו"ח מיוחד M-34, משרד החקלאות, האגף לשימור קרקע וניקוז, התחנה לחקר הסחף וקק"ל, 1988.

סיכום והמלצות נוף (landscape) הוא מראה רחב (פנורמה) של סביבה טבעית. נכללים בו פריטים טבעיים, נכסים ויצירות מעשה ידי אדם. תרבות (culture) היא כלל ההישגים הרוחניים והטכנולוגיים של אדם או של חברה, ודפוסי התנהגות של קבוצה בזמן ובמרחב מסוימים הניתנים לאפיון. צירוף שני המונחים יוצר מושג שלישי – נוף תרבות (cultural landscape) – שמבטא את המפגש בין הסביבה הטבעית לפעילות מעשה אדם. ואכן, עבודה זו התמודדה עם הצירוף וביקשה לחדד את המודעות לתופעה ולחשיבותה. עם זאת היא רק בבחינת התחלה, מתווה דרך ומסד לעבודות ולמחקרים נוספים בנושא השטחים הפתוחים בישראל בכלל, וחלקם ומעמדם של נופי התרבות במסגרת זו.

מהעבודה עולה הצורך בדיון ציבורי בדבר חשיבותם של נופי התרבות ותרומתם לאיכות החיים והסביבה, בהבחנה ברורה יותר בין נופים המייצגים מורשת לאומית (תרבותית וטבעית) לבין נופים המייצגים מורשת מקומית, כדי לאפשר דיון במאפייניו של נוף התרבות הישראלי, בייחוד ובתרומתו ל"מפגשים" בין אוכלוסיות שונות המתגוררות במרחב הישראלי.

כדי שממצאי העבודה יהוו כלי יעיל לשמירה על השטחים הפתוחים, נדרשת עבודה של הצלבת המידע שהוצג בפרקים השונים עם תכניות מתאר ותכניות מפורטות מאושרות ועם תכניות הנמצאות בהליכי תכנון. הצלבת המידע תאפשר זיהוי סתירות, אך גם תקרא להציע אמצעים ופתרונות ליישובן.

יצירת תכנית ממשק לשמירת נופי תרבות מחייבת שיתוף הציבור – הצגת ממצאי העבודה בפני תושבי היישובים שבסביבתם נתחמו נופי תרבות מומלצים ואזורי החיץ שלהם, ולשתף את הציבור בהכנת תכנית מוסכמת הכוללת איזונים בין שמירה על נופי התרבות לבין צורכי הפיתוח.

כבר בשלב ראשוני זה של העבודה מן הראוי לפעול לשיווקה; על ידי יצירת מודעות לתופעה, בין השאר על ידי חיבור תכניות לימוד שעניין נופי תרבות וההיבטים השונים (ראו נספח 3), וכן על ידי הפצת העבודה כך שתהיה ידועה ונהירה למקבלי ההחלטות במוסדות התכנון בכל היררכיה תכנונית, כדי שיעשו בה שימוש בבואם לקבל החלטות לגבי תכנית בינוי ופיתוח בפוליגונים של נופי התרבות שהוגדרו בעבודה זו.

בעבודה זאת הודגש במודע המרכיב התרבותי בנוף התרבות. יש להעמיק את הידע ולהרחיב את ההגדרות בנושאי המורשת הטבעית, לבדוק את התאמתם של נופי התרבות המוצעים במסמך זה לנופים שמשתייכים למורשת הטבעית, ולהדגיש בכך את השילוב בין מורשת טבעית ותרבותית בנוף.

נספח 1

דו"ח צוות החשיבה לנופי תרבות

יו"ר: **מר יובל פלד**, רשות הטבע והגנים

חברי הצוות:

המשרד לאיכות הסביבה:

גב' גלית כהן, מר מנחם זלוצקי, מר מוטי קפלן, גב' לירון דין

משרד הפנים:

הוועדה למורשת עולמית:

פרופ' מייק טרנר

אדר' לינור לנקין

אגודת אדריכלי הנוף:

רשות הטבע והגנים:

אדר' זאב מרגלית

אדר' ענת שדה

האוניברסיטה העברית:

הוועד הישראלי לאונסקו:

מר דניאל בר-אלי

ד"ר רן אהרונסון

גיאוגרף, מתכנן:

מר אביעד שר-שלום

מרכז: מר ספי בארי

רקע המושג נופי תרבות משולב בהנחיות של האמנה למורשת עולמית (1992). הוועדה הישראלית למורשת עולמית ראתה לנכון להקים צוות לבחינה, לקידום ולהטמעה של המושג נופי תרבות בקרב מקבלי החלטות בישראל.

ההנחיות לאמנה מגדירות את המושג "נופי תרבות" בשלוש קטגוריות עיקריות:

1. נוף המוגדר בביור, שתוכנן ונוצר בידי אדם מתוך כוונה. נופים אלו כוללים גנים ופארקים שהוקמו מסיבות של יופי והקשורים לעתים קרובות (אם כי לא תמיד) עם בנייני דת, מבנים או מצרפים מונומנטאליים אחרים **(נוף מעוצב).**

2. נוף אורגני: נוף מייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתח באופן אורגני לאורך זמן כתוצאה מיזמה כלכלית, מנהלית או דתית והשתלב בסביבה הטבעית שבתוכו נוצר. נוף כזה נובע מפיתוח חברתי, כלכלי, מנהלי או דתי ראשוני והוא התפתח לצורתו הנוכחית בהקשר עם סביבתו הטבעית ובתגובה אליה. נופים כאלה, בצורתם ובמאפיינים המרכיבים אותם, משקפים תהליך התפתחות זה, והם נחלקים לשתי קטגוריות:

■ **נוף מתמשך:** הוא נוף השומר על תפקיד חברתי פעיל בחברה העכשווית, שקשור באופן טבעי לדרך החיים המסורתית, ומתקיים בו עדיין תהליך של התפתחות. נוף כזה מציג עדויות פיזיות ניכרות של התפתחותו **(נוף אורגני מתמשך).**

■ שרידי נוף (או מאובן): זהו נוף שתהליך ההתפתחות בו הגיע אל קצו בזמן כלשהו בעבר, בין באופן פתאומי בין לאורך תקופה, אולם המאפיינים המייחדים את הנוף הזה עדיין גלויים לעין (**שרידי נוף אורגני**).

3. נוף תרבות אסוציאטיבי: ההצדקה להכללת נופים כאלה ברשימת המורשת העולמית טמונה בהקשרים הדתיים, האומנותיים או התרבותיים המבליטים את האלמנט הטבעי, ולא בעדויות תרבותיות חומריות, שעשויות להיות בלתי-ניכרות או אפילו להיעדר כליל (**נוף אסוציאטיבי**).

כתב המינוי כלל את המשימות האלה:

- הגדרת המושג נופי תרבות בהקשר הישראלי
- זיהוי "נופי תרבות" על פי ההנחיות ליישום האמנה
- הכנת סיווג ישראלי ל"נופי תרבות" על פי ההנחיות של האמנה למורשת עולמית

תהליך העבודה הצוות התייחס לכתב המינוי וגיבש רשימת אתרי נוף תרבות ברמה עולמית, לאומית ומקומית, הכוללת קטגוריות והנמקות לכל אתר ואתר. היקף העבודה נרחב ביותר ומתבקש להמשיך ולהפעיל את הצוות לצורך יישום ההמלצות.

התקיימו פגישות עבודה והוכנה מצגת המתייחסת להגדרת נופי התרבות בישראל; גובשה תכנית עבודה ראשונית לזיהוי נופי התרבות של ישראל; והוחל בסקר ספרות מקצועית לצורך הבהרת המושגים בהקשר הישראלי.

המלצות על הוועדה הישראלית למורשת עולמית:

1. לזהות אלמנטים חופפים בין עבודת הצוות לבין ההמלצות של צוות ההיגוי לשטחים פתוחים שהציעו מכון דשא ורשות הטבע והגנים.
2. להגיש הצעה להטמעת מערכת המושגים של נופי תרבות בקרב מקבלי ההחלטות.

נספח 2

נופי תרבות שהוכרזו על ידי אונסקו

(לפי סדר אל"ף-בי"ת באנגלית)

כפי שהם מתוארים באתר <http://whc.unesco.org/en/culturallandscape>

האותיות CN והמספרים הרומיים i-x מציגים את הקריטריון שעל פיו הוכרז נוף התרבות, כמתואר בפרק ב'.

Brief Description and Criteria

1

אפגניסטן – עמק במיאן

C (i) (ii) (iii) (iv) (vi)

The cultural landscape and archaeological remains of the Bamiyan Valley represent the artistic and religious developments which from the 1st to the 13th centuries characterized ancient Bakhtria, integrating various cultural influences into the Gandhara school of Buddhist art. The area contains numerous Buddhist monastic ensembles and sanctuaries, as well as fortified edifices from the Islamic period. The site is also testimony to the tragic destruction by the Taliban of the two standing Buddha statues, which shook the world in March 2001.

2

אנדורה – עמק Madriu-Perafita-Claror

C (v)

The Madriu-Perafita-Claror Valley offers a microcosmic perspective of the way people have harvested the resources of the high Pyrenees over millennia. Its dramatic glacial landscapes of craggy cliffs and glaciers, with high open pastures and steep wooded valleys covers an area of 4,247-ha., 9% of the total area of Andorra. It reflects past changes in climate, economic fortune and social systems, as well as the persistence of pastoralism and a strong mountain culture. The site features houses, notably summer settlements, terraced fields, stone tracks, and evidence of iron smelting.

3

Quebrada de Humahuaca – ארגנטינה

C (ii) (iv) (vi)

Quebrada de Humahuaca follows the line of a major cultural route, the Camino Inca, along the spectacular valley of the Rio Grande, from its source in the cold high desert plateau of the High Andean lands to its confluence with the Rio Leone some 150 km to the south. The valley shows substantial evidence of its use as a major trade route over the past 10,000 years. It features visible traces of prehistoric hunter-gatherer communities, of the Inca Empire (15th to 16th centuries) and of the fight for independence in the 19th and 20th centuries.

4

Uluru-Kata Tjuta – פארק אוסטרליה

N (ii) (iii) C (v) (vi)

This park, formerly called Uluru (Ayers Rock – Mount Olga) National Park, features spectacular geological formations that dominate the vast red sandy plain of central Australia. Uluru, an immense monolith, and Kata Tjuta, the rock domes located west of Uluru, form part of the traditional belief system of one of the oldest human societies in the world. The traditional owners of Uluru-Kata Tjuta are the Anangu Aboriginal people.

5

Hallstatt Dachstein – אוסטריה

C (iii) (iv)

Human activity in the magnificent natural landscape of the Salzkammergut began in prehistoric times, with the salt deposits being exploited as early as the 2nd millennium B.C. This resource formed the basis of the area's prosperity up to the middle of the 20th century, a prosperity that is reflected in the fine architecture of the town of Hallstatt.

6

Wachau – אוסטריה

C (ii) (iv)

The Wachau is a stretch of the Danube Valley between Melk and Krems, a landscape of high visual quality. It preserves in an intact and visible form many traces - in terms of architecture, (monasteries, castles, ruins), urban design, (towns and villages), and agricultural use, principally for the cultivation of vines - of its evolution since prehistoric times. 20th centuries.

7

קובה – מטעי הקפה הראשונים

C (iii) (iv)

The remains of the 19th-century coffee plantations in the foothills of the Sierra Maestra are unique evidence of a pioneer form of agriculture in a difficult terrain. They throw considerable light on the economic, social, and technological history of the Caribbean and Latin American region

8

קובה – עמק Viñales

C (iv)

The Viñales valley is encircled by mountains and its landscape is interspersed with dramatic rocky outcrops. Traditional techniques are still in use for agricultural production, particularly of tobacco. The quality of this cultural landscape is enhanced by the vernacular architecture of its farms and villages, where a rich multi-ethnic society survives, illustrating the cultural development of the islands of the Caribbean, and of Cuba.

9

צ'כיה

C (i) (ii) (iv)

Between the 17th and 20th centuries, the ruling dukes of Liechtenstein transformed their domains in southern Moravia into a striking landscape. It married Baroque architecture (mainly the work of Johann Bernhard Fischer von Erlach) and the classical and neo-Gothic style of the castles of Lednice and Valtice with countryside fashioned according to English romantic principles of landscape architecture. At 200 sq. km, it is one of the largest artificial landscapes in Europe.

10

צרפת – אזור Saint-Emilion

C (iii) (iv)

Viticulture was introduced to this fertile region of Aquitaine by the Romans, and intensified in the Middle Ages. The Saint-Emilion area benefited from its location on the pilgrimage route to Santiago de Compostela and many churches, monasteries and hospices were built there from the 11th century onwards. It was granted the special status of a 'jurisdiction' during the period of English rule in the 12th century. It is an exceptional landscape devoted entirely to wine-growing, with many fine historic monuments in its towns and villages.

11

צרפת – עמק הלואר

C (i) (ii) (iv)

The Loire Valley is an outstanding cultural landscape of great beauty, containing historic towns and villages, great architectural monuments (the châteaux), and cultivated lands formed by many centuries of interaction between their population and the physical environment, primarily the river Loire itself.

12

גרמניה – עמק Dresden Elbe

C (ii) (iii) (iv) (v) CL

The 18th and 19th century cultural landscape of Dresden Elbe Valley extends some 18 km along the river from Übigau Palace and Ostragehege fields in the northwest to the Pillnitz Palace and the Elbe River Island in the southeast. It features low meadows, and is crowned by the Pillnitz Palace and the centre of Dresden with its numerous monuments and parks from the 16th to the 20th centuries. The landscape also features 19th and 20th century suburban villas and gardens and valuable natural features. Some terraced slopes along the river are still used for viticulture and some old villages have retained their historic structure and elements from the industrial revolution: notably the 147-m Blue Wonder steel bridge (1891-1893), the single-rail suspension cable railway (1898-1901), and the funicular (1894-1895). The passenger steamships (the oldest from 1879) and shipyard (ca 1900) are still in use.

13

גרמניה – The Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz

C (ii) (iv)

The Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz is an exceptional example of landscape design and planning of the Age of the Enlightenment, the 18th century. Its diverse components - outstanding buildings, landscaped parks and gardens in the English style, and subtly modified expanses of agricultural land - serve aesthetic, educational, and economic purposes in an exemplary manner.

14

גרמניה – מרכז עמק הריין

C (ii) (iv) (v)

The 65km-stretch of the Middle Rhine Valley, with its castles, historic towns and vineyards, graphically illustrates the long history of human involvement with a dramatic and varied natural landscape. It is intimately associated with history and legend and for centuries has exercised a powerful influence on writers, artists and composers.

15

הונגריה – Hortobágy Puszta

C (iv) (v)

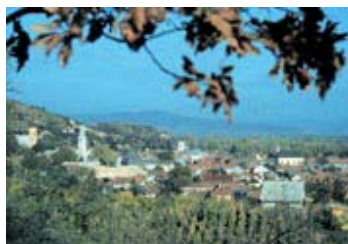

The cultural landscape of the Hortobágy Puszta consists of a vast area of plains and wetlands in eastern Hungary. Traditional forms of land use, such as the grazing of domestic animals, have been present in this pastoral society for more than two millennia.

16

הונגריה – אזור היין Tokaj

C (iii) (v)

The cultural landscape of Tokaj graphically demonstrates the long tradition of wine production in this region of low hills and river valleys. The intricate pattern of vineyards, farms, villages and small towns, with their historic networks of deep wine cellars, illustrates every facet of the production of the famous Tokaj wines, the quality and management of which have been strictly regulated for nearly three centuries.

17

איסלנד – פארק Þingvellir

C (iii) (v)

Þingvellir (Thingvellir) is the National Park where the Althing - an open-air assembly, which represented the whole of Iceland - was established in 930 and continued to meet until 1798. Over two weeks a year, the assembly set laws – seen as a covenant between free men – and settled disputes. The Althing has deep historical and symbolic associations for the people of Iceland. The property includes the Þingvellir National Park and the remains of the Althing itself: fragments of around 50 booths built of turf and stone. Remains from the 10th century are thought to be buried underground. The site also includes remains of agricultural use from 18th and 19th centuries. The park shows evidence of the way the landscape was husbanded over 1,000 years.

18

איטליה – 9 ההרים הקדושים

C (ii) (iv)

The nine Sacri Monti (Sacred Mountains) of northern Italy are groups of chapels and other architectural features created in the late 16th and 17th centuries and dedicated to different aspects of the Christian faith. In addition to their symbolic spiritual meaning, they are of great beauty by virtue of the skill with which they have been integrated into the surrounding natural landscape of hills, forests and lakes. They also house much important artistic material in the form of wall paintings and statuary.

19

איטליה – Cilento and Vallo di Diano National Park

C (iii) (iv)

The Cilento is an outstanding cultural landscape. The dramatic groups of sanctuaries and settlements along its three east-west mountain ridges vividly portray the area's historical evolution: it was a major route not only for trade, but also for cultural and political interaction during the prehistoric and medieval periods. The Cilento was also the boundary between the Greek colonies of Magna Graecia and the indigenous Etruscan and Lucanian peoples. The remains of two major cities from classical times, Paestum and Velia, are found there.

20

איטליה – החוף של אמלפי

C (ii) (iv) (v)

The Amalfi coast is an area of great physical beauty and natural diversity. It has been intensively settled by human communities since the early Middle Ages. There are a number of towns such as Amalfi and Ravello with architectural and artistic works of great significance. The rural areas show the versatility of the inhabitants in adapting their use of the land to the diverse nature of the terrain, which ranges from terraced vineyards and orchards on the lower slopes to wide upland pastures.

21

איטליה – החוף הליגורי

C (ii) (iv) (v)

The Ligurian coast between Cinque Terre and Portovenere is a cultural landscape of great scenic and cultural value. The layout and disposition of the small towns and the shaping of the surrounding landscape, overcoming the disadvantages of a steep, uneven terrain, encapsulate the continuous history of human settlement in this region over the past millennium

22

איטליה – Val d'Orcia

C (iv) (vi)

The landscape of Val d'Orcia is part of the agricultural hinterland of Siena, re-drawn and developed when it was integrated in the territory of the city-state in the 14th and 15th centuries to reflect an idealized model of good governance and to create an aesthetically pleasing picture. The landscape's distinctive aesthetics, flat chalk plains out of which rise almost conical hills with fortified settlements on top, inspired many artists. Their images have come to exemplify the beauty of well-managed Renaissance agricultural landscapes. The inscription covers: an agrarian and pastoral landscape reflecting innovative land management systems; towns and villages; farmhouses; and the Roman Via Francigena and its associated abbeys, inns, shrines, bridges etc.

23

ישראל – דרך הבשמים

C (iii) (v)

The four Nabatean towns of Haluza, Mamshit, Avdat and Shivta, along with associated fortresses and agricultural landscapes in the Negev Desert, are spread along routes linking them to the Mediterranean end of the Incense and Spice route. Together they reflect the hugely profitable trade in frankincense and myrrh from south Arabia to the Mediterranean, which flourished from the 3rd century B.C. until to 2nd century A.D. With the vestiges of their sophisticated irrigation systems, urban constructions, forts, and caravanserais they bear witness to the way in which the harsh desert was settled for trade and agriculture.

24

יפן – האתרים המקודשים לאורך רכס הרי קיל

C (ii) (iii) (iv) (vi)

Set in the dense forests of the Kii Mountains overlooking the Pacific Ocean, three sacred sites - Yoshino and Omine, Kumano Sanzan, and Koyasan - linked by pilgrimage routes to the ancient capital cities of Nara and Kyoto, reflect the fusion of Shinto, rooted in the ancient tradition of nature worship in Japan, and Buddhism, which was introduced to Japan from China and the Korean peninsula. The sites (495.3-ha) and their surrounding forest landscape reflect a persistent and extraordinarily well-documented tradition of sacred mountains over 1,200 years. The area, with its abundance of streams, rivers and waterfalls, is still part of the living culture of Japan and is much visited for ritual purposes and hiking, with up to 15 million visitors annually. Each of the three sites contains shrines, some of which were founded as early as the 9th century.

25

קזחסטן – ציורי סלע בנוף ארכיאולוגי באזור Tamgaly

C (iii)

Set around the comparatively lush Tamgaly Gorge, amidst the vast, arid Chu-Ili mountains, is a remarkable concentration of some 5,000 petroglyphs (rock carvings) dating from the second half of the second millennium BC to the beginning of the 20th century. Distributed among 48 complexes with associated settlements and burial grounds, they are testimonies to the husbandry, social organization and rituals of pastoral peoples. Human settlements in the site are often multi-layered and show occupation through the ages. A huge number of ancient burials are also to be found including stone enclosures with boxes and cists (middle and late Bronze Age), and mounds (kurgans) of stone and earth built above tombs (early Iron Age to the present). The central canyon contains the densest concentration of engravings and what are believed to be altars, suggesting that these places were used for sacrificial offerings.

26

לאוס – ההתיישבות העתיקה בנופי צ'מפאסאק

C (iii) (iv) (vi)

The Champasak cultural landscape, including the Vat Phou Temple complex, is a remarkably well-preserved planned landscape more than 1,000 years old. It was shaped to express the Hindu vision of the relationship between nature and humanity, using an axis from mountain top to river bank to lay out a geometric pattern of temples, shrines and waterworks extending over some 10 km. Two planned

cities on the banks of the Mekong River are also part of the site, as well as Phou Kao mountain. The whole represents a development ranging from the 5th to 15th centuries, mainly associated with the Khmer Empire.

27

לבנון – ואדי קדישה וחורשת ארזי האלוהים

C (iii) (iv)

The Qadisha valley is one of the most important early Christian monastic settlements in the world. Its monasteries, many of which are of a great age, stand in dramatic positions in a rugged landscape. Nearby are the remains of the great forest of cedars of Lebanon, highly prized in antiquity for the construction of great religious buildings.

28

מדגסקר – הגבעות המקודשות של Ambohimanga

C (iii) (iv) (vi)

The Royal Hill of Ambohimanga consists of a royal city and burial site, and an ensemble of sacred places. It is associated with strong feelings of national identity, and has maintained its spiritual and sacred character both in ritual practice and the popular imagination for the past 500 years. It remains a place of worship to which pilgrims come from Madagascar and elsewhere.

29

מונגוליה – עמק Orkhon

C (ii) (iii) (iv)

The 121,967-ha Orkhon Valley Cultural Landscape encompasses an extensive area of pastureland on both banks of the Orkhon River and includes numerous archaeological remains dating back to the 6th century. The site also includes Kharkhorum, the 13th and 14th century capital of Chingis (Genghis) Khan's vast Empire. Collectively the remains in the site reflect the symbiotic links between nomadic, pastoral societies and their administrative and religious centres, and the importance of the Orkhon valley in the history of central Asia. The grassland is still grazed by Mongolian nomadic pastoralists.

30

ניו זילנד – עמק Tongariro

N (ii) (iii) C (vi)

In 1993 Tongariro became the first property to be inscribed on the World Heritage List under the revised criteria describing cultural landscapes. The mountains at the heart of the park have cultural and religious significance for the Maori people and symbolize the spiritual links between this community and its environment. The park has active and extinct volcanoes, a diverse range of ecosystems and some spectacular landscapes.

31

ניגריה – אזור Sukur

C (iii) (v) (vi)

The Sukur Cultural Landscape, with the Palace of the Hidi (Chief) on a hill dominating the villages below, the terraced fields and their sacred symbols, and the extensive remains of a former flourishing iron industry, is a remarkably intact physical expression of a society and its spiritual and material culture.

32

ניגריה – היער המקודש Osun-Osogbo

C (ii) (iii) (vi)

The dense forest of the Osun Sacred Grove, on the outskirts of the city of Osogbo, is one of the last remnants of primary high forest in southern Nigeria. Regarded as the abode of the goddess of fertility Osun, one of the pantheon of Yoruba gods, the landscape of the grove and its meandering river is dotted with sanctuaries and shrines, sculptures and art works in honour of Osun and other Yoruba deities. The Grove, which is now seen as a symbol of identity for all Yoruba people, is probably the last sacred grove in Yoruba culture. It testifies to the once widespread practice of establishing sacred groves outside all settlements.

33

נורווגיה – הארכיפלג של Vega

C (v)

A cluster of dozens of islands centred on Vega, just south of the Arctic Circle, forms a cultural landscape of 103,710-ha, of which 6,930 is land. The islands bear testimony to a distinctive frugal way of life based on fishing and the harvesting of the down of eider ducks, in an inhospitable environment. There are fishing villages, quays, warehouses, eider houses

(built for eider ducks to nest in), farming landscapes, lighthouses and beacons. There is evidence of human settlement from the Stone Age on. By the 9th century, the islands had become an important centre for the supply of down which appears to have accounted for around a third of the islanders' income. The Vega Archipelago reflects the way fishermen/farmers have, over the past 1500 years, maintained a sustainable living and celebrates the contribution of women to eiderdown harvesting.

34

פיליפינים – טרסות האורז

C (iii) (iv) (v)

For 2,000 years, the high rice fields of the Ifugao have followed the contours of the mountains. The fruit of knowledge handed down from one generation to the next, and the expression of sacred traditions and a delicate social balance, they have helped to create a landscape of great beauty that expresses the harmony between humankind and the environment.

35

פולין – פארק הארכיטקטורה המנייריסטית Kalwaria Zebrzydowska ופארק עלייה לרגל

C (ii) (iv)

Kalwaria Zebrzydowska is a breathtaking cultural landscape of great spiritual significance. Its natural setting – in which a series of symbolic places of worship relating to the Passion of Jesus Christ and the life of the Virgin Mary was laid out at the beginning of the 17th century – has remained virtually unchanged. It is still today a place of pilgrimage.

36

פורטוגל – חבל היין של Alto Douro

C (iii) (iv) (v)

Wine has been produced by traditional landholders in the Alto Douro region for some 2,000 years. Since the 18th century, its main product, port wine, has been world famous for its quality. This long tradition of viticulture has produced a cultural landscape of outstanding beauty that reflects its technological, social and economic evolution.

37

פורטוגל – Sintra

C (ii) (iv) (v)

In the 19th century Sintra became the first centre of European Romantic architecture. Ferdinand II turned a ruined monastery into a castle where this new sensitivity was displayed in the use of Gothic, Egyptian, Moorish and Renaissance elements and in the creation of a park blending local and exotic species of trees. Other fine dwellings, built along the same lines in the surrounding serra, created a unique combination of parks and gardens which influenced the development of landscape architecture throughout Europe.

38

פורטוגל – תרבות היין של האי Pico

C (iii) (v)

The 987-ha site on the volcanic island of Pico, the second largest in Azores archipelago, consists of a remarkable pattern of spaced-out, long linear walls running inland from, and parallel to, the rocky shore. The walls were built to protect the thousands of small, contiguous, rectangular, plots (*currais*) from wind and seawater. Evidence of this viniculture, whose origins date back to the 15th century is manifest in the extraordinary assembly of the fields, in houses and early 19th century manor houses, in wine-cellar, churches and ports. The extraordinarily beautiful man-made landscape of the site is the best remaining area of a once much more widespread practice.

39

דרום אפריקה – Mapungubwe

C (ii) (iii) (iv) (v)

Mapungubwe is set hard against the northern border of South Africa, joining Zimbabwe and Botswana. It is an open, expansive savannah landscape at the confluence of the Limpopo and Shashe rivers. Mapungubwe developed into the largest kingdom in the sub-continent before it was abandoned in the 14th century. What survives are the almost untouched remains of the palace sites and also the entire settlement area dependent upon them, as well as two earlier capital sites, the whole presenting an unrivalled picture of the development of social and political structures over some 400 years.

40

Aranjuez – ספרד

C (ii) (iv)

The Aranjuez cultural landscape is an entity of complex relationships: between nature and human activity, between sinuous watercourses and geometric landscape design, between the rural and the urban, between forest landscape and the delicately modulated architecture of its palatial buildings. Three hundred years of royal attention to the development and care of this landscape have seen it express an evolution of concepts from humanism and political centralization, to characteristics such as those found in its 18th century French-style Baroque garden, to the urban lifestyle which developed alongside the sciences of plant acclimatization and stock-breeding during the Age of Enlightenment.

41

Öland – הנוף החקלאי של דרום

C (iv) (v)

The southern part of the island of Öland in the Baltic Sea is dominated by a vast limestone plateau. Human beings have lived here for some five thousand years and adapted their way of life to the physical constraints of the island. As a consequence, the landscape is unique, with abundant evidence of continuous human settlement from prehistoric times to the present day.

42

Koutammakou Batammariba של טוגו – ארצם של

C (v) (vi)

The Koutammakou landscape in northeastern Togo, which extends into neighbouring Benin, is home to the Batammariba whose remarkable mud Takienta tower-houses have come to be seen as a symbol of Togo. In this landscape, nature is strongly associated with the rituals and beliefs of society. The 50,000-ha cultural landscape is remarkable due to the architecture of its Takienta tower-houses which are a reflection of social structure; its farmland and forest; and the associations between people and landscape. Many of the buildings are two stories high and those with granaries feature an almost spherical form above a cylindrical base. Some of the buildings have flat roofs, others have conical thatched roofs. They are grouped in villages, which also include ceremonial spaces, springs, rocks and sites reserved for initiation ceremonies.

43

בריטניה – הנף התעשייתי של Blaenavon

C (iii) (iv)

The area around Blaenavon is evidence of the pre-eminence of South Wales as the world's major producer of iron and coal in the 19th century. All the necessary elements can still be seen - coal and ore mines, quarries, a primitive railway system, furnaces, workers' homes, and the social infrastructure of their community.

44

בריטניה – הגנים הבוטניים המלכותיים של Kew

C (ii) (iii) (iv)

This historic landscape garden features elements that illustrate significant periods of the art of gardens from the 18th to the 20th centuries. The gardens house botanic collections (conserved plants, living plants and documents) that have been considerably enriched through the centuries. Since their creation in 1759, the gardens have made a significant and uninterrupted contribution to the study of plant diversity and economic botany.

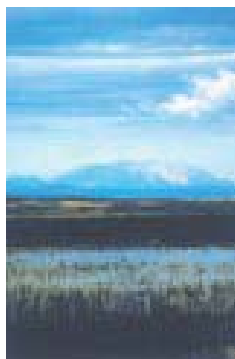
45

זימבאבווה – גבעות Matobo

C (ii) (iii) (iv)

The area exhibits a profusion of distinctive rock landforms rising above the granite shield that covers much of Zimbabwe. The large boulders provide abundant natural shelters and have been associated with human occupation from the early Stone Age right through to early historical times, and intermittently since. They also feature an outstanding collection of rock paintings. The Matobo Hills continue to provide a strong focus for the local community, which still uses shrines and sacred places closely linked to traditional, social and economic activities.

46

אוסטריה-הונגריה – אזור אגם Fertö / Neusiedlersee

C (v)

The Fertö/Neusiedler Lake area has been the meeting place of different cultures for eight millennia. This is graphically demonstrated by its varied landscape, the result of an evolutionary symbiosis between human activity and the physical environment. The remarkable rural architecture of the villages surrounding the lake and several 18th- and 19th-century palaces adds to the area's considerable cultural interest.

47

צרפת-ספרד – Pyrénées – Mont Perdu

N (i) (iii) C (iii) (iv) (v)

This outstanding mountain landscape, which spans the contemporary national borders of France and Spain, is centred around the peak of Mount Perdu, a calcareous massif that rises to 3,352 m. The site, with a total area of 30,639 ha, includes two of Europe's largest and deepest canyons on the Spanish side and three major cirque walls on the more abrupt northern slopes with France, classic presentations of these geological landforms. The site is also a pastoral landscape reflecting an agricultural way of life that was once widespread in the upland regions of Europe but now survives only in this part of the Pyrénées. Thus it provides exceptional insights into past European society through its landscape of villages, farms, fields, upland pastures and mountain roads.

48

גרמניה-פולין – פארק / Park Muskauer Park Muzakowski

N (i) (iii) C (iii) (iv) (v)

A landscaped park of 559.90-ha astride the Neisse river and the border between Poland and Germany, it was created by Prince Hermann von Puckler-Muskau from 1815 to 1844. Blending seamlessly with the surrounding farmed landscape, the park pioneered new approaches to landscape design and influenced the development of landscape architecture in Europe and America. Designed as a 'painting with plants', it did not seek to evoke classical landscapes, paradise, or some lost perfection, instead it used local plants to enhance the inherent qualities of the existing landscape. This integrated landscape extends into the town of Muskau with green passages that formed urban parks framing areas for development. The town thus became a design component in a utopian landscape. The site also features a reconstructed castle, bridges and an arboretum.

49

רוסיה-ליטא Curonian Spit

C (v)

Human habitation of this elongated sand dune peninsula, 98 km long and 0.4-4 km wide, dates back to prehistoric times. Throughout this period it has been threatened by the natural forces of wind and waves. Its survival to the present day has been made possible only as a result of ceaseless human efforts to combat the erosion of the Spit, dramatically illustrated by continuing stabilisation and reforestation projects.

נספח 3

תפיסת נופי תרבות בממד החינוכי

לכאורה לא קיימת בקרב הציבור הרחב מודעות וגם לא התייחסות לנושא נופי התרבות. אך היעדר חינוך ופיתוח מודעות לנושא בגופי ממשל, תכנון וארגונים ירוקים, שלא תמיד מזהים את הזיקה בין המאפיינים התרבותיים והחברתיים במרחב לבין המרכיבים הטבעיים שבו, מעכבים את הטיפול היעיל ואת ההסברה בנושא זה.

דווקא במערכת החינוך הפורמאלית, בתחום "ידעת הארץ", או "לימודי מולדת", בעולם כולו ובישראל, נשמרה במשך שנים הגישה המסורתית שהדגישה את הזיקה בין שני הגורמים, בחנה אותם ולימדה אותם כמקשה אחת – ולכן חוסר המודעות לנופי תרבות כיום בולטת במיוחד. עיון בספרי לימוד ישנים מגלה כי מערכות החינוך השכילו לבטא זיקה זו הן במסגרת שיעורים פרונטאליים הן במסגרת של פעילות בנוף הפתוח ובחינוך הסביבתי. לצערנו, בדורות האחרונים, ככל שהתפתחה ההתמקצעות המדעית והחינוכית, הלכו ואיבדו המושגים "ידעת הארץ" ו"נוף מולדת" את מעמדם. מקצועות פרטניים בעלי זיקה מדעית-סביבתית לכאורה השתלטו על מערכת החינוך, אבל בה בעת עודדו בידוד וניתוק בין האדם, מורשתו ותרבותו לבין סביבתו. כך נוצרו מקצועות חדשים כגון "לימודי סביבה", "איכות סביבה", "מדעי הסביבה", "גיאוגרפיה וסביבה", "לימודי כדור הארץ" ועוד – בהם מוצג האדם כפרט שולי במרחב, ולעתים כפרט מזיק ופוגע בנוף. לימוד היחסים בין האדם, תרבותו ותפיסותיו לבין הנוף וצורותיו הלכו והצטמצמו.

היחלשות הדיון בנושא הזיקה בין האדם והנוף בישראל, גרמה לאחדות מתכניות הלימוד להתעורר – כאלה הן "תכנית מולדת" במשרד החינוך ותכנית הלימודים החדשה של של"ח (שדה, לאום חברה). בשתיהן מציגים את התלות ואת ההדדיות בין האדם, תרבותו ומורשתו לבין סביבתו. מטרת התכנית החינוכית של של"ח – "מכלול נופאדם" – "להתבונן ביחידות הנוף של ארץ ישראל ולהאיר את ההווה הישראלית בראיית עבר-הווה-עתיד. תפיסה זו משקפת את המבנה והתפקוד של הנוף כמערכת, ולכן מאפשרת להבין התרחשויות בנוף ויחידות נוף כמכלול. בכך היא מוסיפה את ממד החוויה האינטלקטואלית ונותנת בידי התלמיד מכשיר להבנת הנוף" (בן יוסף תש"ס, 25).

בן יוסף, בשעה שהוא פורט את המטרות האופרטיביות של תכנית "נופאדם" מדבר על מישורים רעיוניים, קוגניטיביים, ריגושיים ואחרים, שהם למעשה גורמים מרכזיים בתפיסת נופי תרבות, וזאת מבלי שהשתמש במושג נוף תרבות. "מכלול נופאדם" הוא מערכת הוליסטית, דינאמית המעוצבת מזווית הראייה של האדם. בתוך מכלול זה יש להתייחס אל הנוף המוחשי, מעגל הידע, והמעגל הנשגב. זה האחרון החיצוני, מתייחס אל הבלתי מובן בנוף המוחשי, המוכר בנופי תרבות כ-"Intangible heritage". חשיבות המודעות למעגל הנשגב מזווית הראייה החינוכית, היא בכך שהיא מדגישה את מגבלות ההבנה האנושית, ולכן עשויה לאזן את תחושת העוצמה של האדם בעידן הטכנולוגי" (בן יוסף תש"ס, 87).

עקרונות התפיסה שהציג בן יוסף ראוייה לדיון רחב הרבה יותר מאשר בתכנית של"ח. לדעתנו, ראוי לפתחה וליצור תכנית לימודים מקיפה שעניינה "נופי התרבות בישראל". במילים אחרות, הגישה והדיון שמציג מחקר זה בנושא נופי תרבות אינה נחלתם הבלעדית של גורמי התכנון והביצוע במדינת ישראל, אלא על גורמי החינוך להתייחס אליהם וליצור תכניות לימוד בהתאם. על כן אנו ממליצים כי במקביל להגשת מסמך זה לגורמי התכנון במדינת ישראל, ראוי לחשוב (ובעיקר ליצור) תכנית חינוכית המתבססת על הרעיונות והמסקנות שעלו במחקר זה.

מקורות לפרקים א' וב'

- אמנה להגנה על מורשת תרבותית וטבעית, 1972 Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (תרגום) ירושלים: הוועד הישראלי לאונסקו.
- ט' בן יוסף, **מכלול נופאדם, תכנית של"ח**. ירושלים 2000.
- הנחיות תפעוליות ליישום אמנת מורשת עולמית, 2005 Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (תרגום) ירושלים: הוועד הישראלי לאונסקו.
- מ' עזריהו, **פולחני מדינה – חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956**. קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון 1995.
- מ' עזריהו, מגדלי מים בנוף הזכרון. **קתדרה** 1997, עמ' 160–173.
- מ' עזריהו, "'שלד הברזל שותק כמו רעי", סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא, **קתדרה** 106, 2002, עמ' 119–138.
- ע' עמית וג' עמרם, 'שינויים תפקודיים במרכז הישן של תל-אביב ויחסם לשימור המורשה הבנויה'. **מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל** ט"ז, 2002, עמ' 289–316.
- ע' עמית-כהן, 'מעמד, ערכם ושימורם של נכסי מורשת תרבותית בנוייה במושבים', **אופקים בגאוגרפיה** 59, 2004, עמ' 129–149.
- א' שמיר, **הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון**, תל-אביב, 1996.
- Amit-Cohen I., 'Synergy between urban planning, conservation of the cultural built heritage and functional changes in the old urban center'. *Land Use Policy* 22, 2005, pp. 291-300.
- Anderson K. and Gale F., *Inventing Places, Studies in Cultural Geography*. Melbourne 1994.
- Ashworth G.J., 'From History to Heritage: From Heritage to Identity: In Search of Concepts and Models'. In: Ashworth G. J. and Larkham P. J., (eds), *Building a New Heritage, Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, London and New York: 1994, pp. 13-30.
- Ashworth G.J. and Dehan T.Z., 'Uses and Users of the Tourist Historic City: An Evolutionary Model in Norwich'. *Serieveld Studies* 10, Groningen 1986, pp. 22-27.
- Ashworth G.J. and Larkham P.J., 'A Heritage for Europe: The Need, The Task, The Contribution' In: Ashworth G.J. and Larkham P. J., (eds). *Building a New Heritage, Tourism, Culture and Identity in the New Europe*. London and New York, 1994, pp. 1-9.

- Azaryahu M., 'Renaming the Past: Changes in "City Text" in Germany and Austria 1945-1947'. *History and Memory* 2, 1990, pp.32-53.
- Birnbaum C.A., *Protecting Cultural Landscapes: Planning, Treatment and Management of Historic Landscapes*. Washington D. C.:1994
- *Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 1994, 1999, Australia ICOMOS.
- Carter-Park D. and Coppack P.M., 'The Role of Rural Sentiment and Vernacular Landscapes in Contriving Sense of Place in the City's Countryside', *Geografiska Annaler*, Series B, Vol. 76, No. 3, 1994 pp. 161-172.
- Coeterier J.F., 'Lay People's evaluation of Historic Sites', *Landscape and Urban Planning* 59, 2002, pp. 111-123.
- Coleman, V., *Cultural Landscape Charette*. Australia, 2003
- Daniels S., *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and in United States*. Princeton, 1993.
- Duncan J.S., 'Landscape taste as a symbol of group identity: A Westchester County village'. *Geographical Review*, 1973, pp. 63: 334-355.
- Duncan J., *The City as Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandy Kingdom*, Cambridge, 1990.
- Duncan J. S. and Duncan N., '(Re)reading the Landscape', *Environment and Planning D: Society and Space* 6, 1988, pp. 117-126.
- *European Landscape Convention*, 2000. Florence, Italy.
- Everson P., and Williamson T., *The Archaeology of Landscape*, Manchester, 1998. .
- Ewald Klaus C., 'The Neglect of Aesthetics in Landscape Planning in Switzerland'. *Landscape and Urban Planning* 54:, 2001, pp. 255-266.
- Featherstone M., *Consumer Culture and Postmodernism*. London:, 1991.
- Fowler P.J., *World Cultural Landscapes 1992-2002*. Paris, 2003.
- Hewison R., *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. London, 1987.
- Hobsbawm E.J., *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.
- Hooke D., *The Landscape of Anglo-Saxon England*. Leicester, 1998.
- Jackson J.B., 'The Order of a Landscape: Reason and Religion in Newtonian America', In: Meinig D.W. (ed.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes*. New York, 1979, pp. 153-163.
- Jackson B.J., *A Sense of Place, a Sense of Time*. New Haven and London:, 1994.
- *Legal Methods of Furthering Urban Preservation, Conference of the International Legal Committee of ICOMOS*, February, 2002, Tel Aviv: ICOMOS Israel.

- Linehan J.R. and Gross M., 'Back to the Future, Back to Basics: The Social Ecology of Landscapes and the Future of Landscapes Planning'. *Landscape and Urban Planning* 42, 1998, pp. 207-223.
- Meinig D.W., 'Symbolic Landscapes: Some Idealization of American Communities'. In: Meinig D.W. (ed.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes, Geographical Assays*, New York, 1979, pp. 164-192.
- Muir R., *Approaches to Landscape*. London, 1999.
- *Nara Document on Authenticity 1994. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*, Nara, Japan.
- *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 2005. UNESCO.
- Osborne B.S., 'Constructing Landscapes of Power: The George Etienne Cartier Monument, Montreal', *Journal of Historical Geography* 24 (4):, 1998. pp. 431-458.
- Penning-Roswell E.D., 'Constraints on the Application of Landscape Evaluations'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 66:, 1975, pp. 149-155.
- Rowntree L.B. and Conkey, W.M., 'Symbolism and the Cultural Landscape'. *Annals of the Association of American Geographers* 70 (4), 1980, pp. 459-474.
- Sauer C.O., 'The Morphology of Landscape'. Leighly J. (ed.), *Sauer, Land and Life: A Selection of Carl Ortwin Sauer*, 1963.
- Selman P., 'Community Participation in the Planning and Management of Cultural Landscapes', *Journal of Environmental Planning and Management* 47 (3). 2004. pp. 365-392.
- Terkenli Theano S., 'Towards a Theory of the Landscape: The Aegean Landscape as a Cultural Image', *Landscape and Urban Planning* 57, 2001, pp. 183-196.
- Von Haaren C., 'Landscape planning Facing the Challenge of the Development of Cultural Landscapes', *Landscape and Urban Planning* 60, 2003, pp. 73-80.

נוף תרבות מייצג את "היצירה המשולבת של אדם וטבע" – כך נקבע באמנה להגנת המורשת העולמית של אונסקו (1972).

מדינת ישראל נתברכה בנופי תרבות רבים שלחלקם חשיבות אוניברסאלית והם ראויים משום כך להכרה עולמית, ולאחרים חשיבות ארצית או אזורית. כאן נוצרו היהדות והנצרות והתפתח האסלאם. כאן עברו צבאות העולם העתיק וכאן ערש החקלאות הקדומה ואתרי התיישבות מגוונים. כל אלו שזורים בנוף טבעי או חקלאי ובמפגש של בתי גידול המשתייכים לאזורים ביוגאוגרפיים שונים והנמצאים בגבול תפוצתם העולמי. אלו הם נכסי טבע ותרבות, ואלה השורשים והמקורות שעליהם נשענת תרבותנו כיום. הם המעצבים את הסביבה ומשפיעים על התחושות של תושבי הארץ והמבקרים בה.

אף על פי שבשארל קיים מסד נתונים מוצק של אתרי מורשת – בזכות היותה מוקד ועניין של המחקר הארכיאולוגי מאז המאה ה-19, ואף על פי ש"ידיעת הארץ" היא תחום נחקר ופופולרי מאוד בדורות האחרונים, לא תורגם עדיין הידע שהצטבר ליצירת כלים מעשיים להגנה על המגוון התרבותי. שמירת המורשת שבאה לידי ביטוי בנוף הפתוח – "נופי התרבות" – כמעט שלא קודמה עד כה בישראל.

ספר זה מהווה מסמך ראשוני בתחום. החלק הראשון בספר מבהיר ומסביר את המושג "נופי תרבות" וכן מונחים חופפים ומשיקים נוספים. הוא סוקר את הגישות השונות לנושא בקרב חוקרים ומתכננים מתחומי דעת שונים בעולם, את שנעשה בתחום במחקר ובתכנון בישראל ומוסקות גם מסקנות בדבר מה שנדרש בעתיד.

חלקו השני והעיקרי "מתרגם" את ידיעת הארץ משפת המחקר וההדרכה לשפת התכנון, ומסמן את גבולותיהן של כמה מזירות ה"סיפורים" שהתרחשו בארץ. בכך מקווים המחברים להעשיר את התפיסה ואת דרך החשיבה של ציבור המתכננים ומקבלי ההחלטות, הקובעים כיצד תיראה הארץ בדורות הבאים.

